

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права. Розглянуто особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин, сучасні проблеми міжнародної інформації, питання іноземної філології.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

The modern problems of internations, international law, world economy and international economic relations, international information are highlighted in following issues.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.І. Андрейцев, д-р юрид. наук, проф., акад. АПРН України; В.С. Бруз, д-р іст. наук, проф.; А.С. Гальчинський, д-р екон. наук, проф.; В.П. Гондюл, канд. техн. наук, проф.; В.Н. Денисов, д-р юрид. наук, проф.; А.С. Довгерт, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АПРН України; М.А. Дудченко, д-р екон. наук, проф.; В.І. Кисіль, д-р юрид. наук, проф.; О.А. Коппель, д-р іст. наук, проф.; А.І. Кредісов, д-р екон. наук, проф.; В.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; Є.А. Макаренко, д-р політ. наук, проф.; В.А. Манжола, д-р іст. наук, проф.; В.М. Матвієнко, д-р іст. наук, проф.; В.І. Муравйов, д-р юрид. наук, проф.; Ю.М. Пахомов, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Г.М. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.; С.І. Пирожков, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; О.І. Рогащ, д-р екон. наук, проф.; А.С. Філіпенко, д-р екон. наук, проф.; С.Я. Фурса, д-р юрид. наук, проф.; Ю.С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України; С.О. Шергін, д-р політ. наук, проф.; О.І. Шнирков, д-р екон. наук, проф. (заст. відп. ред.).
Адреса редколегії	04119, Київ-119, вул. Мельникова, 36/1, Інститут міжнародних відносин; ☎ 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 28.12.05 (протокол № 5)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.99. Вісник внесено до переліку фахових видань з економічних та політичних наук
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ВИПУСК 33

Головченко В.	
"Звідки пішла руська земля..." (міжнародно-політичні обставини виникнення київської держави).....	4
Пархомчук О.	
Здійснення конверсії в країнах з демократичними політичними системами.....	10
Капітоненко М.	
Силовий фактор у міжнародних відносинах: парадигми, теорії, концепції.....	13
Грушова А.	
ООН та система контролю над наркотиками.....	18
Константинов В.	
Структурні чинники регіоналізації на пострадянському просторі: підходи України.....	22
Драган П.	
Японсько-американський союз в умовах постбіполярних реалій і проблема забезпечення національної безпеки Японії.....	26
Козлов В.	
Відносини між святим престолом (Ватиканом) та Україною (1992–2005).....	29
Шнирков О.	
Структурні бар'єри в торгівлі України з ЄС.....	34
Копистира А.	
Вплив тіньових економічних процесів на інтеграцію в Європі.....	35
Мазуренко В., Костенко М.	
Стратегічні галузі національної промисловості як фактор конкурентоспроможності на міжнародних ринках.....	38
Мицик В.	
Забезпечення загальних європейських стандартів захисту національних меншин у Королівстві Данія.....	41
Капіца Ю.	
Розвиток права інтелектуальної власності в Європейському Союзі.....	45
Коломієць О.	
Деякі аспекти використання ноополітичних технологій у боротьбі з міжнародним тероризмом.....	48

ВИПУСК 34

Коппель О., Пасінчук К.	
Європа і Близький Схід: сфера міжцивілізаційних відносин.....	51
Хилько О.	
Зовнішньополітичні пріоритети в контексті національної безпеки України.....	56
Кривонос Р.	
Внутрішньополітичні аспекти німецького об'єднання.....	59
Грушова А.	
ООН та торгівля жінками і дітьми.....	63
Борділовська О.	
Індія в сучасному геостратегічному балансі сил.....	67
Аракелян Д.	
Взаємовідносини країн Балтії і Росії (територіальний та національний аспекти).....	72
Расшивалов Д.	
Методологічні питання світогосподарської ризикології в контексті тягарів глобалізації.....	76
Ступницький О., Кудінович О.	
Рівень корпоративного управління як чинник конкурентних переваг та інвестиційної привабливості українських компаній.....	82
Приятельчук О.	
Формування української системи менеджменту.....	87
Карп В.	
Особливості менеджменту міжнародного туристичного бізнесу в умовах інтеграції.....	90
Мицик В.	
Національне законодавство та державна політика Швейцарської конфедерації щодо забезпечення міжнародно-правових європейських стандартів захисту національних меншин.....	93
Капіца Ю., Ступак С.	
Правове регулювання мовлення, публічного сповіщення та кабельної ретрансляції в Європейському Союзі.....	96
Калашнюк Є.	
Принципи та механізми інформаційної політики Європейського Союзу.....	99
Рубцов А.	
Проблема арабської єдності в сучасній політиці на Близькому Сході.....	101
Зоріна Ю.	
Окремі аспекти авторського права в рекламі.....	103

CONTENTS

ISSUE 33

Golovchenko V. 'Where the Russian Land Has Come From ...' (International Political Circumstances of Kyiv State Origin)	4
Parkhomchuk O. Conversion Fulfillment in Countries with Democratic Political Systems	10
Kapitonenko M. Force Factor in International Relations: Paradigms, Theories and Concepts	13
Grushova A. U.N. and the System of Drugs Control	18
Konstantinov V. Structural Factors of Regionalization on the Post Soviet Area: Ukrainian Approaches	22
Dragan P. Japanese-American Union under Post Bipolar Realities and the Problem of National Security of Japan Ensuring	26
Kozlov V. Relations between the Holy Crown (Vatican) and Ukraine (1992 – 2005)	29
Shnyrkov O. Structural Barriers in Ukraine and the EU Trade	34
Kopystyra A. The Influence of the Shadow Economic Processes on the European Integration	35
Mazurenko V., Kostenko M. Strategic Branches of Domestic Industry as a Factor of Competitiveness in International Markets	38
Mytsyck V. Ensuring General European Standards of National Minorities Protection in the Kingdom of Denmark	41
Kapitsa Y. Development of Incorporeal Right in the European Union	45
Kolomiyets O. Some Aspects of Noopolitical Technologies Usage in the Struggle against International Terrorism	48

ISSUE 34

Koppel O., Pasinchuck K. Europe and the Middle East: the Field of Inter-Civilization Relations	51
Khylko O. Foreign Policy Priorities in the Context of the National Security of Ukraine	56
Kryvonos R. Internal Political Aspects of German Amalgamation	59
Grushova A. U.N. and the Trade in Women and Children	63
Bordilovska O. India in the Contemporary Geostrategic Forces Balance	67
Arakelyan D. Interrelation of Baltic Countries and Russia (Territorial and Nations Aspects)	72
Rasshivalov D. Methodological Issues of International Economic Risk Science under Globalization Challenges	76
Stupnitskiy O., Kudinovych O. The Level of Corporate Management as a Factor of Competitive Advantages and Investment Attractiveness of Ukrainian Companies	82
Pryyatelchuk O. The Formation of Ukrainian Management System	87
Karp V. The Specific Features of International Tourism Business Management under Integration	90
Mytsyck V. National Regulation and Public Policy of the Swiss Confederation in the Field of International European Legal Standards of National Minorities Protection Promotion	93
Kapitsa Y., Stupack S. Legal Regulation of Broadcasting, Public Notification and Cable Retransmission in the European Union	96
Kalashnyuck Y. Principles and Mechanisms of the European Union Information Policy	99
Rubtsov A. Problem of arabian unity in modern Middle Eastern policy	101
Zorina Y. Some aspects of copyright right in advertising	103

"ЗВІДКИ ПІШЛА РУСЬКА ЗЕМЛЯ..."

(МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ВИНИКНЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)

Розглянуто драматичні міжнародні обставини формування давньоукраїнської державності (Київської Русі) в контексті ранньосередньовічного "Великого переселення народів".

The article spotlights dramatic international circumstances of the old Ukrainian statehood (Kyiv Rus) formation in context of "The Great nations' migration".

"Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля подала" [7, с. 3], – так починається найдавніший український літопис, що дійшов до наших днів. Але після більше ніж одинадцяти століть писаної історії України-Русі дослідники так і не змогли внести наукової чіткості в давню дискусію норманістів-антинорманістів щодо витоків східнослов'янської державності та ролі іноземного (зовнішнього) фактора в цьому процесі [2, с. 3–4; 16, с. 98–99].

Тому автор вважав за доцільне розглянути витoki Київської держави в ширшому контексті міжнародного життя ранньосередньовічної Євразії, її дипломатичної історії, що дозволить виваженіше підійти до питання співвідношення внутрішніх (соціально-економічних) і зовнішніх (військово-дипломатичних) факторів у цьому процесі. Готський історик Йордан у першій половині VI ст. знав три основні групи слов'ян: венеців, що мешкали північніше Карпат у басейні Вісли; склавинів – у Карпатському басейні між Дністром і Середнім Дунаєм та антів – між Дністром і Дніпром та північніше Азовського моря, "де Понт вигинається лукою" [4, с. 110]. Інші писемні пам'ятки ("Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами" Прокопія Кесарійського (між 490 і 507 – після 562), "Історія" Менандра Протиктора (друга половина VI ст.), "Етимологія" Ісидора Севільського (бл. 560–636), "Історія" Феоділакта Сімокатти (кін. VI – перша половина VII ст.), "Хронографія" Феодана Сповідника (752–818) та ін.), а також археологічні й лінгвістичні джерела доповнюють цю картину колонізацією антами протягом V ст. територій на південний захід від Дністра в напрямку Трансільванії й Нижнього Дунаю та ареалом північно-східної групи слов'ян в Дніпро-Донецькому лісостепу (росомони/роси), Подесенні та Посеймії (сіверяни), що, через віддаленість від кордонів Візантії, залишилась невідомою ранньосередньовічним авторам.

Розпад гунської держави в Середньому Подунав'ї після смерті Аттіли в 453 р. відкрив перед антами і їхніми союзниками-росами широкі можливості для встановлення власної військово-політичної гегемонії в південній частині Східної Європи. За правління східно-римського (візантійського) імператора Анастасія I Дікора (491–518) розпочалися перші військові походи слов'янських дружин на Візантію (493, 499 і 502), серед яких особлива роль належала антам, котрих Йордан називав наймогутнішими серед слов'ян. З початку VI ст. напади різних слов'янських і гунських об'єднань на Візантію частішають і міжнародна ситуація настільки стає складною, що, незважаючи на наявність низки фортець по Дунаю, імператорський уряд у 512 р. розпочав будівництво Довгих стін між Мармуровим і Чорним морями з метою захисту Константинополя.

За правління візантійського імператора Юстиніана I Великого (527–565), що мріяв розширити межі своєї держави до кордонів колишньої єдиної Римської імперії, гунни, склавини й анти майже щороку нападали на Візантію, грабуючи балканські провінції та забираючи в полон

місцеве населення. Ситуація дещо стабілізувалася на початку 30-х рр. VI ст., коли на чолі імператорських військ на Дунаї став ант за походженням Хільбудій. Прокопій Кесарійський у "Війні з готами" розповів унікальну історію молодого слов'янина, що, користуючись зовнішньою схожістю з візантійським полководцем Хільбудієм, убитим у бою, протягом якогось часу видавав себе за покійника й навіть виконував його функції в Подунав'ї, доки був вкритий і ув'язнений у Константинополі.

Але Юстиніан I ласкаво повівся з антським воєначальником, і "на четвертий рік своєї єдинодержавної влади імператор призначив цього Хільбудія начальником провінції Фракії, поставив його для охорони річки Істру, наказавши йому стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили через річку". Спочатку так і сталося, Хільбудій навіть переніс бойові дії на північний берег Дунаю – Істру, однак через три роки, тобто в 534 р., зазнав поразки від дунайських слов'ян і загинув, унаслідок чого річка назавжди стала приступною "для переходів варварів за їх бажанням, і римська область відкрита для їх вторгнення" [12, с. 300–301].

Якщо спершу слов'янська експансія на південь мала форму сезонних вторгнень, анти на сході й склавини на заході здійснювали військові операції за Дунаєм, але на зиму поверталися на свої "батьківські" землі, то у війні 550–551 рр. слов'яни не тільки лишилися на зиму в імперії, а й виявили тенденцію до осідання на візантійських землях. Відтоді почався активний процес слов'янізації Балкан, що увінчався формуванням південнослов'янських націй – болгар, македонців, сербів, хорватів, словенців. Уже на початку 80-х рр. VI ст. візантійський хронограф Іоан Ефеський відзначав, що слов'яни "захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили і підкорили собі область і оселилися в ній вільно, без страху, як у своїй власній. Так було протягом чотирьох років, доки імператор був зайнятий війною з персами і всі свої війська посилав на схід. Тому вони оселилися в ній і широко розійшлися, доки Бог їм попускав... Вони влаштувалися і живуть спокійно в ромейських областях без клопоту і страху... Вони розбагатіли, мають золото і срібло, табуни коней і безліч зброї і навчені воювати краще за ромейів" [15, с. 82].

У пошуках оптимального виходу з критичної для імперії зовнішньополітичної ситуації візантійська дипломатія спочатку спробувала скористатися ворожнечою, що спалахнула на початку 40-х рр. VI ст. між склавинами й антами за колонізовані землі. Міжслов'янський збройний конфлікт тривав недовго, недовзі анти і склавини, як зазначав Прокопій Кесарійський, "вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини", але уряд Юстиніана I встиг у 545 р. укласти мирну угоду з антським посольством, яке відвідало Константинополь. Згідно з нею, анти мали оселитися на лівому березі Дунаю навколо збудованої в Дакії ще Траяном, а на той час спустілої, фортеці Турріс. За дотримання мирних відносин і оборону Візантії від нападів болгар і склавинів імператорський уряд обіцяв антам велику платню і всілякі вигоди.

У контексті цих подій низка вітчизняних дослідників (І. Котляр, В. Смолій, Ю. Павленко) розглядає й літописний переказ Нестора про заснування Києва полянським князем Києм і його братами Щеком та Хоривом і сестрою Либідь. "Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні. Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: "На перевіз на Київ". Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда (Константинополя. – Авт.). А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [щоправда, до якого], а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря".

Зазначені науковці, як і свого часу російський академік Б. Рибак, вважають, що в наведеному уривку з "Повісті временних (тобто, минулих. – Авт.) літ" ідеться про візантійського імператора Юстиніана I, а Кий разом з іншими "володарями антськими" очолював походи на Балкани і був серед керівників антського посольства до Константинополя, чи, можливо, й очолював його [6, с. 12–13; 13, с. 22–38; 10, с. 285]. Проте літописець далі розповідає, що коли Кий "вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ" [7, с. 9].

Але це суперечить умовам угоди 545 р., за якою пониззя Дунаю й так залишалося за антами-полянами. Тому, або після укладення миру з Візантією Кий зі своїми людьми здійснив спробу закріпитися не в пониззях Дунаю, а в басейні його лівої притоки Морави (сучасні Чехія й Словаччина), де наразився на спротив місцевих склавинів, або ж докладно описані Нестором події відбулися століттям пізніше й пов'язані, як гадає М. Брайчевський, з нашествям аварів [1, с. 132–155]. Цей великий племінний союз із домінуванням тюркомовних етносів був авангардом групи центральноазійських племен, що згодом склали основу Західно-тюркського каганату. Близько 557 р. авари з Уральсько-Каспійських степів перейшли Волгу, де підкорили своїх родичів – нащадків гунів-утригурів і кутригурів Приазов'я.

Трохи згодом, за свідченням Менандра Протикотра, авари зав'язали зносини з Візантією, вимагаючи від неї щорічних "дарунків" і рекомендуючи себе як найсильнішого й найбільш войовничого народу. Відчуваючи неспроможність лише військовими засобами зупинити слов'ян (наприклад 559 слов'яно-болгарські загони захопили Фракію й підступили до стін Константинополя, для оборони якого імператор мобілізував усіх, здатних тримати зброю, і виставив до бійниць навіть членів Сенату), Юстиніан I зобов'язався платити аварському кагану ("великий хан") Баяну щорічну данину, якщо кочовики будуть захищати дунайський кордон імперії від слов'ян. Відтоді "авари почали розоряти землю антів, не припиняли грабувати її й обертати в рабство мешканців", а "володарі антські" потрапили до надзвичайно скрутного становища [5, с. 343].

Щоб викупити в аварів полонених, останні 560 р. направили до Баяна послів на чолі із знатним вождем Мезамиром, який, прибувши до ворогів, повів себе гордо й незалежно. Це роздратувало кочовиків, і, за порадою вороже налаштованого до антів болгарина, авари, "нехтуючи звичаєм поваги до особи посла", вбили його, після чого почали спустошувати слов'янські землі ще

жорстокіше. Меандр Протиктор у своїй "Історії" записав слов'янський історичний переказ, у якому відбився увесь драматизм ситуації. Каган Баян відрядив посольство до слов'янського князя Даврита з нахабною вимогою повного підпорядкування й сплати данини. На це Даврит гордо відповів: "Чи народилася на світі й чи зігривається променями сонця та людина, котра підпорядкувала б собі силу нашу? Не інші нашим, а ми чужим звикли володіти. І в цьому ми впевнені, доки будуть на світі війна і мечі" [15, с. 101].

Переконавшись у слабкості Візантії після смерті Юстиніана I у 565 р., аварська племінна верхівка висувала до імперського уряду нові й нові вимоги щодо дозволу на поселення в межах держави, збільшення щорічної данини та ін. Фактично, візантійські політики перехитрили самі себе – тепер вони змушені були не лише стримувати слов'янський натиск, але й захищатися від аварів, які, до того ж, укладають військові союзи з ворогами імперії – лангобардськими і франкськими королями та князями. У 567 р. авари в спілці з германцями-лангобардами розгромили гепідів Трансильванії, що орієнтувалися на Константинополь, і захопили чудові пасовиська Потисся та Середнього Подунав'я, підкоривши місцевих склавинів. Так виник Аварський каганат – племінне об'єднання на зразок "варварських імперій", що, спираючись на систему паннонських фортець-рингів, протягом більш ніж двох століть турбувало своїми набігами ближчих і дальших сусідів.

Аварські походи призвели до руйнації антської конфедерації, розгрому її осередку в Східному Поділлі й до істотних міграцій у межах об'єднання склавинів. Придунайська частина антів, відрізана рухом аварської орди від правобережного українського (в сучасних межах) Лісостепу, консолідувалася в "Союз семи племен", що в 681 р. склав слов'янську основу новоствореного Першого Болгарського царства (тюркська болгарська знать, що сприйняла мову й культуру антів, тривалий час посідала в державі панівне становище й залишила для її назви свій етнонім). Разом із Візантією, що поплатилася за свою звичну тактику "нацьковування варварів на варварів", "Союз семи племен" продовжив боротьбу з аварами, на боці яких виступали й залежні від них склавини. Так, візантійський історик Феофілакт Сімокатта стверджував, що в 602 р. під час чергового загострення конфлікту аварський каган віддав своєму воєначальнику Апсиху, гуну за походженням, наказ "знищити плем'я антів, які були союзниками ромейв" [5, с. 347] (це остання писемна згадка про антів, натомість в іноземних писемних джерелах утверджується етнонім "роси/руси").

Частина полян із верхів'їв Південного Бугу відійшла до безпечніших на той час районів Моравії й басейну р. Варти, де у VIII–IX ст. сформувалося племінне князівство з центром у Гнезно, з якого вийшла династія П'ястів, що поступово об'єднала під своєю владою всі польські землі. Саме від етноніму "поляни" в XI ст. пішла назва польської народності й держави. Дуліби з верхів'їв Західного Бугу й Прип'яті, що після поразки зазнали від аварів принизливого поводження (за Нестором-літописцем, знатні авари – "обри" запрягали для поїздки до воза 3–5-х дулібських жінок), також частково переселилися до сучасної Чехії та на правобережжя Середнього Подунав'я в сучасній Сербії, де взяли помітну участь у формуванні місцевих слов'янських етносів.

Частину хорватів, чийм первинним ареалом були Прикарпаття й Верхнє Подністрів'я (назва племінного об'єднання походить, імовірно, від колишнього дако-фракійського населення Карпат – карпів: кор/хорпати/вати), авари силоміць переселили до колишньої

візантійської провінції Срем (правобережжя р. Драви), де сформувався новий південнослов'янський етнос (ті, хто залишилися на батьківських землях, у Нестор-літописця згадуються як "білі" – північні хорвати). Саме з його верхівки й походив, на думку М. Брайчевського, Кий, що народився в 70-ті рр. VI ст. та виховувався при імператорському дворі в Константинополі.

На підтвердження своєї наукової гіпотези М. Брайчевський поряд із "Історією Тарона" вірменського єпископа Зеноба Глака (VIII ст.) та іншими джерелами наводить сучасну першій пам'ятку візантійської літератури "Чудеса Димитрія Солунського", що відбиває історичні події початку VII ст. Анонімний автор "Чудес" розповів, ніби примусово переселене кочовиками до Срему "населення змішалось з болгарами та аvaraми та іншими народами, народило дітей і розмножилося в незчисленний народ, і кожне покоління сприймало від попереднього ідею батьківщини... Уже збігло 60 років з того часу, як на їхніх предків здійснили напад варвари, і з'явився вже новий народ, і багато з них з часом стали вільними, і каган аварський..., відповідно до їхнього звичаю, поставив над ними князя, що звався Кувер (від "кув" – кувати, що етимологічно пов'язане з Києм. – Авт.).

Цей же, довідавшись від декого з близьких до нього, що серед його народу шириться бажання повернутися до батьківських місць, замишляє план і... починає заколот проти кагана. Останній погнався за ними і 5 або 6 разів бився з ними, кожного разу зазнавши поразки... Кувер же після здобутої перемоги перейшов ріку Дунай, вступив до наших (візантійських. – Авт.) володінь, розташувався в Керамісієвому таборі і там утвердився, заявив претензії на візантійські міста" [1, с. 147].

Спираючись на особисті зв'язки (роки навчання та, імовірно, зазначений Нестором-літописцем візит до імператора) і військово-політичну спілку з правителем Візантії Іраклієм I (правив 610–641), якому вдалося в 626–628 рр. відбити комбінований наступ аварів і персів на Константинополь та повернути втрачені володіння на Близькому Сході, Кий підготував успішне повстання проти ослаблого Аварського каганату, скоординувавши його в часі з антиаварським виступом західних слов'ян сучасних Чехії, Словаччини й південно-західної Польщі під проводом князя Само (правив 623–658). Але якщо "державна Само" утвердилася і в процесі подальшого розвитку трансформувалася спершу у Великоморавське князівство IX – поч. X ст., а далі – в Королівство Чехію (з 1085), то Кию після конфлікту з візантійською адміністрацією за контроль над Солунем (Салоніками) довелося залишити Балканський півострів і обрати осередком своїх володінь Середню Наддніпрянщину, де й було в другій половині 30-х рр. VII ст. засновано майбутню столицю України.

Як свідчать візантійські хроніки, Кий зберігав з Іраклієм I більш-менш тісні стосунки й після відходу на північ, навіть підтримував у 641 р. удову Іраклія I Мартину в її виступі проти пасинка – Константина III (612–641). З геополітичного ж погляду вибір Кия виявився напрочуд вдалим: Середня Наддніпрянщина найменше серед антських земель потерпіла від аварського вторгнення, самі авари невдовзі після заснування Києва були витіснені з Північного Причорномор'я болгарами, а розпад Великої Болгарії в Приазов'ї під ударами Хозарського каганату в другій половині VII ст. зняв з порядку денного проблему стосунків із кочівницьким Степом. Географічне ж розташування Києва на стику трьох великих "племінних" утворень – полянсько-роського на півдні, древлянського – на північному заході та сіверянського –

на північному сході – об'єктивно перетворювало його в етнічний центр нової державності – Русі.

У той час як центр політичного життя й дипломатичної історії на території сучасної України у вірі "Великого переселення народів" поступово зміщувався на північ – до Середнього Придніпров'я, осередки державності на території Криму повністю втратили ознаки суб'єктності в міжнародних відносинах, хоча й продовжували відігравати помітну роль у драматичних колізіях ранньосередньовічної доби.

В умовах розпаду гунської держави після смерті Аттіли в Крим з Паннонії рушили праболгари-утігури й у другій половині V ст., як свідчить Прокопій Кесарійський, опанували територію між Херсонесом і Боспором, витіснивши рештки остготів у гори. Цей візантійський історик, що походив із сенатської аристократії й був радником видатного полководця Велізарія, а тому брав безпосередню участь у походах, стверджував, що "утігури одні заволоділи країною (Кримом. – Авт.), не створюючи римлянам жодних ускладнень, оскільки за місцем проживання вони цілком не стикалися з ними; між ними жило багато племен, так що хоч не хоч їм не доводилося виявляти проти них жодних ворожих дій" [12, с. 321].

Утігури стали новими союзниками Візантійської імперії, що дозволило зберегти решткам Боспорської державності. На початку VI ст. регіон знову опинився в полі стратегічних інтересів імперії, за свідченням Прокопія Кесарійського, при Юстині I (правив 518–527) "боспорити віддали себе під владу імператора". Той відрядив до Боспору з дипломатичною місією патриція Проба, племінника попереднього імператора Анастасія I, щоб схилити утігурів прийти на допомогу грузинам у війні з Сасанідським Іраном, який був тоді головним суперником Візантії в Азії. Але утігури, поглинені міжусобною боротьбою, не виконали імператорське прохання, і тоді близько 523 р. (за іншими даними – 527) в Боспорі висадився невеликий візантійський загін, що встановив над країною безпосередній контроль імперії.

Але надто активна місіонерська діяльність і християнізація Боспору невдовзі спричинила язичницький заколот, унаслідок чого візантійський загін був знищений, а Пантікапей та інші міста були захоплені кочівниками. У відповідь імператор Юстиніан I у 533/534 р. відправив на Боспор війська, що складалися з готів під командуванням трибуна Делматія, й остаточно включив його до складу імперії. Таким чином, був створений єдиний блок візантійських володінь у Криму від Херсонеса до Боспору – "таврійський лімес". З метою сприяння економічному відродженню регіону співправитель імператора Юстина II Тіберій у 575 р. видав розпорядження про звільнення Боспору й Херсонеса від морської повинності.

Та вже наступного року на узбережжях Боспору Кімерійського й Меотиди замайоріли тюркські бойові прапори роду Ашина із золотими вовчими головами: на вершині своєї могутності Великий тюркський каганат (тюркют – "давній тюрк", тюрк – "сильний", "міцний"), що охоплював азійські степові простори від Маньчжурії на сході й до Прикаспію на заході, взяв під контроль Північний Кавказ і Понижзя Дону. Тюркюти спалили Пантікапей і менші міста, проте після невдалої облоги Херсонеса в 581 р. залишили Крим. Великий каганат невдовзі був вражений міжусобицями та повстаннями підкорених народів і, не витримавши боротьби на кілька фронтів, розпався в 603 р. на ворожі один одному Східнотюркський і Західнотюркський каганати.

Після кількох років безвладдя, як впливає з надпису 590 р., Боспор повернувся під владу візантійської адміністрації в особі дуки (військового командира)

Херсонеса. Подібно римським імператорам, візантійські правителі утримували місто як головний центр розташування своїх військ у Північному Причорномор'ї, крім того, "віддалена окраїна Візантії" традиційно використовувалася для заслання багатьох високопоставлених опальних осіб. Серед них значаться принаймні один скинутий імператор, два претенденти на престол, двоє братів імператора (вони, звісно, також були претендентами на престол), вища посадова особа імперії – префект Константинополя, вищі церковні ієрархи, в тому числі папа Римський, Александрійський патріарх, архієпископи, єпископи та ін.

Зокрема, у 655 р. до Херсонеса було заслано колишнього папу Римського Мартіна I (правив 649-653), який на Першому Латеранському соборі (від назви римського палацу, де він відбувся) в 649 р. домігся відлучення від церкви монофелітів – прибічників релігійно-філософського вчення, що стверджували, ніби Христос володів двома природами (людською й божественною), але однією волею й однією енергією (боголюдською). Через 40 років у вигнанні в Херсонесі опинився позбавлений престолу за надмірну жорстокість імператор Юстиніан II (правив 685-695, 705-711), останній представник візантійської династії, заснованої союзником Кия Іраклієм I.

Коли в Константинополі в 698 р. стався черговий державний переворот, і до влади прийшов "солдатський імператор" Тіберій III (правив 698-705), Юстиніан II Рінотмет ("безносий", змовники-переможці відрізали йому носа) звернувся до херсонеситів у надії дістати підтримку. Проте це йому не вдалося, і экс-імператор утік до хозарського кагана, що взяв його під свій захист і дозволив одружитися зі своєю сестрою. Роздратований таким поворотом подій, візантійський уряд зажадав від кагана видачі втікача, живого чи мертвого, й добився свого. Але Юстиніан, попереджений дружиною, уник смерті й таємно рушив до Дунайської Болгарії, де уклав союзну угоду з ханом Тервелем. З його допомогою в 705 р. экс-імператор оволодів Константинополем і повторно сів на візантійський престол.

Розправившись із ворогами в столиці, в 710 р. Юстиніан II відрядив до Херсонеса каральну експедицію, але на зворотному шляхові візантійський флот потрапив у шторм і затонув, а залишений у місті намісником воєначальник Ілля разом із херсонеситами, що звернулися по допомогу до хозарів, проголосили новим імператором вірменського вельможу Вардана, який також перебував на засланні. Коли ж наступного року до Херсонеса прибула друга каральна експедиція, її керівник патрикій Мавр не зміг виконати завдання у зв'язку з появою хозар і перейшов на бік повстанців. Вардан, перейменований у Філіппіка (майбутній імператор у 711–713), прибув до Константинополя й без опору опанував місто, розпорядившись стратити попередника.

На перший погляд, у цих украй драматичних подіях Херсонес виступає як вирішальний "центр сили", що вступає в боротьбу з імперським урядом, здійснює самостійну зовнішню політику, укладаючи міжнародні угоди, фактично скидає одного й саджає на престол іншого імператора, і взагалі твердо та успішно реалізовує в життя свою лінію. Насправді ж усе це стало результатом зіткнення на території Криму геополітичних інтересів Візантійської імперії й Хозарського каганату, що утворився в середині VII ст. в степах Нижнього Поволжя й східної частини Північного Кавказу внаслідок розпаду розгромленого китайцями Західнотюркського каганату.

Саме до Хозарії в 651 р. втекли від військ могутньої китайської імперії Тан найбільш непримиренні тюркоти, причому на престолі Семендера (хозарської столиці в

Північному Дагестані до поч. VIII ст., потім нею став Ітіль на Нижній Волзі) опинився хан із прийшлого роду Ашина. Войовничі степняки захистили мирних тюркомовних хозарів – землеробів і скотарів – від набігів із Закавказзя арабів-мусульман, розгромили в Приазов'ї болгар, підкорили іраномовних аланів (предків сучасних осетинів) і, скориставшись аваро-слов'янським протистоянням, витіснили своїх давніх ворогів – аварів – за Дон. Таким чином, у другій половині VII ст. язичницький тюрко-хозарський каганат став, щоправда ненадовго, наймогутнішою й найстабільнішою державою на межі Європи й Азії [14, с. 231–235].

Первісно відносини Хозарського каганату з Візантійською імперією були мирними й навіть союзницькими, оскільки в обох держав був спільний недруг – Арабський Халіфат. Та вже на початку VIII ст. хозари вчинили активні дії проти Візантії, підтримавши Херсонес у конфлікті з Юстиніаном II й узявши під контроль Степовий Крим, а пізніше й Боспор. Однак невдовзі араби перейшли в контрнаступ, спустошивши північнокавказькі землі й першу столицю Хозарії, сам каган, якого вщент розбив арабський полководець Мерлан і загнав у Заволзькі степи, 737 р. змушений був капітулювати й навіть прийняти іслам, від якого незабаром відмовився.

Після відходу арабських військ хозари відновили свою державу на Нижній Волзі, але провідну роль у ній захопили єврейські купці-рахдоніти ("знавці доріг"), яким потрібен був контроль над головними торговельними шляхами зі Східної Європи до Закавказзя і Центральної Азії. Силами найманців рахдоніти підпорядковували своїй владі аланів і болгар, які, втікаючи від військ Халіфату, зайняли Подоння і Донеччину, утвердилися на східних околицях племінного об'єднання сіверян (Верхньосалтівське городище на Харківщині). Для слов'ян цей конфлікт мав тяжкі наслідки, оскільки на середину VIII ст. припадають найбагатші скарби Середнього Придніпров'я (Малоржавецький, Мартинівський, Перещепинський та ін.), що засвідчило навалу хозар і залежних від них алано-болгар на південні райони "Руської землі".

Лісостепове Лівобережжя опинилося під безпосереднім хозарським гнобленням, але київським полянам вдалося запобігти прямому військовому розгрому, дипломатично погодившись на роззброєння. Несторліпописець навів давній народний переказ, за яким полян "знайшли хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіть нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І принесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?". І вони сказали їм: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?". І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а се оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося" [7, с. 21].

Очевидно, після спустошення головних життєвих центрів росів-русів по Ворсклі, Тясмину й Росі князь київських полян (з династії Кия), усвідомлюючи неможливість відбити ворогів власними силами, уклав з рахдонітами певний договір, що охороняв від їхнього нападу, але змушував виплачувати данину й визнавати зверхність кагана. На кілька десятиріч поляни-роси Правобережжя позбулися незалежності, але саме з цього часу Київ став центром консолідації всіх сил середньодніпровських слов'ян, що раніше входили до конфедерації "Руська земля" – спадкоємиці "Антського царства". Під захист Києва та його правителів почало переходити

населення спустошених аланами й болгарами південних та придушених східних околиць. Київ та його володар поступово стали персоніфікаціями колишньої єдності Середньодніпровської Русі, а київські поляни та роси-руси, що знайшли притулок на їхній землі, протягом двох-трьох поколінь остаточно злилися.

Середнє Подніпров'я, таким чином, виступало однією з ланок у контрольованій рахдонітами Ітіля (Візантія переживала тривалий економічний занепад і політичні смути "добі іконоборства" 20-х рр. VIII – 40-х рр. IX ст.) системі східноєвропейської торгівлі з країнами Сходу. Одна з гілок трансазійського Великого шовкового шляху наприкінці VIII – на початку IX ст., виходячи з Самарканди і Бухари, через Хорезм та Ітіль вела на Донеччину, Київ і далі до країн Центральної Європи, що, безумовно, сприяло прискоренню темпів цивілізаційного розвитку місцевого слов'янства та підвищенню міжнародної ролі київських князів. Але соціально-економічне піднесення Русі неминуче вело до нового конфлікту з Хазарією, де в перших роках IX ст. стався державний переворот: лідер рахдонітської громади Обадія змусив заляканого кагана одружитися з єврейкою й передати йому реальну владу як цареві ("ха-мелех"). Відтоді фактичним центром влади в іудейській Хозарії став цар, а каган перетворився на харизматично-релігійного сакрального "живого Бога", іменем якого правив цар.

Міжнародні обставини сприяли зміцненню й утвердженню Русі, оскільки на початку IX ст. на східних і північних кордонах Хозарії у Приураллі й Прикаспії посилювався тиск кочовиків-угрів (предків сучасних угорців і близьких родичів зауральських хантів і мансі), на яких, у свою чергу, насувалися зі сходу тюркомовні орди печенігів (від тюркського "беченеги" – свояки), а в самій Хозарії почастишали смути, викликані поширенням іудаїзму. У 20-х рр. IX ст. угри зайняли степове Подоння і вийшли до Азовського моря, відрізавши від Хозарського кагана верхньосалтівських алано-болгар, державне об'єднання яких швидко занепало. Як гадають науковці, Русь невдовзі налагодила з уграми союзницькі відносини проти спільного ворога – Хозарії та її васалів-болгар.

Відновлення Руссю повного суверенітету підтверджується двома пам'ятками візантійської церковної літератури – "Житієм Св. Стефана Сурозького" (поч. IX ст.) і "Житієм Св. Георгія Амастрідського" (між 825 і 842). У першому "Житті" розповідається про раптовий похід руського князя Бравлина на візантійські володіння в Криму й облогу та взяття ним Сурожа (сучасний Судак). Як і належить життю святого, далі почалися дива: коли Бравлин наблизився до гробниці Стефана Сурозького в головному храмі міста, він був вражений хворобою (лице князя повернулося назад), що відступила лише після укладення нападом "польового миру". За ним Бравлин прийняв хрещення і згодився повернути награбоване в Херсонесі й Боспорі церковне майно, вивести з Сурожа руське військо і повернути полонених.

Подібна угода була укладена й після нападу та взяття руською раттю центру візантійської Пафлагонії – Амастриди (поблизу сучасного Синопа). Причому в "Житті Св. Георгія Амастрідського" серед традиційних для візантійських джерел вигадок про диких і грубих русів, їхні звички можна прочитати важливі свідчення, що про Русь у Візантії "всі знають", про неї говорять і її побоюються. А в "Житті преподобної Афанасії" відбулося свідчення про вторгнення руського загалу на грецький о. Егіну близько 813 р.

Військово-політичні успіхи Русі забезпечили їй вільний вихід на Причорноморські та Прикаспійські ринки, уже в середині – другій половині IX ст. Ібн Руста, Ібн

Хордадбех, Ібн Хаукаль та інші арабські автори писали, що "купці-руси" (ймовірно, князівські торговельні агенти, що збували данницькі надходження та продукцію самої Русі) "вивозять боброві хутра, хутра чорної лисиці й мечі з найвіддаленіших [областей] країни слов'ян" до Джурджану (Прикаспійський Іран) і навіть "привозять свої товари на верблюдах" до Багдада [9, с. 411–413]. Східні ж купці, після того як Подоння зайняли кочовики-угри, використовували караванний шлях на Русь через залежну від хозар Волзьку Болгарію.

Арабські географи-мандрівники донесли цікаві відомості щодо "трьох груп русів" та їхнього "острова", які дослідники локалізують по-різному, всі одностайно погоджуються лише з тим, що центр першої з них Куяба – це Київ. З інших варіантів найпереконливішим можна вважати версію вітчизняних археологів Є. та С. Максимових про те, що "група" ас-Славія – це Переяслав, а ал-Арсанія – фортеця і старовинний культовий центр Родня при впадінні Росі у Дніпро [8, с. 114–119]. Тоді "острів русів" – своєрідний військовий табір-застава на південь від головних центрів Русі IX ст. – в сучасному межириччі Дніпра й Тясмину. Східні джерела нібито постійно суперечать собі в питанні співвідношення "слов'ян" та "русів", то наближаючи, то протиставляючи ці поняття. Насправді ж арабські мандрівники чітко вирізняють росів-русів як згуртовану військово-політичну силу, що панує над навколишніми слов'янськими об'єднаннями, бере з них данину і займається торгівлею Візантією й Хазарією та військовими справами.

Ще одним переконливим свідченням упевненого виходу суверенної Русі на міжнародну арену стала звітка Бертинських анналів (блискучої літописної пам'ятки "Каролінгського відродження" IX ст.) про прибуття в травні 839 р. до франкського імператора, сина Карла Великого – Людовіка I Побожного (правив 813–840) в Інґельгейм візантійського посольства імператора Феоділа (правив 829–842). Як зазначив автор хроніки єпископ Пруденцій, метою послів – халкідонського митрополита Феодосія і спафарія Феоданія – "було затвердження договору і миру, вічної дружби і любові між обома імператорами і їхніми підданими". Водночас у листі візантійського імператора йшлося про "якихось [людей], котрі говорили, що їх, тобто їхній народ, зовуть Рос [Rhos], і котрих, як вони говорили, цар їхній на імення Хакан [Chacanus], відправив до нього [Феоділа] заради дружби". Правитель Візантії прохав Людовіка Побожного, щоб той "милостиво дав їм можливість повернутися [в свою країну] і охорону по всій своїй імперії, оскільки шляхи, якими вони прибули до нього в Константинополь, йшли серед варварів, надто нелюдських і диких племен, і він не хотів би, щоб вони, повертаючись ними, потрапили в небезпеку".

Людовик наказав з'ясувати, хто були ті послі-роси, і ретельне розслідування показало, що вони "належать до народності шведської [eos gentis esse Sueonum]". Вважаючи їх "швидше розвідниками" як у Візантії, так і у Франкській імперії, Людовик вирішив затримати "гостей", "щоб можна було достовірно дізнатися, чи з добрими намірами вони прийшли туди чи ні", а візантійського імператора письмово повідомив, що "коли вони [руси] виявляться людьми вповні добропорядними, а також станеться можливість їм безпечно повернутися на батьківщину, то вони будуть [туди] відправлені з охороною", а в противному випадку будуть під супроводом повернуті до Константинополя з тим, щоб Феоділ "сам вирішив, що з такими належить зробити" [11, с. 23–24]. Про подальшу долю руського посольства Бертинські аннали мовчать.

З цього повідомлення каролінгського літопису видно, що в другій чверті IX ст. в Західній Європі ще не знали про Київську Русь, зате поява послів руського "хакана" (хозарська транскрипція титулу "кагана") у Константинополі (очевидно, восени 838), як і візантійських в Інгельгеймі, виглядає вповні логічно. Візантійська імперія потерпала від наступу Арабського Халіфату, влітку 838 р. в битві на Дазимонській рівнині в полон до арабів ледве не потрапив сам імператор Феофіл, виникла загроза безпосередньо Константинополю, тому актуалізувалася ідея "хрестового походу" проти мусульманського світу.

Привертає увагу титул київського правителя, на дипломатичній службі в котрого перебували скандинави, що на батьківщині звалися вікінгами (давньосведського *viking* – "учасник морського походу"), у Західній Європі – норманнами (від *northman* – "північна людина"), а на Русі – варягами (від *var* – "клятва"). Володар Русі вже прийняв титул "кагана", чим поставив себе на один рівень з монархами Хозарії й Дунайської Болгарії та задекларував суверенність своєї влади; саме так вшановують великого князя київського в IX–X ст. арабські автори Ібн Руста й Аль-Мукаддасі, а в XI ст. – київський митрополит Іларіон.

Минуло лише два десятиліття після описаних вище подій, як Русь гучно повідомила про своє існування, примусивши затремтіти могутню Візантію. На світанку 18 червня 860 р. Константинополь – столиця імперії, чие зневажливе ставлення до інших, і особливо "варварських", народів було нормою зовнішньої політики, була атакована з моря. 200 суден русів безперешкодно підійшли до берега і висадили десант, що негайно розпочав облогу, одночасно підоспіло й піше військо. Очолював похід київський князь Аскольд (у Никонівському літописі XVI ст. – Осколд), якого разом із співправителем Діром "Повість минулих літ" вважає варягами – "боярами Рюрика", що узурпували владу над полянами. Але в очах укладача Найдавнішого київського літописного зводу 1039 р. вони були прямими нащадками Кия. Та й відомий польський історик і дипломат Ян Длугош (1415–1480), що при написанні своєї "Історії Польщі" використав руські літописи, які не збереглися до наших часів, стверджував: "Після смерті Кия, Щека і Хорива їхні діти й нащадки по прямій лінії панували над Руссю протягом багатьох років. Нарешті, спадок перейшов до двох рідних братів", тобто Аскольда і Діра.

Час для нападу на Константинополь був обраний не випадково: ще навесні імператор Михайло III (правив 842–867) на чолі 40-тисячного війська рушив углиб Малої Азії для відсічі арабам, грецький флот оперував у районі Криту проти піратів, у столиці залишився лише незначний гарнізон на чолі зі старим адміралом Микитою Оріфою. Більшість дослідників вважає, що київський князь Аскольд був прекрасно поінформований про зовнішньополітичні труднощі й слабкість війська імперії, а Нинонівський літопис прямо вказує, що київські правителі "чули про війну Візантії з арабами і тільки тоді пішли на Царгород". Імператору довелося залишити військо в Малій Азії та з ризиком для життя пробиратися до столиці, щоб очолити її оборону. Становище обложених було критичним, як згадував у своїй проповіді патріарх Фотій, "місто ледве, так би мовити, не було підняте на спис", тобто взятє штурмом.

Але переконавшись у неможливості подолання гігантських стін (лише наприкінці XII ст. у русів з'явилися обложні машини), Аскольд пішов на таємні переговори з Михайлом III і за великий викуп 25 червня 860 р. зняв облогу, повернувшись додому "з тріумфом". Щоправда,

наступний похід Аскольда на Константинополь у 866 р., як гадають Б. Рибаків і М. Котляр, завершився невдачею, оскільки шторм нагнав руську ескадру у відкритому морі й розкидав легкі ладді. Не випадково у "Хроніці" Георгія Амастрола, завершений одночасно з цими подіями, з'явилася легенда про чудесне спасіння візантійської столиці влахернською Богородицею, некритично запозичена пізніше Нестором [3, с. 35–36].

У будь-якому випадку наступного 867 р. до Константинополя прибули послы з Києва, які уклали з новим імператором Василієм I (правив 867–886) мирний договір. Він передбачав відновлення припиненої війною русько-візантійської торгівлі, надання привілейованого статусу руським купцям у Візантії, а грецьким – на Русі, виплату Візантією Русі щорічної данини і надання Руссю військової допомоги імперії. Важливою умовою договору була згода на прийняття християнства князем Аскольдом і його найближчим оточенням.

Приголомшуючий своєю раптовістю напад Аскольда на Константинополь 860 р. змусив візантійський уряд до організації в Південно-Західному Криму феми – воєнно-адміністративної одиниці на чолі зі стратигом, що зосереджував у своїх руках військове командування, судову владу й податкове управління. Як свідчать візантійські джерела, хозари звернулися з проханням до імператора спорудити їм фортецю Саркел (хозарською "білий дім") на Дону (на місці сучасного Цимлянського водосховища). Константинополь відрядив для цього спафарокандидата Петрона, який по закінченні будівництва й був призначений першим стратигом до Херсонеса. До цієї феми входило узбережжя півострова до сучасної Алупки на сході й до нижньої течії р. Альти на півночі, а також частина Гірського Криму до долини р. Бельбек. Херсонеські страсти уважно стежили за ситуацією на півострові й поза його межами, в тому числі на Русі, й доповідали імператорові про найменші її зміни.

Тим часом, невдовзі після підписання угоди 867 р. руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало арабам удару в районі м. Абесгун на півдні Каспію, а пізніші візантійські хроніки глухо повідомляють про піднесення Василієм I русам "щедрих подарунків" золотом, сріблом і дорогими шовковими тканинами. Подібним чином Візантія платила своїм північним сусідам за обіцянки збереження миру й військової допомоги. Так відбулося "дипломатичне визнання" Київської Русі світовою імперією Середньовіччя – Візантійською. На хвилі зміцнення міжнародного становища Русі Аскольд допоміг великоморавському князю Ростиславу (правив 846–870) відстояти свою незалежність від східнофранкського короля Людовіка II Німецького (правив 843–876) і болгарського хана Бориса I (правив 852–889). А Хозарський каганат об'єктивно виконував роль геополітичного заслону Русі від кочових орд зі Сходу.

На жаль, в апогеї міжнародної могутності Аскольдової Русі джерела гублять її з виду разом із правителем на півтора десятиліття. Літописи знову говорять про Аскольда у зв'язку з появою поблизу Києва у 882 р. варязького конунга Олега – його непроханого конкурента й організатора державного перевороту, що призвів до утвердження в Русі нової князівської династії – Рюриковичів.

1. Брайчевський М. Легенда про Кия // Київ. – 1992. – № 2. 2. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 1. 3. Житие Георгия Амастридского // Сб. документов по истории СССР: Для семинарских и практических занятий. – М., 1970. – Ч. 1. 4. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скрижинской. – М., 1960. 5. История Византии: В 3-х т. – М., 1967. – Т. 1. 6. Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. 7. Літопис Руський (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989.

8. Максимов Є.В., Максимов Є.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – № 1. 9. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. и др. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. 10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. 11. Памятники по истории Киевского государства IX-XII вв. Сб. документов подготовлен к печати Г.Е. Кочиним. – Л., 1936. 12. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер.

с греч. С.А. Кондратьева. – М., 1950. 13. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1968. 14. Рубель В.А. История средневекового Востока. – К., 2002. 15. Сборник документов по социально-экономической истории Византии. – М., 1951. 16. Шаскольский И.П. Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства) // Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год. – М., 1986.

Надійшла до редколегії 08.11.05

О. Пархомчук, д-р політ. наук

ЗДІЙСНЕННЯ КОНВЕРСІЇ В КРАЇНАХ З ДЕМОКРАТИЧНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИСТЕМАМИ

Присвячено проблемі конверсії, шляхам її здійснення в країнах з демократичним політичним устроєм.

The article is dedicated to the problems of conversion and ways of implementation in the countries with democratic political systems.

Політична демократична система основана на визнанні народу як головного джерела влади, його праві брати участь у суспільних і державних рішеннях. Це система, в якій кожний громадянин наділений широким колом прав і свобод. Вважається, що такі політичні системи не схильні до вирішення міжнародних проблем силовими методами, роблячи це тільки вимушено.

Американський політолог С. Хантінгтон виділяє три хвилі демократизації в історії сучасного світу. Перша – 1820–1926 рр. У цей період відбувається становлення 29 демократій, серед них демократичних політичних систем у Великій Британії, Франції, США, Швейцарії тощо. Перша зворотна хвиля 1926–1942 рр. почалась з приходом фашизму до влади в ряді країн Європи. Друга хвиля демократизації 1942–1962 рр. починається ще в ході Другої світової війни і визначається перемогою над фашизмом та крахом колоніальних режимів. Як наслідок – у 36 країнах світу були встановлені демократичні режими. Друга зворотна хвиля 1960–1975 рр. охопила переважно країни, що розвиваються, де були встановлені авторитарні режими. Третя хвиля демократизації починається з 1975 р. з повалення авторитарних режимів в Греції, Португалії, Іспанії, далі – в країнах Латинської Америки. Завершується вона знищенням тоталітарних режимів у СРСР та країнах Східної Європи наприкінці 80-х на початку 90-х рр. XX ст. [15, с. 13].

Порівняльний аналіз "хвиль демократизації" з хвилями конверсії дозволяє зробити висновок, що саме під час хвиль демократизації відбувається особливо потужна синхронна конверсія.

По закінченні Першої світової війни в США було проведено так звану вимушену конверсію. Процес проходив складно, воєнні заводи закривалися механічно, а тому зростало безробіття. За період з літа 1920 р. до весни 1921 р. промислове виробництво впало на чверть. Кількість безробітних сягнула 5,5 млн осіб. Почалась криза і в аграрному секторі. За часи війни фермери збільшували свої господарства найчастіше за рахунок кредитів. Було вироблено забагато продовольства, яке з кінцем війни стало втрачати ринки збуту. Ціни на нього впали, і відповідно знизилась прибутки фермерства.

З кінцем війни президент В. Вільсон почав згортати федеральні органи воєнного регулювання. До 1920 р. було демобілізовано величезну армію та згорнуто військове виробництво. Скоротились витрати на військову сферу, хоча і тоді вони перебільшували в 10 разів колишні витрати на оборону [5, с. 19], що підтверджує вимушеність конверсії.

Протягом 1921–1922 рр. було прийнято низку законів, завдяки яким були значно знижені податки, зокрема податки на надприбуток порівняно з воєнним часом [6, 148]. У 20-ті рр. введено державну допомогу для розви-

тку дрібного приватного бізнесу, що полегшувало становище демобілізованих солдат. Вони отримували пільги при наданні кредитів, у тому числі на заснування будівельних фірм, вигідні контракти на перевезення вантажів. У 1920 р. було прийнято закон про транспорт, за яким залізничні дороги, що перебували під час війни під державним контролем, повертались у приватну власність. Торговельний флот також було передано в приватний сектор [6, 147].

Специфічною була конверсія в європейських демократіях. По закінченні Першої світової війни та після революції в Німеччині була встановлена так звана Веймарська республіка – ліберально-демократичний режим, який відразу розпочав конверсію. Це передусім пов'язано з наслідками Першої світової війни та кризовою ситуацією в країні. В умовах економічної кризи в Німеччині значну роль відіграло "Демобілізаційне управління", яке очолював генерал Й. Кет. Воно якраз і займалося питаннями повоєнної конверсії. Від того, як вирішувалось це завдання, залежала соціальна атмосфера в суспільстві. Діяльність цього відомства дала промисловцям та підприємцям час для виходу з кризи після війни та революції [2, с. 447].

Не залишилась осторонь від цього процесу і Україна. Проголошення самостійності УНР у січні 1918 р. стало міжнародно-правовою основою майбутньої незалежної державності України. УНР Центральної Ради в IV Універсалі, який було видано 11 (24) січня 1918 р., давав вказівку Раді Народних Міністрів (РНМ) вести мирні переговори з Четвертим союзом, укласти мирний договір, розпустити армію, замість неї утворити народну міліцію, провести конверсію. "Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватись, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств. Знищені війною і демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочі державного скарбу.... Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець. Раді Народних Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики для мирних обставин, до вибору продуктів, необхідних для робочих мас" [4, с. 270]. Уряд УНР проголосив боротьбу з безробіттям та обіцяв допомогу демобілізованим і потерпілим від війни відповідно до справді європейської демократичної традиції.

Друга хвиля демократизації 1942–1962 рр. також була відмічена конверсією, пов'язаною із закінченням Другої світової війни.

До конверсії у США почали готуватись задовго до закінчення війни. Наприкінці війни адміністрація Т. Рузвельта активізувала свою позицію щодо підготовки до процесу конверсії. В основному це було пов'язано з вирішальними перемогами на фронтах Другої світової війни, корінним переломом у ході війни, наближенням довгоочікуваної перемоги. Уже в квітні 1943 р. керівництво військового виробництва почало вивчати це питання. Наприкінці 1943 р. сенатори Б. Барух і Дж. Хенкок зайнялися підготовкою належної доповіді, яка була закінчена до середини лютого 1944 р. У ній відзначалося, що перехід воєнної промисловості на цивільне виробництво пов'язаний з великими труднощами і до нього слід готуватися заздалегідь [17, с. 5].

Питання про конверсію постало досить гостро і в зв'язку з тим, що частка оборонного сектору економіки досягла після війни чверті валового національного продукту (ВНП).

Ще до завершення бойових дій американці почали поступово здійснювати демобілізацію. Додому повертались ветерани, які потребували нових робочих місць. Тому вже в грудні 1944 р. сенатор Ф. Меррей разом із Г. Труменом направили в сенатський комітет з військових справ доповідь з питань конверсії й забезпечення повної зайнятості. У ній пропонувалося прийняти закон про забезпечення населення роботою, причому цей обов'язок покладался на державу.

Одночасно проблеми конверсії вивчали комітети Сенату і Палати представників, але їхні пропозиції не знайшли підтримки серед ділових кіл.

Ці проблеми знайшли відображення в посланнях Ф. Рузвельта конгресу від 23 листопада 1943 р. щодо кадрових питань конверсії, від 18 вересня 1944 р. щодо організаційних заходів конверсії, від 20 березня 1945 р. відносно соціальних аспектів конверсії, від 7 квітня 1945 р. відносно економічних аспектів конверсії. Особливого значення в контексті теми дослідження набуває лист президента США Ф. Рузвельта від 29 вересня 1944 р., в якому він акцентує увагу на необхідність супроводження конверсії відповідними зовнішньополітичними заходами [12].

Значна увага приділялась соціальним аспектам конверсії. З ініціативи та санкції Рузвельта 13 березня 1944 р. сенатором В. Кларком до Конгресу від імені великої групи сенаторів було внесено білль "Про надання федеральним урядом допомоги і створенні відповідних умов мирного життя ветеранам Другої світової, що повертаються з війни" [6, с. 33]. Його було прийнято під назвою "Солдатський білль про права". Він забезпечив соціальні пільги військовослужбовцям, які поверталися з війни. Це, зокрема, допомога в разі безробіття (20 дол на добу протягом року), безплатна перекваліфікація (якщо плата за навчання не перевищувала 500 дол на місяць), державні позички під низькі відсотки на будівництво ферм і т. ін. Відповідно до цього закону замість Комісії з військової мобілізації було створено Комісію військової мобілізації і реконверсії, якій було надано широкі повноваження [14, с. 168].

7 вересня 1944 р. Голова Управління військової мобілізації та реконверсії Дж. Бірнс подав президенту США доповідь про переведення військової економіки на мирні рейки. У ній враховувалися пропозиції і рекомендації комісій військового і морського міністерств. У документі йшлося про необхідність переведення військових підприємств на цивільне виробництво, скорочення тривалості робочого тижня, ліквідування податку на великі прибутки [10, с. 11].

Попри вжиті заходи, напруження зростало. У 1946 р. розпочався найчисельніший за всю історію США страйк.

Відповіддю на вимоги трудящих стала широковідомою програма Г. Трумена, що складалась із 21 пункту. Він виклав урядову програму у формі "Послання про реконверсію" Конгресові 6 вересня 1945 р., відому під назвою "Двадцять один пункт Г. Трумена щодо реконверсії". Крім низки конкретних практичних дій з конверсії, він планував проведення широких соціальних та економічних реформ. Серед основних пунктів були: захист робітників від порушень закону з боку наймачів, збільшення розмірів мінімальної зарплати, підвищення матеріальної компенсації при втраті роботи, надання матеріальної допомоги для оренди чи купівлі житла. Програму супроводжували пропозиції щодо медичного страхування, пенсійного забезпечення та подовження терміну дії пільг колишнім військовослужбовцям [18].

Наслідки післявоєнної конверсії в США були узгайнені в таких важливих документах, як доповідь палати представників конгресу (1946), доповіді голови Управління військової мобілізації та реконверсії президенту США [15, с. 58].

На особливу увагу заслуговує той факт, що американська адміністрація поступово усвідомлювала необхідність врахування зовнішньополітичного аспекту при плануванні конверсії. Про це свідчить виступ в конгресі Г. Трумена з приводу річниці участі США в роботі Організації Об'єднаних Націй, в якому підкреслюється важливість внеску ООН у стимулювання зусиль національних урядів в галузі післявоєнної конверсії та необхідність міжнародного співробітництва в її здійсненні. Однак на процес конверсії вплинула інша війна – "холодна", яка почалася в самий розпал здійснення конверсії.

Конверсія в США, хоча і була ґрунтовно підготована та законодавчо оформлена, проходила не без проблем. Невдачі на шляху реалізації програм конверсії призводили до широкомасштабних соціальних конфліктів, в яких держава мусила виступати в ролі арбітра між підприємцями та найманими робітниками. Але в кінцевому результаті наслідки вжитих заходів виявились позитивними. Результатами проведення воєнної реформи було створення могутнього ВПК.

Після закінчення Другої світової війни ще одна західна демократія – Канада – вийшла з економічної кризи і посіла провідне місце серед індустріально розвинених країн. За обсягом військового виробництва вона посіла четверте місце в світі. Це сталося передусім завдяки величезному попиту на воєнну продукцію. По закінченні війни необхідно було провести конверсію воєнної промисловості, дві третини воєнної промисловості необхідно було перевести на мирне виробництво.

Для проведення конверсії в Канаді були сприятливі умови: по-перше, висока кон'юнктура на світовому ринку; по-друге, значні грошові накопичення в населення, що збільшувало їх купівельну спроможність; по-третє, багаті природні ресурси країни.

Уряд Канади заздалегідь готував планування та проведення конверсії. Ще в 1939 р. було створено Консультативний комітет з демобілізації та відновлення, у вересні 1941 р. – Раду консультантів з економічної політики та реконструкції. Також були створені Комітети з питань реконструкції та відновлення економіки при Палаті общин (1942, березень) та Сенаті (1943, березень), які займалися вивченням проблем конверсії. Основні принципи її проведення в Канаді були сформульовані в "Білій книзі про зайнятість і прибутки", представленій парламенту 12 квітня 1945 р. [3, с. 63]. Уряд брав на себе відповідальність за підтримку повної зайнятості, стабільності доходів, високої господарської кон'юнктури. Попередні наслідки конверсії в Канаді та подальші завдання

були узагальнені в доповіді, підготовленій на основі узагальнення досвіду близько 600 канадських підприємств, які підлягали конверсії [17, с. 78].

Здійснюючи програму конверсії, Канада вже до середини 1946 р. поставила 80 % державних підприємств перед її неминучістю. Ці підприємства були передані в оренду чи продані приватним особам за цінами, значно нижчими їх вартості. У 1946 р. держава надала кредит у 236 млн дол приватним підприємцям. Було надано пільги у сфері податків. Податок на надприбуток з 1 січня 1946 р. було знижено з до 60 %. З 1 січня 1948 р. податок на надприбуток взагалі було відмінено [16]. Певною мірою перехід канадської економіки на мирне виробництво в основному проходив легко й швидко саме з означених причин. Зокрема, наприкінці 1946 р. майже чотири п'яті усіх воєнних підприємств було переведено на виробництво мирної продукції, а до середини 1947 р. конверсію було практично завершено.

Слід однак зважати і на проблемність канадської конверсії. Скажімо, скорочення військового виробництва відбулося на обсягах випуску промислової продукції. Кількість безробітних 1946 р. сягала 2,6 % всієї робочої сили [3, с. 63].

Для розв'язання соціальних проблем у ході конверсії Федеральний уряд Канади запровадив цілу низку соціальних реформ: знизив ставки прибуткового та непрямого податків, підвищив мінімум прибутків, звільнених від податків. У 1949 р. було збільшено державні вкладення в соціальну сферу, зокрема підвищені пенсії за старістю та інвалідністю.

У ході конверсії було ухвалено низку ефективних законів. Зокрема, згідно з законом "Про позички на вдосконалення ферм" (1944) уряд Канади зобов'язував чартерні банки виділити протягом трьох років (1945–1947) суму в розмірі 250 млн дол для здійснення фінансової допомоги фермерам. Їм на пільгових умовах надавалась позичка в розмірі 3 тис. дол для придбання сільськогосподарської техніки, електрифікації, водопостачання тощо. У 1945 р. було прийнято закон "Про забезпечення ветеранів війни", який надавав демобілізованим грошову допомогу, кредити на будівництво житла та відкриття власного бізнесу тощо [3, с. 68].

З метою координації зусиль в галузі здійснення конверсії в травні 1945 р. було підписано угоду між Сполученими штатами та Канадою [17, с. 89]. Це свідчило про початок міжнародного співробітництва в галузі конверсії, яке набуває більш широкого характеру на етапі розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи.

Не менш цікавим є досвід Великої Британії, яка по закінченні Другої світової війни поступово стала на шлях впровадження базових елементів європейської демократії. Держава втрачає фактично провідні позиції, на перший план виходять інші дві наддержави – США та СРСР. Британія вийшла з війни фактично з не надто великими людськими втратами – близько 300 тис. загинилих на фронтах. На її території не велися наземні бойові дії. Їй вдалося зберегти ще на деякий час свою велику колоніальну імперію. Однак війна завдала серйозного удару її політичним та економічним позиціям у світі. Загальна сума втрат за часи війни склала 8,6 млрд фунтів стерлінгів. Коли Велика Британія вступала в Другу світову війну, вона мала зовнішній борг в 476 млн фунтів стерлінгів, а на 1945 р. цей борг зріс до 3,355 млрд [1, с. 224].

У цих умовах Велика Британія успішно здійснила повоєнну конверсію. Проблема конверсії містила в собі низку складних завдань у сфері достатньої оборони, оптимального розміщення продуктивних сил і організації виробництва, забезпечення зайнятості й соціальної

захищеності населення, тому вона розв'язувалась на державному рівні. Точніше цей процес можна охарактеризувати як досвід реконверсії, оскільки підприємства поверталися до виробництва продукції, що випускалася ними до війни.

Програма конверсії після Другої світової війни у Великій Британії призвела до невеликого і короткочасного скорочення економічної активності. Перехід до мирної економіки відбувся надто швидко: у червні 1945 р. чисельність збройних сил становила 5,1 млн осіб, ще близько 3,9 млн осіб були зайняті у військовому виробництві та постачанні. Було поставлено завдання демобілізувати 1,5 млн осіб і звільнити 4,4 млн осіб з воєнних галузей промисловості до грудня 1945 р. Якщо врахувати тих, хто вже повернувся до мирного життя, то протягом шести місяців було потрібно розв'язати проблему трудового і побутового устрою 3,7 млн осіб, що складало 4,2 % усіх зайнятих в оборонних галузях промисловості і військовослужбовців.

Конверсія пройшла успішно, незважаючи на труднощі. Наприкінці 1946 р. 3,5 млн осіб було вивільнено з воєнної промисловості і 4,29 млн військовослужбовців повернулися до мирного життя. Вплив цих змін на сферу зайнятості був меншим, ніж передбачалося, оскільки у військові роки чисельність працівників зростала за рахунок жінок і людей пенсійного віку, що залишили свої робочі місця після 1945 р. Проте в перші післявоєнні роки відбулися значні зміни в структурі зайнятості цивільного населення, хоча безробіття залишалося відносно низьким. З 1945 по 1948 р. загальна кількість робочої сили в державі скоротилася на 1,375 млн осіб, кількість збройних сил – на 4,24 млн осіб, а в цивільних галузях відбулося збільшення зайнятості на 2,65 млн осіб. У таких великих галузях промисловості, як металобробна, машинобудівна, хімічна, нафтова, на транспорті, у виробництві вибухівки відзначалися особливо значні скорочення зайнятості [9, с. 120].

Важливо, що перехід до мирної економіки обійшовся без серйозного втручання уряду. Було здійснено такі заходи: знижено прибутковий податок і податок на прибуток; виплачувалася компенсація за збитки, заподіяні війною; велася політика регулювання купівельної спроможності фунта стерлінгів.

Маємо підстави для того, щоб не ідеалізувати вплив демократичних суспільних відносин на характер, якість і обсяги конверсії.

У розпал "холодної війни" проблема конверсії закономірно розглядалась в основному на теоретичному рівні. У той же час США здобули певний досвід проведення конверсії після війн в Кореї (1950–1953) та В'єтнамі (1965–1973). Незважаючи на те, що в цілому зовнішньополітичний курс президента Д. Ейзенхауера продовжував "холодну війну" проти СРСР, він все ж характеризувався відносно об'єктивною оцінкою позицій США в світі. Д. Ейзенхауер першим відмітив негативний вплив ВПК на політику США. Він вважав за необхідне стримувати прихильників нарощування воєнного виробництва, розуміючи: якщо ВПК надати безконтрольну владу, США перетворяться на "гарнізонну державу". У квітні 1953 р. у промові "Шанс для миру" він заявив, що гонка озброєнь веде до знищення результатів праці кожного народу і кожної країни, веде до ядерної війни, а конверсія забезпечить все необхідне для життя [8, с. 28].

Конверсія в США після війни в Кореї була менш масштабною, драматичною й складною, ніж після Другої світової війни. Реально здійснювалася тільки обмежена демобілізація американських економічних ресурсів. Діючий військовий персонал скоротився приблизно на

800 тис. осіб – з 3,6 млн у 1953 р. до 2,8 млн у 1956 р. [14, с. 173]. Адміністрація Д. Ейзенхауера приділяла відносно незначну увагу практичним проблемам конверсії. Хоча ветеранам війни в Кореї й було гарантовано збереження за ними їхніх колишніх робочих місць, вони мали переваги в одержанні пільг та цивільних робочих місць, але жодної нової масштабної програми не було розроблено. Працівники військової промисловості, які втратили роботу після завершення контрактів, змушені були існувати на соціальну допомогу з безробіття й покладатися на службу зайнятості. Для розв'язання проблем у галузях промисловості, пов'язаних із завершенням військових контрактів, жодних спеціальних конверсійних програм не було створено.

Американський дослідник у сфері конверсії С. Мелман звертає увагу на значні скорочення воєнних витрат у США, які відбулись на початку 50-х рр., у контексті стану на ринку праці й особливостей зовнішньої політики США. Військові витрати скоротились, що супроводжувалось ліквідацією запасів товарів військового призначення. Асигнування на військові витрати були скорочені менш ніж наполовину, головним чином завдяки збільшенню споживання і внутрішнім інвестиціям. В умовах подальшого скорочення військових витрат, безробіття, яке зросло в 1954 р. до 5,6 % робочої сили в США, у 1955 р. скоротилося до 4,4 % [13, с. 351].

Здійснення конверсії після війни в Кореї зводилась в основному до гарантій, що надавались ветеранам після їх повернення до мирного життя. Ані нової програми, ані комплексу дій з питань конверсії адміністрацією Д. Ейзенхауера не було прийнято. Це було викликано погрозами і прогнозами нових регіональних воєн в умовах війни холодної.

31 січня 1973 р. на прес-конференції у Вашингтоні Р. Ніксон оголосив про закінчення в'єтнамської війни, в якій Америка втратила більш ніж 50 тис. осіб і яка завдала серйозних втрат внутрішній та зовнішній політиці США. Тільки після цього в США було проведено традиційну (вимушену) повоєнну конверсію. На відміну від Другої світової війни та війни в Кореї, війна у В'єтнамі завершилася не раптово. Піком воєнної активності був 1968 р., а повоєнним можна вважати 1973 р. По завершенні війни загальні витрати Міністерства оборони США скоротились приблизно на 20 % у 1973 р. [14, с. 176]. За даними Міністерства оборони, зайнятість у суміжних з оборонними галузях знизилася з 3,2 до 2,0 млн осіб. У цілому за період перебудови (1968–1972) у цих галузях було ліквідовано 3,0 млн робочих місць [14, с. 176]. На відміну від Другої світової війни і війни в Кореї, військова присутність США у В'єтнамі скорочувалась поетапно, що і зумовило логіку конверсії.

Загалом період з 50-х – до середини 80-х рр. XX ст. можна охарактеризувати як "аналітичний етап конверсії". У цей час у більшості країн світу, фактично крім СРСР та США, майже не здійснювалося практичних дій з проведення конверсії. Однак на цьому етапі відбуваються численні спроби розробки моделей, програм і проектів законів з проблем конверсії в багатьох країнах світу, зокрема, в США, Швеції, Італії, ФРН, Великій Британії, Франції.

У другій половині 70-х рр. XX ст. процес конверсії починають сприймати не як просте переміщення ресурсів з військового в цивільний сектор, а як складний динамічний процес – демократичну структурну перебудову економіки.

Таким чином, ми бачимо, що в країнах з демократичними політичними системами відбувалась синхронна конверсія після завершення Першої та Другої світових війн, вимушена конверсія в деяких країнах Заходу, яка була пов'язана з економічними, політичними чи воєнними мотивами. Характерно, що США, які претендують на особливу роль у світових справах, також обмежують конверсійні плани і проекти з причини особливостей зовнішньополітичних стратегій. Доктрини стримування і визволення, глобальної відсічі і демократизації потребують потужної армії, а отже і не менш сильного ВПК, що є об'єктивним гальмом на шляху конверсії.

1. Всемирная история. Т.1-13. М., 1983. – Т. IX. 2. Всеобщая история. Высшее образование / Новиков С.В., Манькин А.С. и др. – М., 2003.
3. Галкина И.В. Реконверсия и экономическая политика (Канадский опыт. 1945-1956 гг.) // Американский ежегодник. – М., 1994. 4. З Четвертого універсалу Української Центральної Ради / Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2002. 5. История США. Т. 3. 1918-1945. – М., 1985. 6. Кублин И.М. Организационно-экономические проблемы диверсификации производства: Автореф. дис. ... канд. экон. наук / Саратов. гос. экон. акад. – Саратов, 1998. 7. Сивачев Н.В. Рабочая политика правительства США в годы второй мировой войны. – М., 1974. 8. Шаскольский А.И. Ни мертвым, ни красным: становление ядерной стратегии США и новое мышление // Американский ежегодник. – М., 1993. – С. 21–35. 9. Economic effect of disarmament. Economic Intelligent Unit. – Toronto, 1963. – P. 119–120. 10. From war to peace, a challenge. – Washington, 1945. – P. 11. 11. Hantington S. Democracy's Third Wave // Journal of Democracy. – 1991. Spring 12. <http://www.presidency.ucsb.edu/site/docs/>; Roosevelt F. 1943-1945. 13. Melman S. Disarmament. Its Politics and Economics. – Boston, 1962. 14. Mosley H.G. The Arms; Economic and Social Consequences. – Lexington, Toronto, 1985. – P. 168–176. 15. Post-war economic policy and planning. Eleventh report of the House special committee on post-war economic policy and planning, pursuant to H. Res. 60, a resolution authorizing the continuation of the Special committee on post-war economic policy and planning. Final report, reconversion experience and current economic problems Washington, U. S. Govt. print. off., 1946. 16. Reconversion of industry, cooperation in transition from war to peace. Agreement between the United States of America and Canada, continuing the principles of the Hyde Park declaration of April 20, 1941, effected by exchange of notes signed at Ottawa May 7 and 15, 1945, entered into force May 15, 1945. [Washington, U. S. Govt. Print. Off., 1948]. 17. Reconversion, modernization and expansion, progress and programs in selected Canadian manufacturing industries, 1945-1947; an analysis of reports provided by 643 major plants formerly engaged in war production. [Prepared by D.M. McDonald and L.S. Albright] Dept. of Reconstruction and Supply, Economic Research Branch. – Ottawa, 1946. 18. Truman H. Special Message to the Congress Transmitting Reorganization Plan 1 of 1946 – May 16, 1946 – <http://www.presidency.ucsb.edu/site/docs/>.

Надійшла до редколегії 23.11.05

М. Капітененко, канд. політ. наук

СИЛОВИЙ ФАКТОР У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ПАРАДИГМИ, ТЕОРІЇ, КОНЦЕПЦІЇ

Розглянуто основні підходи в дослідженнях силового фактора в сучасній теорії міжнародних відносин. Критично проаналізовано роботи класиків "силового мислення", позначено важливі методологічні проблеми. На основі аналізу сформульовані головні елементи поняття "сили" в міжнародних відносинах та визначено їхні прояви.

The article is devoted to studying of the main approaches in research of power factor in contemporary theory of international relations. Works of well-known authors in the mainstream of "power reasoning" were critically assessed and some important methodological problems were identified. On this basis main elements of power concept in international relations were formulated and their indicators recognized.

Цілком імовірно, що донаукове використання терміну "сила" залишало за його прихильниками свободу вибору розуміння. Також імовірно, що вони не занадто

переймались пошуком строгого однозначного визначення того, що цілком природно вважали пояснювачем широкого кола процесів, що відбувалися в політичному

© М. Капітененко, 2006

житті світу. Сильна держава А була гегемоном у регіоні В, війна між державами С й Д завершилася перемогою сильнішої з них, як і всі інші війни, – такого роду пояснення й описи були зрозумілими й не викликали додаткових питань аж допоки інтуїтивне визначення сили не зустріло низку труднощів при спробі адаптувати його до наукових потреб. Ми розглядатимемо метаморфози визначення сили поступово, разом із проблемами, що кожна з них вирішувала й створювала. Згодом стане помітно, що цей процес є незавершеним, а основні його фази пов'язані з боротьбою парадигм та етапами розвитку методології теорії міжнародних відносин.

Перші спроби більш-менш точно визначити поняття сили було здійснено в рамках більш широкого завдання по дослідженню причин війн. Інтуїція підказувала, що війни й сила безпосереднім чином пов'язані, і щоб виявити цей зв'язок, ученими було здійснено низку систематичних досліджень війни, серед яких одними з перших стали роботи Л. Річардсона "Статистика смертельних конфліктів" та К. Райта "Дослідження війни". Л. Річардсоном було статистично оброблено значну кількість міжнародних конфліктів і виокремлено близько 60 факторів, що сприяють виникненню міждержавної ворожнечі [14]. З цих факторів лише два, а саме відчуття власної переваги та підсилена підготовка до війни – були наближеними до поняття сили, що, звичайно, є дивовижно малою кількістю. Обидва фактори викликають теоретичні запитання скоріше тому, що Л. Річардсон робив статистичний аналіз історії, не вдаючись до деталей концептуального характеру. Перший з них пов'язаний із проблемою неправильного сприйняття в світовій політиці, коли неможливо, розглядаючи двосторонній конфлікт, визначити, яка із сторін переоцінила власні можливості, особливо за умови приблизної рівноваги сил. Другий фактор зачіпає відому "дилему безпеки", сформульовану вже після публікації першого видання книги Л. Річардсона. Її суть зводиться до того, що оскільки держави не знають мотивів, що стоять за нарощенням силових потенціалів опонентів (а такими мотивами можуть бути як агресивні, так і захисні цілі), то вони відповідають аналогічним нарощенням, що призводить до невизначених наслідків – наприклад, до війни або стабілізації за допомогою гонки озброєнь. Використання Л. Річардсоном поняття сили, таким чином, залишається концептуально невизначеним та несистематичним.

Зовсім інший підхід можна помітити в роботі К. Райта, який, проаналізувавши величезну кількість випадків міжнародних конфліктів та прокоментувавши майже кожен можливий фактор, прийшов до загального висновку про те, що концепція балансу сил є найбільш адекватною для пояснення війн в Європі, що відбувалися з початку XVII ст. [21, с. 756]. Аналіз К. Райта, однак, спирався, скоріше, на історичні визначення "великих держав", ніж на теоретичні концепції сили й поняття та структури силових потенціалів. У його роботі помітне визнання тієї ролі, що її відіграє сила, але цьому визнанню бракує науковості і, в першу чергу, – базового визначення сили.

Таке базове визначення одним із перших сформулював американський дослідник Р. Даль: "Сила – це здатність одного з акторів примусити іншого актора зробити те, що за інших умов останній не зробив би" [4, с. 203]. Визначення Р. Далья стало основою для розуміння сили як фактора поведінки, певного роду відповіддю на кризу традиційного, атрибутивного підходу.

Існують два базові шляхи розуміння сили: 1) як атрибуту, певних характеристик або якостей її носіїв; та 2) як здатності такі якості й характеристики використовувати, наприклад, з метою змінювати поведінку інших.

Третій підхід являє собою різноманітні спроби поєднання двох попередніх. Різниця між підходами очевидна: перший звертає увагу на матеріальність сили, так би мовити, на "фізичні" її атрибути. Він наближений до інтуїтивного розуміння сили як сукупності якихось вмінь, навичок та деяких фізичних показників. Сила людини в цьому випадку визначатиметься його фізіологічними даними, сила ж держави – її ресурсами. Другий підхід, визнаючи важливість фізичних можливостей і наявності ресурсів, тим не менш ключовою роллю наділяє їхнє використання. Про його результати (отже й про силу тих, хто їх використовує) можна дізнатися, спостерігаючи за наслідками, з яких найважливішим є змінене поведінка інших. Саме розуміння цієї обставини лягло в основу визначення Р. Далья.

Між двома підходами існують принципові розбіжності: множина акторів, "сильних" матеріально і ресурсно, та акторів, "сильних" своєю здатністю до впливу на поведінку інших, не збігатимуться, хоча й можуть час від часу суттєвим чином збігатися. Ці відмінності неможливо віднести на рахунок якихось неврахованих груп ресурсів – в їх основі лежить концептуальна та методологічна розбіжність, а не просто неточність у розрахунках.

Розбіжність ця стосується того, наскільки світова політика є "війною всіх проти всіх", щодо якої справедливими є погляди Т. Гоббса; а також наскільки в ній (у світовій політиці) присутні й розвинені форми відносин, відмінні від "просто" насильства. Протягом тривалого часу вважалося, що якщо погляд Т. Гоббса й може викликати критику, то лише з другорядних питань; справедливості же анархічності світу міжнародних відносин й егоїстичності держав, що в ньому існують, є беззаперечною. У такому світі силу можна визначити майже тотожно до здатності задіювати насильство, що є функцією матеріальних ресурсів. Володіння останніми, бажано – володіння виключне й повне, надає державі можливості реалізовувати власні цілі лише тому, що єдиною перепорою такій реалізації можуть бути тільки аналогічні ресурси інших, а отже, із набуттям контролю над ними ця гра з нульовою сумою легко виграється.

Серед численних теоретиків, що намагалися вхопити суть сили саме як контролю над ресурсами, можна згадати кількох найбільш впливових. Окрім згаданого вже Г. Моргентау, який вважав "елементами" сили особливості географії, природні ресурси, промислові можливості, рівень військової підготовки, населення, національний дух, якість дипломатії, якість загального керівництва [12] – досить-таки різноманітний коктейль; варто згадати А. Органського, К. Кнорра, Б. Рассета та Д. Зінгера. У роботах А. Органського перелічено основні фактори сили держави (атрибути) – кількість населення, ефективність її уряду та рівень економічного розвитку, причому автором введено узагальнювальний показник – національний дохід, як найкращий сумарний індикатор [13, с. 436]. Відомий американський політекономіст К. Кнорр, звертаючи увагу на довгострокові показники могутності, вважає економічний розвиток найбільш адекватним відображенням сили держави, а найкращим відображенням економічного розвитку – також національний дохід [11]. Б. Рассет, інший американський дослідник, розглянувши низку параметрів, дійшов висновку, що найкращим індикатором є рівень споживання державою палива та електроенергії [15]. Найбільш системного вигляду спроби такого роду набули, на наш погляд, у рамках проекту *Correlates of War*, здійсненого групою вчених під керівництвом Д. Зінгера. Проаналізувавши міжнародні конфлікти в період між 1816 та 1965 р., вони визначили групу атрибутів сили держави, яка включає демографічні можливості (за-

гальна кількість населення та рівень урбанізації), промислові можливості (виробництво заліза до та сталі після 1895; та споживання енергії після 1885) та військові можливості (загальні військові видатки та кількість військово-службовців, виключаючи резерви) [17; 18].

Поєднує всі ці підходи, так само як і численні інші, те, що за основу ними взято матеріальне розуміння сили. Показники такого матеріального розуміння різняться суттєво, крім того, як можна помітити, спочатку вони просто перераховуються. Таке перерахування не вирішує жодних теоретичних проблем, а можливо, і створює нові. Наприклад, показники сили Г. Моргентау не дають відповіді на питання, як саме володіння ними або якими з них може гарантувати державі найкращий захист її інтересів. Натомість постають додаткові запитання, наприклад, чи вважати силою домінування в якійсь одній групі ресурсів або ж сила з'являється лише внаслідок збалансованості та відсутності явних "слабких місць"? При спробі відповісти на подібні запитання, вчені почали шукати той єдиний та основний показник могутності, до якого можна звести всі інші. У цьому немає нічого дивного, оскільки теоріям взагалі властиво, керуючись принципом леза Оккама, знаходити узагальнювальні концепції. Але, як можна пересвідчитися навіть з наведених прикладів, консенсусу з цього питання так і не було досягнуто. Більше того, постало питання, а чи можливий такий консенсус у принципі і чи є він бажаним? Чи не перетворюється зведення сили до, скажімо, національного доходу, на тавтологію? Наскільки пояснювальна сила такого "національного доходу" відрізнятиметься від сумнівної пояснювальної сили самої концепції сили?

Із часом стало очевидним, що якщо силу й можна представити у вигляді атрибутів – характеристик її носіїв, то це має бути комплексна оцінка. З'явилися різного роду нелінійні методи обчислювання сили, прикладом яких і є наведений метод Д. Зінгера. Основних проблем з подібного роду методиками дві. По-перше, вони не завжди технічно досконалі, і іноді результати таких обчислень є неочікуваними та дивними. Наприклад, відомий метод Р. Клайна, який передбачає розрахунок комплексного показника сили держави за формулою $P = (C+E+M)(S+W)$, де перша сума є так званими можливостями (C – "критична маса" (населення та територія), E – економічні можливості, M – військові), друга – "рівнем підготовленості" (S – коефіцієнт національної стратегії, W – коефіцієнт "державної рішучості") – оголошує найсильнішою державою станом на 1980 р. СРСР із значним відривом від другого місця – США (458 та 304 бали відповідно) [2; 3]. Залишається враження, що хоча ми отримали значення силових потенціалів двох наддержав (при всій їхній дискусійності), нам все ще мало відомо про їхню відносну силу. Нижче ми детальніше зупинимось на порівнянні різних методів обчислювання силових потенціалів. Критика такого методу може не лише бути спрямована проти довільного і суб'єктивного визначення автором коефіцієнтів другої групи, але й викривати недоліки такого розуміння сили в цілому. Урешті, навіть найбільш досконалі методи подібного обчислювання зустрічатимуться із серйозною проблемою, яка і є другою, тепер вже концептуальною, складністю на шляху розвитку саме такого підходу до проблеми сили.

Поставимо запитання: чим саме методика Р. Клайна є незадовільною? Інтуїтивно і враховуючи історичний досвід, ми припускаємо, що оцінка ним відносної сили СРСР та США є невірною. Чи можна точніше сказати, звідки ми це знаємо? При спробі відповісти на це запитання, ми зустрічаємося із другою основною проблемою

атрибутивного підходу у визначенні сили. Вона полягає в тому, що немає можливості співвіднести результати Р. Клайна чи будь-які інші подібні результати із проявами світової політики, які ми спостерігаємо. Можна оголосити СРСР найсильнішою державою світу, можна, змінивши деякі параметри, дійти висновку про силову перевагу США або Китаю. Але пересвідчитися в тому, яка з держав насправді є сильнішою, а разом з тим і в тому, наскільки правильно були обрані критерії оцінок силових потенціалів, можливо лише спостерігаючи за змінами поведінки таких держав, які в цьому випадку є надійнішими показниками. Економічні аналогії можуть нагадати відмінність між просто "заможним" суб'єктом та "економічно впливовим" – обчислена кількість їхніх фінансових активів різних форм може бути приблизно однаковою, але різниця полягатиме в тому, як вони використовуються. У цьому відношенні приклади Іспанії та Великої Британії XVI ст. можуть бути показовими, хоча, звичайно, не вичерпують усіх відмінностей між підходами.

Згадане вище визначення Р. Даля протистоїть довгій традиції розуміння сили як атрибуту. Традиція ця, як можна побачити із розглянутих підходів, не перервалася, але поряд з нею виникла інша – розгляд сили як здатності змінювати поведінку. Таку силу не можна вирвати із контексту, тому ми позначатимемо її також як "контекстуальну силу". У рамках цієї традиції виникає зв'язок між силовими потенціалами, що їх оцінює атрибутивний підхід, та їх використанням, співвіднесеним із бажаннями, інтересами та можливостями інших.

Одним із прикладів такого розуміння сили є розподіл Г. Кісінджером сили на наступальну (здатність нав'язувати волю іншим), захисну (здатність протистояти нав'язуванню) та силу стримування (здатність протиставити загрози рівноцінну або більшу загрозу). Такий розподіл, безумовно, був викликаний реаліями "холодної війни" та різного роду стратегій стримування, які суттєво відрізнялися від попередніх прямих засобів використання силових потенціалів завдяки ядерній зброї, що лежала в їх основі. З цим же можна пов'язати й розподіл Г. Кісінджером сили на таку, що основана на прямому використанні насильства та таку, що обходиться без нього [10, с. 5]. Можна припустити можливий висновок про те, що світ рухається в напрямі збільшення непрямого використання сили у вигляді різного роду загроз та здатностей їм протистояти.

Іншим прикладом може бути визначення Д. Штозінгером сили як "здатності держави використовувати власні матеріальні та нематеріальні ресурси таким чином, щоб впливати на поведінку інших держав..." [19, с. 26–27]. Можна помітити, що основну увагу в цьому визначенні присвячено не окресленню та точному визначенню всіх груп ресурсів, які дають можливість нав'язувати власну волю, а, скоріше, тому, як ресурси використовуються, як вони змінюють поведінку інших. Таке розуміння сили називається "біхевіоральним" (від англ. behaviour – поведінка).

Існує три концепції розуміння контролюючих функцій сили: 1) сили як здатності контролювати ресурси; 2) сили як здатності контролювати акторів міжнародних відносин; 3) сили як здатності контролювати розподіл ймовірностей подій та результатів взаємодії других з приводу перших [9]. Біхевіоральний підхід головним чином використовує другу концепцію, основну увагу приділяючи контролю над поведінкою інших акторів. Чи є можливість розширити таке розуміння і якимось чином включити в нього інші типи контролю?

Спробу зробити це було здійснено К. Дойчем, який визначив силу як "здатність перемагати в конфліктах та долати перешкоди..." [5, с. 334], а пізніше – як "здатність

змінювати розподіл результатів..., полісемантичний феномен у чотирьох вимірах: кількість, знаходження, протяжність, масштаб..." [6, с. 45–46] Здатність перемагати в конфліктах, що є окремим випадком здатності змінювати розподіл результатів, виявилася спробою надати інструментальне, практичне визначення сили, надзвичайно близькою до тавтології "хто виграв, той і сильніший". Як визначити до конфлікту, яка із сторін матиме більші можливості щодо перемоги в ньому чи розподілу результатів у його процесі? Як визначити, яка з держав є сильнішою, якщо вони не втягнені в прямий конфлікт? Частина відповідей, що надаються реалістами, зводяться до тези про те, що конфлікти – це перманентне явище, лише в різних формах, але така відповідь не є цілком задовільною. Наприклад тому, що повністю виключає із сфери аналізу ситуації співробітництва між державами, які, звичайно, теж можна назвати формами конфлікту, але в цьому випадку втрачається основний зміст поняття конфлікту.

Спроби відповісти на такі запитання можна побачити в "узагальнювальних" визначеннях сили, що намагаються включити в себе як конфлікт, так і співпрацю, надані, наприклад, теоретиками Б. Рассетом та Х. Старром: "сила – це здатність досягати бажаного..." [16, с. 130]. Лаконічність такого визначення перетворює силу на дуже загальну концепцію, можливо, цілком прийнятну для філософських цілей, але неефективну для конкретних цілей політологічного аналізу. Досягнуте бажане може бути результатом численних факторів, серед них і дії опонентів, які не залежали від можливостей актора, і, наприклад, випадковості.

Французький соціолог Р. Арон, наскільки можна зрозуміти, визнавав силою здатність людини чи суспільної групи встановлювати відносини з іншими людьми чи групами, що відповідають його інтересам [1]. Тобто, іншими словами, здатність встановлювати та підтримувати "потрібні", вигідні відносини, а також, можливо, й здатність уникати небажаних стосунків. Якщо останнє дійсно малося на увазі Р. Арон, то таке визначення сили матиме явний недолік, оскільки держави завжди діють у середовищі, яке не створюється ними. Сили, як би вона не розумілася, в них вистачає в кращому випадку на адаптацію до нього. Таке розуміння, однак, теж можна вивести із визначення Р. Арона.

Радикальним чином вирішує проблему неконфліктного розуміння сили один із засновників неофункціоналізму Е. Хаас. Для нього сила є "шляхом до заможності..." [8, с. 47]. У цьому визначенні знайшов відображення один із основних напрямів критики реалістичного постулату про пріоритет так званої високої політики (high politics), тобто стратегічних інтересів та проблем безпеки, що розуміється в першу чергу як військова захищеність, над низькою політикою (low politics) – проблемами економічного добробуту, соціальної сфери, культури та ін. Очевидною є спроба Е. Хааса розширити поняття сили й дати концептуальну оцінку тому наявному факту, що держави із невисоким рівнем військової могутності справляють значний вплив на світову політику в другій половині XX – початку XXI ст. Змінено напрям пошуків – сила в цьому визначенні охоплює не лише міжнародні конфлікти; але проблема тавтологічності та нез'ясованості ключових параметрів сили залишається. З іншого боку, очевидна корисність підходу Е. Хааса, з методологічного погляду, полягає в тому, що "заможність" легше виміряти та обчислити, ніж абстрактну "могутність" у визначеннях реалістів, навіть якщо й звизити її розуміння прикметником "військова".

Як у рамках атрибутивного, так і в рамках біхевіорального підходів, спроби звести силу до чогось визначено-конкретного не стали занадто успішними. Або взята як кількість, приміром, дивізій, або як здатність перетворити цю кількість на змінену поведінку інших володарів дивізій, сила втрачала частину своєї загадковості, але не ставала від цього зрозумілішою. Те саме відбувалося й при спробах пояснити силу за допомогою концепцій контролю над ресурсами або акторами. Здавалося, що існує щось, що допомагає державам ефективно контролювати результати міжнародно-політичних процесів (надалі ми розглянемо, наскільки це більш загальна характеристика, ніж контроль над будь-чим іншим), але при цьому не зводиться до володіння матеріальними чи нематеріальними ресурсами або здатності примушувати окремих суб'єктів до окремих дій.

Концептуалізація таких здібностей відбулася шляхом запровадження поняття "структурної сили", точніше запозичення його з міжнародної політекономії. За визначенням американської дослідниці С. Стрендж структурною силою є "здатність визначати порядок речей, створювати рамки взаємодії держав, народів та корпоративних підприємств..." [20, с. 25] Визначення рамок взаємодії відрізняється від примусу не лише, так би мовити, кількісно, але й якісно. Розуміння сили як здатності впливати на порядок денний, змінювати системи цінностей опонентів, поширювати, наприклад, власні цінності та, в результаті, впливати на всю структуру світової політики принципово відрізняється від розуміння сили як здатності до двостороннього або багатостороннього примусу. Структурна сила передбачає роль міжнародних норм, інститутів та режимів у подоланні анархії міжнародної системи, і саме здатність використовувати ці інститути та механізми є запорукою могутності. У масштабах держави з цим можна порівняти джерела могутності, наприклад бюрократії. Прихильники структурного підходу у визначенні сили також визнають її центральним та ключовим параметром в дослідженні міжнародних відносин [7, с. 477].

Наявність консенсусу з цього питання дивним чином не допомагає вирішити проблем із концептуальним розумінням сили. Скоріше, навпаки – центральність поняття сили робить його надзвичайно важливим для кожної альтернативної теорії. Однак та легкість, з якою сила інтуїтивно розуміється, не перетворюється, на жаль, на легкість її концептуалізації, без якої використання цього поняття залишається, при всій можливій витонченості, лише спекуляцією. До розробки всеохоплюючої теорії сили, на наш погляд, ще далеко в політичній науці, і ілюстрацією того, як складно буває створювати фундаментальні концепції, може бути творія поля в фізиці. Але шлях до неї є, і він полягає в поетапній фіксації наших знань про прояви сили та її характеристики. Одним із прикладів такої поетапної систематизації можуть бути наведені нижче міркування щодо комплексного визначення сили в міжнародних відносинах.

Основою сили є володіння або контроль над різноманітними групами ресурсів, що утворює матеріальний силовий потенціал. Він включає всі групи ресурсів, що можуть використовуватися із метою зміни поведінки інших, чи то прямої, чи то непрямої, шляхом впливу на норми, правила та інститути міжнародної взаємодії. Таким чином, і дивізії, і гроші, і інституційна спроможність, і міжнародний престиж є такими силовими ресурсами, так само як і низка інших факторів. Саме цей фактор є ключовим у ранніх дослідженнях сили в політичному реалізмі. Володіння стратегічними ресурсами є подібним до володіння

зброєю – пістолет, якщо він є, здатен перетворитися на потужний силовий засіб зміни поведінки інших.

Але володіння ресурсами не дає безпосереднього контролю над діями інших. Маючи пістолет, не обов'язково вдаватимешся до його раціонального використання. Поняття "сили" вимагає зміни, і така трансформація відбувається в рамках "занурення" силового потенціалу в контекст та перетворення її на "контекстуальну силу". Тут здатність держави або іншого міжнародного актора визначатиметься вже не тільки наявними в нього матеріальними можливостями. Деякі інші фактори будуть додані, з яких найважливішими є співвідношення силових потенціалів різних акторів та системи їхніх інтересів. Від того, яким чином співвідносяться силові потенціали різних держав у заданому контексті, залежатиме їхня здатність впливати на поведінку інших, шляхом примусу, нав'язування утримування чи винагороди. Знання про наявну в держави кількість дивізій або грошей стає недостатньо, якщо невідомими залишаються обставини їхнього використання, не кажучи вже про інформацію щодо кількостей ресурсів, наявних в опонентів. Володіючи пістолетом, необхідно знати про те, чи володіють такими ж пістолетами інші, чи володіють вони захисними засобами проти пістолетів, і чи є він зарядженим, і чи не знаходяться всі учасники взаємодії в герметичному середовищі. Лише із врахуванням цих та подібних факторів використання наявного силового ресурсу – пістолету – може бути раціональним. Однак і таке розуміння сили є неповним.

Для його подальшого розширення необхідно зрозуміти, що потрібно для переходу від контролю над діями інших акторів до більш загальної форми контролю – над результатами процесів взаємодії. Основним кроком на цьому шляху є, на наш погляд, врахування дії випадкових факторів. Це важливо як з методологічної, так і з загальнотеоретичної позиції, оскільки теорія, яка здатна трактувати дію випадкових факторів систематично, має більшу пояснювальну силу. Дія випадковостей при реалізації сили спостерігатиметься, наприклад, із зміною відносної вартості різних силових елементів силових потенціалів – володарі уранових руд та нафтових свердловин стануть заручниками технологій, які дозволятимуть чи заважатимуть таким ресурсам ставати елементами контекстуальної сили. З огляду на це відносно більшої ваги в структурі силового потенціалу набувають такі елементи, що мають високий ступінь конвертованості, тобто можуть із легкістю бути перетворені на інші елементи. Процес зміни відносної "вартості" різних елементів сили є значною мірою випадковим, і здатність реагувати або попереджати такі випадкові процеси стає завдяки цьому одним із показників могутності. Володіння пістолетом може бути ефективним засобом у, наприклад, висококонкурентному середовищі, де примус буває ефективним, а співробітництво – нестійким. Однак із змінами в структурних параметрах відносин цінність пістолета, як і засобів та стратегій примусу в цілому, може змінитися, наприклад знизитися під впливом потреб у співпраці. У цьому випадку більшого значення набуватимуть інші ресурси, частину яких можна відносно легко здобути за допомогою пістолета, але частина з яких залишиться недосяжною. Найефективніший шлях до збільшення сили в цьому відношенні полягає у встановленні контролю над тими ресурсами, які мають найбільший ступінь конвертованості, хоча в багатьох випадках визначити це достатньо складно.

Комплексність розуміння сили держави виявляється в тому, що силовий потенціал являє собою складне утворення, оцінка якого не зводиться до суми оцінок його елементів; а також у тому, що самі держави існують в оточенні інших суб'єктів, створюючи в сукупності

міжнародні системи, однією з функцій яких є створення моделей і нав'язування поведінки своїм елементам. Це робить розуміння сили без огляду на ці системні обставини неадекватним.

Однією з аналогій, що ілюструє складність оцінки силових потенціалів навіть у відносно простих ситуаціях, є приклад шахової гри. Розглянута як модель силової взаємодії, партія в шахи різним чином дозволяє оцінювати силу гравців. Третій чемпіон світу з шахів і один з найавторитетніших теоретиків гри, Х. Капабланка надає наступний коментар щодо оцінок іншого теоретика, Зноско-Боровського: "На першій сторінці автор говорить, що елементами шахів є сила, що втілюється у фігурах та діє у просторі (дошка) та часі (ходи)... З цих положень може бути зроблений лише один логічний висновок, що той з гравців, хто досяг переваги по всіх трьох елементах, повинен мати кращу гру. Однак... можна володіти перевагою по всіх трьох елементах та мати, тим не менш, цілком програшне становище..." [22, с. 94] Такий коментар нагадує нам про уявлення та формули політичних реалістів про "національні інтереси, сформульовані в термінах сили". Концептуальна проблема залишається спільною для обох випадків: переклад мовою "сили" не означає принципового вирішення. Необхідне охоплення змісту, що не завжди зводиться до перерахування конкретних переваг, натомість часто визначається контекстом та більш широкими структурними міркуваннями.

Х. Капабланка, наприклад, запропонував ввести нове поняття "позиції", вказавши на те, що "...шахи складаються із зазначених трьох елементів плюс властивий їм елемент позиції, і цей, останній, елемент є, безумовно, найважливішим" [22, с. 94]. "Позиція" в шахах є поняттям комплексним, що не зводиться до суми інших елементів, до певної міри таким, що пізнається інтуїтивно. Приблизно те саме можна сказати про "силу" в міжнародних відносинах.

Їй властиві чотири ключові параметри, описані вище: 1) "кількість" сили або наявний силовий потенціал, що виражений у контролі над ресурсами різного роду і походження; 2) структура силових ресурсів, що характеризує здатність елементів силового потенціалу взаємодіяти та збільшуватися внаслідок зміни форм та перетікання; 3) контекст відносин, в яких реалізується силовий потенціал, тобто умови застосування сили, включно із ресурсами, що контролюються опонентами, поточними параметрами світової політики, цілями держави та іншими подібними факторами; 4) структура міжнародної системи, яку ми свідомо відокремлюємо від загального контексту, в першу чергу тому, що вона сама є або може бути джерелом сили або слабкості. Узяті разом, ці фактори і створюють можливості змінювати поведінку інших, впливати на результати процесів взаємодії та мінімізувати негативний вплив випадкових подій.

У рамках міжнародних відносин поняття сили ускладнене низкою обставин. Наприклад, у багатьох ситуаціях вона є одночасно засобом та метою. Як вже було відзначено, сила також виявляється в різних "обличчях", і це не є софістичною вигадкою, а віддзеркалює складну природу міжнародних силових відносин. Властиві силі й інші, часом підступні, прояви, що значно ускладнюють її розуміння в позитивістському ключі. Тим не менш, кроки на шляху до такого розуміння нами буде зроблено в наступних розділах, зокрема за допомогою наукового аналізу, тобто розчленування поняття "сили", а також розгляду спроб її обчислювання або "квантифікації". Перехід, таким чином, від теоретичних проблем до питань методологічних може доповнити та розширити знання про цю ключову концепцію міжнародних відносин.

1. Aron R. Peace and War: Theory of International Relations. – Garden City, 1966. 2. Cline R. World Power Assessment: A Calculus of Strategic Drift. – Boulder, 1975. 3. Cline R. World Power Trends and US Foreign Policy in the 1980s. – Boulder, 1980. 4. Dahl R. The Concept of Power // Behavioral Science. – 1957, II July. 5. Deutsch K. On the Concepts of Politics and Power // Journal of International Affairs – 1967. – № 21. 6. Deutsch K. The Analysis of International Relations. – Englewood Cliffs Prentice Hall, 1978. 7. Guzzini S. Structural Power: The Limits of Neorealist Power Analysis // International Organization. – 1993. – № 3. – Vol. 47. 8. Haas E. Beyond the Nation-State. – Stanford, 1965. 9. Hart J. Three Approaches to the Measurement of Power in International Relations // International Organization – 1972. – № 30. 10. Kissinger H. Introduction // Problems of National Strategy / H. Kissinger [ed.]. – N.Y., 1965. 11. Knorr K. The War Potential of Nations. – Princeton, 1956. 12. Morgenthau H. Politics

among Nations. – N.Y., 1973. 13. Organski A. World Politics. – N.Y., 1958. 14. Richardson L. Statistics of Deadly Quarrels. – Pittsburg, 1960. 15. Russett B. Components of an Operational Theory of Alliance Formation // Journal of Conflict Resolution – 1968. – № 12. 16. Russett B., Starr H. World Politics – the Menu for Choice. – N.Y., 1985. 17. Singer J., Bremer S., Stuckey J. Capability Distribution, Uncertainty and Major Power War // Peace, War and Numbers / B. Russett [ed.]. – Beverly Hills, 1972. 18. Singer J., Small M. The Wages of War. 1860-1965: A Statistical Handbook. – N.Y., 1972. 19. Stoessinger J. The Might of Nations – World Politics in Our Time. – N.Y., 1975. 20. Strange S. States and Markets. – London, 1994. 21. Wright Q. A Study of War. – Chicago, 1965. 22. Капабланка Х.Р. Учебник шахматной игры. – М., 2001.

Надійшла до редколегії 09.12.05

А. Грушова, канд. політ. наук

ООН ТА СИСТЕМА КОНТРОЛЮ НАД НАРКОТИКАМИ

Присвячено дослідженню діяльності ООН щодо усунення проблеми зловживання наркотиків. Проаналізовано заходи ООН щодо боротьби з поширенням наркотиків, розглянуто правові засади діяльності Організації у зазначеній сфері. Особливу увагу приділено програмам ООН щодо боротьби з поширенням та зловживанням наркотиків.

The article presents a study of UN activities aimed at addressing the problem of drug abuse. The author analyses the UN activities in prevention of illicit drug distribution and studies the legal aspects of the UN efforts in this sphere. The main emphasis of the study is concentrated in the UN programmes in prevention and use of illicit drugs.

Величезні масштаби зловживання наркотиками на початку ХХ ст. привели до розуміння того, що неможливо вирішити проблему наркоманії без співробітництва між так званими країнами-споживачами та країнами-постачальниками наркотиків або сировини для їхнього виробництва. Почавши на першому етапі з двосторонньої взаємодії, держави прийшли до необхідності співпрацювати в рамках багатосторонніх договорів. Результатом міжнародної конференції з опіуму, що відбулася у 1910 р. в Шанхаї, стало прийняття у 1912 р. міжнародної конвенції з опіуму. Є всі підстави вважати, що цей форум створив основу системи міжнародного контролю над наркотиками.

Діяльності ООН щодо усунення торгівлі наркотиками присвячено низку наукових досліджень.

Серед наукових праць, присвячених проблемі боротьби з наркотиками, слід виділити публікацію Т. Сьомик "Міжнародна боротьба з незаконним обігом та споживанням наркотиків", у якій автор робить акцент на історичному аспекті проблеми. У статті "Проблеми незаконного обігу наркотиків і зловживання ними в Україні: формування державної політики з використанням міжнародного досвіду" Т. Сьомик досліджує правову базу України в зазначеній сфері. Проте в більшості публікацій місце ООН у системі боротьби з наркотиками висвітлено побіжно.

Дана стаття має на меті визначити роль ООН у запобіганні торгівлі наркотиками. У зв'язку з цим автор поставив завдання:

- простежити правові засади діяльності ООН у протидії поширення наркотиків;
- розглянути програми ООН по боротьбі з вживанням наркотиків.

На сучасному етапі міжнародно-правова база в зазначеній галузі ґрунтується на трьох конвенціях – Єдиній конвенції про наркотичні засоби 1961 р., що замінила дев'ять раніше укладених угод з різноманітних питань боротьби з наркотиками, Конвенції про психотропні речовини 1971 р. і Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р. Основною метою Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р. є адекватне забезпечення потреб держав у наркотичних засобах – винятково для медичних та наукових цілей при одночасному запобіганні витоку наркотиків зі сфери законного виробництва та міжнародної торгівлі в канали нелегального обігу. Головним інструме-

нтом реалізації цього завдання є обов'язкова система звітності, що охоплює всі етапи, починаючи від розрахунку потреб держав у наркотичних засобах, їхнього виробництва, торгівлі, включаючи експортно-імпорتنі операції і розподіл. Згідно з положеннями Єдиної конвенції, всі операції з наркотиками, здійснені при порушенні її постанов, повинні переслідуватися в кримінальному порядку з конфіскацією як самих засобів, так і предметів устаткування, що використовувалися або призначалися для виготовлення наркотиків.

Конвенція 1961 р. в наш час здійснює контроль майже над 120 наркотичними засобами – як рослинного походження та їх похідними (опій, морфій, героїн тощо), так і синтетичними (метадон, петидін тощо). Ці речовини поділяються на чотири списки, що передбачають різноманітну жорсткість контролю з урахуванням їхньої медичної цінності, можливостей викликати наркотичну залежність тощо.

До об'єкта Конвенції про психотропні речовини 1971 р. (контролює майже 110 речовин) належать стимулятори амфетамінового ряду (САР – "екстазі" тощо), галюциногени (ЛСД, фенциклідін), барбітурати, діазепіни, які також розподілені на чотири списки. Конвенція за аналогією з документом 1961 р. також передбачає в разі потреби прийняття відповідних кримінально-правових санкцій. Слід зазначити, що речовини, внесені в Конвенцію про психотропні речовини 1971 р., підлягають менш жорстким заходам контролю, ніж ті, що передбачені Єдиною конвенцією про наркотичні засоби 1961 р. Причиною цього є небажання окремих держав, які мають розвинену фармацевтичну промисловість, вводити обмеження на реалізацію своєї продукції, що не дозволило досягти консенсусу в процесі узгодження конвенції. Обидва документи містять також спеціальні положення, що стосуються профілактики, лікування, реабілітації та соціальної реінтеграції осіб, хворих на наркоманію. Слід зазначити, що конвенції дозволяють державам вживати на власних територіях більш жорсткі заходи контролю, ніж ті, що в них передбачені. Зокрема, у Росії та в Україні більшість речовин зі списку психотропних віднесені до наркотичних. Крім того, цілком заборонене застосування на людях героїну та багатьох амфетамінів.

Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 р. заступала замість раніше діючого Центрального опійного комітету Міжнародний комітет з контролю над наркотиками (МККН), що є незалежним квазісудовим органом зі

спостереження за виконанням міжнародних договорів про контроль над наркотиками. Обов'язок Комітету полягає в тому, щоб контролювати і стимулювати дотримання урядами положень міжнародно-правових інструментів про контроль над наркотиками та надавати їм допомогу у виконанні своїх зобов'язань відповідно до цих договорів.

У випадках явних порушень договорів Комітет зобов'язаний вимагати пояснення у відповідних урядів, пропонувати урядам, які не в повному обсязі застосовують положення договорів, вживати необхідних заходів для виправлення ситуації або в разі потреби надавати їм допомогу в подоланні труднощів. Якщо Комітет вважає, що необхідних заходів не вжито, він може звернути на це увагу відповідних сторін, Комісії ООН з наркотичних засобів та Економічної та Соціальної Ради. У крайньому разі Комітет може рекомендувати сторонам припинити імпорт наркотичних засобів з країни, яка не виконує свої зобов'язання, або експорт наркотичних засобів у таку країну. До складу Міжнародного комітету з контролю над наркотиками входить 13 експертів, які обираються ЕКОСОР терміном на п'ять років.

Погіршення ситуації з наркотиками у світі поставило світове співтовариство перед необхідністю розробки конвенції, в якій ставився б акцент на прийняття конкретних міжнародно-правових заходів для припинення незаконного обігу наркотиків і забезпечення невідворотності покарання наркодільців. Згідно з офіційними оцінками Програми ООН з міжнародного контролю над наркотиками (ЮНДКП), кількість осіб, що зловживають наркотиками, досягла 4 % чисельності населення земної кулі. За наявними розрахунками щорічне незаконне виробництво опію становить близько 5 тис. тонн, з яких дві третини переробляється в героїн (його світове виробництво з початку 90-х залишається на рівні 300 тонн на рік). Що стосується виробництва кокаїну, то воно коливається в межах 800–1000 тонн на рік. Як і раніше найбільш поширеними залишаються наркотики, що отримуються з каннабіса, – гашиш і маріхуана. Тільки в Сполучених Штатах Америки ними зловживають 10 млн осіб. Зростає також зловживання синтетичними опіодами – як виробленими в підпільних лабораторіях, так і тими, що надходять у незаконний обіг переважно з легальних каналів (бупренорфін, метадон).

Триває стрімке зростання (щорічно приблизно на 16 %) зловживання синтетичними наркотиками – стимулянтами амфетамінового ряду, метамфетамінами, а також, хоча й меншою мірою, барбітуратами, метаквалом та галюциногенами (ЛСД, фенциклідін, псилоцибін). За деякими даними, на кінець 1998 р. цими препаратами у світі зловживало близько 30 млн осіб. На думку фахівців, синтетичні наркотики (а вони приносять наркодільцям найвищі, після героїну, прибутки), які виробляються на легкодоступній сировині безпосередньо в місцях споживання, причому найчастіше в мобільних лабораторіях, що надзвичайно ускладнює їх виявлення, перетворюються найближчим часом на головну наркозагрозу. На підтвердження цієї тези говорить і той факт, що споживання подібних наркотиків стає частиною молодіжної культури. Більше того, рецепти їхнього виготовлення можна легко одержати через систему Інтернет.

Саме для застосування ефективних контрзаходів у цій ситуації і була прийнята Конвенція ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р., що набула чинності 11 листопада 1990 р. Вона передбачає можливість арешту і конфіскації іноземної власності, прибутків, банківських рахунків, якщо вони отримані в результаті незаконної діяльності, пов'язаної з наркотиками, та стимулює спів-

працю правоохоронних і судових органів, зокрема в плані взаємного надання правової допомоги в розслідуванні справ щодо наркодільців. Важливим важелем у боротьбі з відмиванням грошей може стати Конвенція ООН про боротьбу з транснаціональною організованою злочинністю, одним із головних завдань якої буде протидія легалізації прибутків від злочинної діяльності. Конвенція була прийнята в 2000 р.

Конвенція 1988 р. передбачає низку нових форм співпраці, зокрема застосування методу контрольованих поставок, який досить широко використовується на практиці. Сутність цього методу полягає в тому, що спецслужби держави, виявивши незаконне перевезення наркотиків, не затримують вантаж, а простежують його рух у співпраці з правоохоронними органами інших країн по маршруту переміщення до кінцевого одержувача. Це робиться для того, щоб розкрити весь ланцюжок організованого наркобізнесу. У конвенції також передбачений порядок боротьби з незаконним обігом наркотиків на морі. Важливою новацією є також взяття під міжнародний контроль речовин, які часто використовуються при виготовленні наркотиків (так званих прекурсорів). Крім того, пропонується контролювати інструменти й устаткування, що використовуються для незаконного виробництва наркотичних засобів. Конвенція також закликає правоохоронні органи створити регулярні канали обміну інформацією з усього комплексу питань, що стосуються незаконного обігу наркотиків, починаючи від ідентифікації наркокур'єрів і закінчуючи розташуванням підпільних лабораторій.

Що стосується керівного органу, який визначає політику і стратегію міжнародного співтовариства в галузі контролю над наркотиками, то в цій ролі виступає створена в 1946 р. Комісія з наркотичних засобів. Комісія проводить свої сесії щорічно. До її компетенції належить прийняття рішень про взяття під міжнародний контроль нових речовин, прийняття резолюцій з актуальних питань міжнародної політики в галузі контролю над наркотиками, розробка проектів нових угод у зазначеній сфері тощо.

У світлі розширення завдань, що поставили перед міжнародною спільнотою, та нагальної потреби в координації діяльності в зазначеній галузі резолюцією Генеральної асамблеї ООН 45/179 від 21 грудня 1990 р. була заснована Програма ООН з контролю над наркотиками (ЮНДКП). На Програму, штаб-квартира якої розташована у Відні, були покладені ексклюзивні функції з координації діяльності всіх структур ООН у сфері контролю над наркотиками.

ЮНДКП фінансується за рахунок регулярного бюджету ООН, а також позабюджетних ресурсів з Фонду Програми. Регулярний бюджет, що базується на дворічному циклі, йде на фінансування головним чином роботи зі сприяння імплементації антинаркотичних конвенцій, а також на надання юридичних та інших експертних послуг. Він становить лише 10 % ресурсів ЮНДКП. Інші 90 % засобів сконцентровані у Фонді Програми, заснованому на добровільних внесках, більша частина яких припадає на країни Заходу. Головне завдання цієї частини Фонду – надання безпосереднього технічного сприяння державам, які мають у цьому потребу, в першу чергу державам, що розвиваються, через конкретні проекти технічної допомоги. При цьому задіяна і досить розгалужена мережа представництв Програми в різних регіонах світу.

До однієї з найважливіших функцій ЮНДКП належить сприяння в координації міжнародної стратегії у галузі контролю над наркотиками. Основи такої страте-

гії були закладені під час Міжнародної конференції з боротьби з незаконним обігом наркотиків та їх зловживанням, яка відбулася у Відні в 1987 р. за рішенням Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй. У результаті роботи Конференції було прийнято Всеосяжний міждисциплінарний план майбутньої діяльності в боротьбі зі зловживанням наркотичними засобами.

Сімнадцята спеціальна сесія Генасамблеї ООН, що відбулася 1990 р., прийняла Політичну декларацію та Всесвітню програму дій, присвячені питанням міжнародного співробітництва в боротьбі з незаконним виробництвом, пропозиції, попиту, обігу та поширенню наркотичних засобів і психотропних речовин. Однією з найважливіших стратегічних концепцій програми дій є збалансований підхід до проблеми попиту та пропозиції на наркотики, що передбачає рівну увагу як до профілактичних, медичних, так і до суто правоохоронних заходів у вирішенні проблем з наркотиками.

Двадцята спеціальна сесія Генеральної асамблеї ООН щодо наркотиків, яка відбулася 8 червня 1988 р. в Нью-Йорку, надала могутнього поштовху діяльності ЮНДКП у антинаркотичному напрямі. Рішення Конференції визначили світову стратегію в боротьбі з наркозагрозою на найближче десятиліття. Зокрема, передбачається істотно скоротити до 2008 р. незаконні посіви культур, що містять наркотики, в першу чергу опійного маку (з нього виробляються опій та героїн) та кокаїнового куща. При цьому йдеться не лише про знищення незаконних плантацій, але й про широке впровадження програм альтернативного розвитку, що передбачають при відповідній фінансовій підтримці переорієнтацію наркофермерів на культивування сільськогосподарських культур і розвиток агропромислового комплексу. Для вирішення цих завдань у перспективі планується використовувати новітні технології, зокрема супутниковий моніторинг незаконних наркопосівів. Головними об'єктами космічного зондування можуть стати країни – основні виробники кокаїну й опійного маку. Спеціальна сесія також прийняла низку важливих документів з окремих напрямів протидії наркозагрозі, в тому числі комплекс заходів для боротьби із синтетичними наркотиками, зміцнення контролю за обігом прекурсорів, підвищення ефективності взаємодії по лінії правоохоронних і судових органів, визначила принципи національних звітів про виконання прийнятих рішень. У березні 1999 р. 42-га сесія Комісії з наркотичних засобів допрацювала та прийняла конкретний план дій щодо здійснення прийнятої на спеціальній сесії Декларації про керівні принципи скорочення попиту на наркотики. До 2003 р. перед державами, які ще не зробили цього, було поставлено завдання прийняти національні законодавства, що передбачають кримінальну відповідальність за легалізацію прибутків від наркобізнесу. Головна мета такого заходу – позбавити наркодільців фінансової основи для проведення незаконних операцій з наркотиками.

Необхідно зазначити, що в 1997 р. ЮНДКП вже почала реалізацію глобальної програми боротьби з відмивання грошей, яка передбачає надання сприяння державам у розробці відповідних правових актів та підготовці кадрів. Зокрема, вона розробила законодавство щодо боротьби з відмивання грошей для держав з різними правовими системами. Також здійснена допомога 50 державам у розробці відповідних законодавчих та адміністративних актів.

Варто особливо наголосити, що боротьба з відмиванням прибутків від злочинної діяльності останнім часом стала одним із головних пріоритетів міжнародної анти-

кримінальної політики, що відбиває зростаючі масштаби цього явища. За даними ООН, щорічно у світі легалізується 500 млрд дол, що становить 8 % від обсягу міжнародної торгівлі. На думку фахівців, на наркобізнес припадає основна частина вищезазначеної суми – близько 400 млрд дол. Незаконна торгівля наркотиками за прибутковістю поступається лише торгівлі зброєю, перевищуючи прибутки, отримані від реалізації нафтопродуктів.

Слід підкреслити, що в багатьох випадках відмивання грошей загрожує не лише стабільності фінансових систем, але й національній безпеці. Найбільшою гостротою ця проблема набуває в країнах, що здійснюють ринкові реформи. Зниження традиційної ролі урядів у керуванні економікою, поява об'єктивно зумовлених новими реаліями прогалів у законодавстві активно використовуються організованими злочинними угрупованнями для інвестування своїх прибутків у легальні сектори економіки. Деякі держави зазнають колосальних економічних та соціальних збитків від переведення капіталів за кордон для остаточної легалізації, що не припускає їхнього подальшого використання в даній державі.

Активізація роботи в цьому напрямі має величезне значення, враховуючи те, що злочинні елементи вишукують все більш витончені методи легалізації прибутків, адаптуючись до прийнятих контрзаходів. Існують як мінімум дві новітні тенденції у цьому питанні. Сутність першої полягає у зростаючій професіоналізації даного роду діяльності. Фактично йдеться про створення свого роду "групи фахівців" у галузі відмивання капіталів, до складу якої входять бухгалтері, банкіри та юристи найвищої кваліфікації. Вони не пов'язані з кримінальним світом, за винятком виконання функцій з приховування джерел прибутків та подальшого вкладення їх у легальний бізнес (раніше перша й друга частини операції проводилися, як правило, різними людьми).

Наступна тенденція передбачає інтернаціоналізацію процесу легалізації, спричинена інтеграцією фінансових ринків та прагненням осіб, які займаються перевезенням наркотиків, уникнути виявлення своєї незаконної діяльності за рахунок її концентрації в країнах, де фінансовий контроль відсутній або має істотні прогалини (наприклад, у деяких державах вимоги до банків повідомляти правоохоронні органи про великі підозрілі операції не поширюються на пункти обміну валюти), або ж відповідні можливості правоохоронних органів є вкрай обмеженими. Як і раніше одним із найважливіших каналів відмивання капіталів є офшорні зони, що надають можливості здійснювати фінансові угоди в обставинах секретності при одночасному уникненні оподаткування. ЮНДКП постійно збирає та поширює інформацію про зміну тенденцій та характеру проблеми наркотиків. Зусиллями Програми регулярно організовуються форуми експертів з різноманітних аспектів боротьби з наркотиками, регіональні наради керівників національних установ щодо забезпечення дотримання законів про наркотики, вживаються заходи для підвищення потенціалу науково-дослідницької діяльності.

Проблема підтримання субрегіональної, регіональної та міжрегіональної співпраці залишається одним із найважливіших елементів стратегії ЮНДКП. Програма надає сприяння укладанню субрегіональних угод про співробітництво, зокрема меморандумів про взаєморозуміння між урядами суміжних країн, що пов'язані з проблемою наркотиків. Наприклад, такого роду багаторонні меморандуми підписані з Польщею, Чехією, Словаччиною, Словенією та Угорщиною. Аналогічні документи підписані з Іраном та Пакистаном з урахуванням, що в міру стабілізації внутрішньополітичної

ситуації до них приєднується й Афганістан. У 1996 р. набув чинності Меморандум ЮНДКП і п'яти держав Центральної Азії – Узбекистану, Казахстану, Туркменістану, Киргизії і Таджикистану, до якого пізніше приєдналася Росія. ЮНДКП підписала також регіональні меморандуми з Китаєм, Лаосом, М'янмою, Таїландом, В'єтнамом та Камбоджею, два меморандуми з латиноамериканськими державами. Учасниками першого меморандуму стали Аргентина, Болівія, Чилі, Перу й Уругвай, другого – Мексика та країни Центральної Америки. Наведений список не є вичерпним.

До однієї з важливих функцій ЮНДКП належить протидія кампанії, що набуває нині великих оборотів, на користь легалізації наркотиків. Її прибічники наводять такі аргументи на підтримку своєї позиції:

1. Політика "війни з наркотиками" нібито зазнала повної поразки. Незважаючи на величезні фінансові вкладення в правоохоронну сферу, тенденція до подальшого зростання зловживання наркотиками продовжує підсилюватися. В'язниці багатьох держав переповнені засудженими за злочини, пов'язані з наркотиками (тільки в США – 400 тис. осіб), а суди переповнені справами щодо торгівлі наркотиками.

2. Головна причина смертності від наркотиків – реалізація торговцями їхніх фальсифікованих варіантів з підвищеним вмістом отруйних речовин. Легалізація дозволить контролювати якість наркотиків, а податки з обігу використовувати для лікування хворих на наркоманію. А вживання наркотиків під медичним контролем з видачею стерильних шприців зможе приблизно на 40 % знизити темпи поширення СНІДу.

3. Головним мотивом заборони наркотиків є організована злочинність: легалізація приведе до різкого скорочення її прибутків, розпаду наркокартелів, кардинального зниження насильства та злочинності, пов'язаних з наркотиками, а також до суттєвого зниження цін на наркотики.

Разом з тим, як показують експерименти щодо легалізації наркотиків в окремих районах Швейцарії, Нідерландів та США, вони однозначно призводили до жалюгідних результатів. За офіційною статистикою, у США наркотиками зловживають 13 млн, тобто 6 % населення. Більше ніж у половині випадків такі види злочинів, як участь у незаконному обігу наркотиків, розбій, крадіжки, відбувалися або під впливом наркотиків, або з метою одержання грошей для їх придбання. Можна лише зробити припущення, у скільки разів збільшаться ці показники, якщо наркотики можна буде придбати так само вільно, як алкогольну чи тютюнову продукцію, тобто без спеціальних рецептів і розпоряджень лікаря.

На нашу думку, не витримує серйозної критики й погляд, що повна легалізація призведе до ліквідації організованої злочинності у сфері наркобізнесу. По-перше, наркомафія намагатиметься вкласти "брудні гроші" в інші види злочинної діяльності, а також відмити гроші в легальній фармацевтичній промисловості, яка астрономічно збільшить виробництво наркотиків, поставивши її по можливості під свій контроль. При цьому при вирішенні "суперечливих питань" швидше за все будуть використовуватися традиційні для кримінальних структур методи, що навряд чи істотно знизить рівень насильства в суспільстві. Не має підстав також думка про те, що дешеві наркотики сприятимуть зниженню рівня наркоманії. "Крек" вже зараз називають "наркотиком для бідних". Тільки в США ним зловживають 2 млн жінок. За прогнозам американських медиків, найближчими роками в США народиться півмільйона так званих

дітей крека, що матимуть серйозні порушення функцій головного мозку.

Згідно зі своїм мандатом щодо координації всієї діяльності ООН з контролю над наркотиками, ЮНДКП останнім часом стала більш активно залучати спеціалізовані установи та інші органи системи ООН, включаючи міжнародні фінансові інститути, до організації глобальної відсічі загрозі наркотиків. Питання контролю над наркотиками все частіше вносяться до їхніх програм. Основними партнерами Програми є ЮНІСЕФ, ПРООН, МОП, ЮНЕСКО, ВООЗ, Програма ООН зі СНІДу, ФАО, а також органи, що не належать до системи ООН, – у першу чергу Інтерпол і ВТО.

Останнім часом виявляється тенденція до поліпшення фінансового становища Програми як за рахунок збільшення внесків з боку низки держав, так і підвищення інтересу до її діяльності з боку міжнародних фінансових інститутів. Разом з тим ООН неодноразово зверталася до членів світового співтовариства із закликом приєднатися до когорти країн – донорів Програми.

У жовтні 1999 р. керівництво Програми ООН з контролю над наркотиками провело брифінг в ООН у зв'язку з проблемою афганської наркозагрози. Відзначалося, що в 1999 р. виробництво опію в Афганістані порівняно з 1998 р. зросло на 117 % та досягло 75 % світового виробництва. Основні посіви маку припадають на провінції Гільменд (51 %) і Нангархар (19 %). 50 % виробленого опію споживається в регіоні Західної Азії. Решта опію нелегально вивозиться переважно до Європи. У 1998 р. правоохоронними органами було конфісковано 600 тонн афганських наркотиків в опійному еквіваленті, причому 87 % вилучень припадає на держави, що межують з Афганістаном (переважно Іран), і лише 13 % – на європейські країни.

Під час брифінгу представники ЮНДКП відзначали, що в керівництва Руху "Талібан", незважаючи на їхні заяви, на жаль, відсутня політична воля вести боротьбу з незаконним обігом наркотиків на контрольованих територіях. Це, у свою чергу, робить практично нереалізованими великомасштабні проекти так званого альтернативного розвитку в Афганістані, на що протягом 10 років планувалося мобілізувати з добровільних внесків близько 250 млн дол. Тепер головний акцент буде робитися на зміцненні "поясу безпеки" навколо Афганістану. Разом з тим ЮНДКП планує зберегти свою присутність в Афганістані. Там буде продовжено здійснення кількох невеликих проектів. Їх мета полягає в тому, щоб випробувати найбільш оптимально можливі моделі програм альтернативного розвитку для Афганістану, а також створити інфраструктуру для лікування і соціальної реабілітації хворих на наркоманію. Мається на увазі, що у випадку готовності керівництва до конструктивної співпраці програми допомоги Афганістану будуть істотно розширені.

Отже, враховуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки:

1. Правова база ООН у зазначеній галузі ґрунтується на трьох конвенціях – Єдиній конвенції про наркотичні засоби 1961 р., Конвенції про психотропні речовини 1971 р. та Конвенції ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 р. Недоліком чинної системи є недостатня ефективність практичної взаємодії держав у боротьбі з наркозагрозою, неповне втілення в національній практиці положень, зафіксованих у конвенціях, до деяких положень низка країн взагалі не приєдналася, брак ресурсів та професійних кадрів.

2. Програмі ООН з міжнародного контролю над наркотиками вдалося на сьогоднішній день створити досить розгалужену мережу регіональних антинаркотичних угод, орієнтованих на багатосторонню практичну взаємодію в найбільш нарконебезпечних районах світу. Програма сприяє також налагодженню двосторонньої співпраці та досягненню взаєморозуміння в питаннях контролю над наркотиками, виконуючи роль посередника в організації прямих консультацій між зацікавленими сторонами.

Таким чином, у статті було зроблено спробу визначити роль ООН у боротьбі з поширенням наркотиків. У

подальших наукових працях доцільно приділити увагу діяльності України у зазначеній сфері, адже останнім часом проблема поширення наркотиків для нашої держави набуває особливої гостроти.

1. Сьомик Т.В. Міжнародна боротьба з незаконним обігом та споживанням наркотиків (історичний аспект) // Наук. вісн. Дипломатичної академії України. – К., 2002. – Вип. 6. 2. Сьомик Т.В. Проблеми незаконного обігу наркотиків і зловживання ними в Україні: формування державної політики з використанням міжнародного досвіду // Актуальні пробл. міжнар. відносин. – К., 2003. – Вип. 41. – Ч. 1.

Надійшла до редколегії 28.11.05

В. Константинов, канд. політ. наук

СТРУКТУРНІ ЧИННИКИ РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ПІДХОДИ УКРАЇНИ

Досліджено загальні тенденції організації пострадянського регіонального простору, а також місце й роль України в цих міжнародних процесах та проаналізовано українські підходи до формування та втілення проектів регіоналізації пострадянського простору. Визначено основні складники української регіональної політики, джерела їх походження, а також внутрішні та зовнішні чинники еволюції. Також розглянуто особливості реалізації деяких парадигм регіоналізму, зокрема трансрегіоналізму та регіонального лідерства, визначено роль України в розвитку ієрархізованої пострадянської регіональної структури.

The article examines major trends in structuring of post-soviet regional space, as well as Ukraine's active part in respective international processes, and analyses ukrainian approach to elaboration and implementation of regionalization projects on post-soviet space. The article defines main elements of ukrainian regional policy, their sources, and internal and external factors of evolution. Some peculiarities of empowerment of regionalism paradigms are shown, such as trans-regionalism and regional leadership, and the role of Ukraine in installment of hierarchical regional on post-soviet space are investigated.

Проблема структурного оформлення міждержавних відносин нових незалежних держав залишається важливою теоретичною проблемою в дослідженні еволюції пострадянського простору, оскільки на тлі збереження певного ступеня гомогенності всього простору, з часу розпаду СРСР домінуючою тенденцією в організації просторової структури міжнародних відносин залишається її розшарування як в географічному, так і у функціональному відношенні. Відтак однією із загальних тенденцій у поведінці акторів на пострадянському просторі є прагнення інституційного оформлення специфічних груп інтересів та завдань розширеного простору в організаціях регіонального та субрегіонального рівнів. Оскільки значення функціональних параметрів у структуруванні середовища залишається визначальним, регіоналізація на пострадянському просторі зазнає його модифікуючого впливу, результатом якого стає виникнення, зокрема, трансрегіональних інституцій міждержавного співробітництва. Водночас у межах відповідних проектів регіоналізації відбувається відтворення традиційних або формування нових ієрархій регіональних держав. Україна як одна з провідних держав регіону відіграє в розгортанні цих тенденцій принципову роль, виступає їх провідником та впливає на характер та напрям еволюції регіональних структур пострадянського простору.

Проблеми регіональної політики та регіоналізації у зовнішній політиці України традиційно залишаються в центрі уваги вітчизняних науковців; розвиток регіональних структур пострадянського простору та участь у них України неодноразово ставала предметом спеціалізованих досліджень: загальних параметрів регіональної політики України [4], регіональної політики України на пострадянському просторі [7], проблем та перспектив регіонального співробітництва України [6]. Предметом цих досліджень є визначення пріоритетних для України напрямів регіональної політики, регіонального співробітництва у сфері безпеки, перспектив розвитку субрегіональних комплексів міждержавного співробітництва в Чорноморсько-Каспійському, Балто-Чорноморському

регіонах, а також в Центральній-Східній Європі. У той же час недостатньо розробленими в цих дослідженнях залишаються проблеми структурного забезпечення регіоналізації, зокрема й підходів України до вирішення цієї проблеми.

Завданням регіональної політики України на пострадянському просторі завжди залишалося, перш за все, формування зони стабільності та безпеки, а також сприяння економічній субрегіоналізації задля забезпечення системних гарантій реалізації економічного потенціалу України. Водночас регіональна політика України стикалась із переважаючими тенденціями в організації регіонального простору, насамперед із прагненням Росії закріпитися на пострадянському просторі в ролі єдиного лідера й консолідуючого чинника, а також із впливом процесу розширення ЄС, що сприяв налагодженню субрегіонального співробітництва з метою спільного просування до критеріїв інтеграції до ЄС. Відтак, усі регіональні простори, в яких Україна прагнула розгорнути власні проекти регіоналізації (Чорноморський, Чорноморсько-Каспійський регіони, Балто-Чорноморський, Середземноморський тощо), відтворювали високо конкурентне середовище. Звісно, це зумовлювало специфіку українських підходів до формування та реалізації регіональної політики, зокрема й у ставленні до структурування пострадянського регіонального простору.

Тому не викликає подиву, що перші зусилля в розгортанні власних проектів регіоналізації Україна пов'язувала із простором, який певний час залишався поза межами безпосереднього домінування провідних європейських акторів, а саме із Східною Європою. Перші кроки в регіоналізації східноєвропейського простору Україна здійснила ще на початку 1990-х рр. Центральне місце в регіональній політиці України того періоду посіла ідея посилення регіональних зв'язків із постсоціалістичними країнами Європи як засобу забезпечення суверенітету та безпеки України. Визначаючи пріоритети регіональної політики Києва, Президент України Л. Кравчук наголошував на належності України до схід-

ноевропейської спільноти, що є невід'ємною частиною великої Європи. Але в цих деклараціях Україна прагнула не лише закріпити курс на інтеграцію в європейські структури й укріпити незалежність від Росії, але й відігравати активну роль у формуванні регіональної системи в Східній Європі. У лютому 1993 р. Кравчук під час візиту до Угорщини виступив з ініціативою створення Балто-Чорноморської зони безпеки; згодом ця ініціатива була запропонована на розгляд країнам Вишеградської групи. Завдання цього регіонального проекту полягало в подоланні нестабільності у військовій та політичній сферах, що була спричинена вакуумом безпеки в Східній Європі після завершення демонтажу структур соціалістичного табору й в умовах, коли безпекові структури Заходу ще не були готові перебрати відповідальність за безпеку в регіоні на себе [8, с. 1–6].

Водночас проект однозначно не передбачав включення в регіональні безпекові структури Росії. Ініціатива залишалась неформальною, але вона на певний час стала центральним пунктом усієї української регіональної політики. Адже вона мала не тільки послабити вплив Росії (запропоновані в проекті принципи неприпустимості забезпечення власної безпеки за рахунок інших країн та нерозміщення іноземних військ та військових баз на території інших держав інакше як за чітко висловленої їх згоди сприймалися однозначно як спрямовані проти основних підходів, притаманних російській регіональній політиці в безпековій сфері), але й сприяти посиленню ролі України на всьому східноєвропейському просторі. У проекті Кравчука простежувався й елемент лідерських прагнень Києва в регіональному просторі, оскільки Україна, як основний елемент регіональної стабільності та ключовий регіональний чинник протидії експансії російського впливу, набувала в проекті регіональної системи безпеки особливого значення й для кожної окремої держави, що до неї приєднувалась, оскільки саме її внесок ставав вирішальним у забезпеченні загального успіху концепції східноєвропейської регіональної безпеки. Але країни Вишеградської групи (окрім Польщі) не зацікавилися ідеями укріплення регіональної співпраці з пострадянськими країнами, віддаючи перевагу інтеграції до європейських та євроатлантичних інтеграційних та безпекових структур. Після перемоги на президентських виборах 1994 р. Л. Кучми, який виступав за зближення із Росією, Київ фактично відмовився від Балто-Чорноморського безпекового проекту, а отже й від перспективи закріпитися в регіоні як провідний гравець. Невдача першої спроби України здійснити самостійний проект регіоналізації в Східній Європі пояснювалась багатьма чинниками, більшість із яких залишаються актуальними й до сьогодні.

По-перше, регіональний простір Східної Європи не тільки не був однорідним, алей не демонстрував тенденції до гомогенізації, відтак фактично неможливо було говорити про перспективи вироблення спільної ідентичності, що відповідала б прагненням усіх перспективних учасників українського проекту регіоналізації. По-друге, прагнення частини східноєвропейських країн якомога скоріше інтегруватися до ЄС та НАТО не сприяло виробленню в них інтересу до довгострокових регіональних структур, особливо спільних із пострадянськими країнами, участь яких у згаданих структурах у найближчій перспективі не розглядалась, отже інтегрування з ними не збігалось з головними стратегічними інтересами потенційних членів європейських та євроатлантичних структур. По-третє, залежність України від Росії була занадто високою, щоб дозволити Києву провадити регіональну політику не просто самостійну, але таку, що фактично суперечила інтересам Росії у регіоні.

Активізацію зусиль щодо регіоналізації власне пострадянського простору було здійснено вже в другій половині 1990-х рр. Завершення періоду становлення держави, укріплення економічного становища та утвердження України в міжнародних відносинах стали підґрунтям для відновлення потреби в активній регіональній політиці. Але водночас за час, що минув після розпаду СРСР, докорінно змінилася ситуація як у Східній Європі, так й на пострадянському просторі. Держави цих регіонів також завершили період становлення й у цілому визначилися із власними зовнішньополітичними пріоритетами, що сприяло структуруванню регіональних комплексів міждержавних відносин, а отже певною мірою звузило можливості реалізації власних регіональних проектів й для України. Адже країни Центрально-Східної Європи та Балтії однозначно визначилися з західним вектором інтеграції й уже не розглядали проекти регіоналізації на інших векторах своєї зовнішньої політики. З іншого боку, обмеженням став ресурс української регіональної політики у відносинах з деякими пострадянськими країнами, перш за все із Білоруссю, яка реалізовувала проект інтеграції з Росією.

Підхід України до здійснення регіональної політики на пострадянському просторі формувалася не стільки в безпековому вимірі – в широкому сенсі, скільки під впливом потреби державного будівництва, утвердження незалежності та її захисту, особливо – в перші роки існування незалежної України. Але фактично саме безпекові елементи почали визначати не тільки внутрішні процеси ідентифікації в регіональних структурах пострадянського простору, але й сприйняття всіх спроб регіоналізації в цілому. Традиційні проблеми безпеки, їх "корінний" вимір залишалися визначальними для відносин між колишніми республіками СРСР на дуже тривалий час, багато в чому визначаючи зовнішнє сприйняття міжнародних відносин у регіоні. Проблеми безпеки в співробітництві з країнами пострадянського простору для України не мають такого чіткого розмежування на традиційні силові та новітні. Навіть загрози економічного або гуманітарного характеру в умовах високої нестабільності в регіоні і в окремих його країнах та за відсутності високої взаємозалежності, отже зацікавленості сусідів у збереженні стабільності в Україні, мають тенденцію до вирішення за допомогою силових засобів. Захист прав національних меншин, енергетична залежність, боротьба з нелегальною еміграцією в своїй динаміці нічим не обмежені від переростання в загрози традиційного характеру. Саме цей підхід, своєчасна відмова від якого не відбулася, продовжує зумовлювати імперативність оцінок співробітництва на пострадянському просторі в дихотомії "конфронтація – втрата незалежності" і сприяє внутрішній регіональній фрагментації пострадянського простору.

Новий стан міжнародних відносин у безпосередньому оточенні України загострив проблему визначення просторових параметрів регіональної політики України й, перш за все, визначення та окреслення меж регіональної системи, в якій Київ прагне закріпитися як ключовий актор. Україна залишалась частиною пострадянського простору, який за роки, що минули з часу розпаду СРСР, не втратив для своїх суб'єктів певних колективних ідентифікуючих характеристик і встиг розбудувати власну інституційну структуру. Але на пострадянському просторі укріплювала свої позиції Росія, яка наприкінці 1990-х рр. розпочала формування в межах регіону СНД більш вузьких за складом субрегіональних об'єднань (союзні проекти із Білоруссю, ЄврАзЕС). Україна втрачала площадку СНД як засіб реалізації власної регіона-

льної програми, що видавалось можливим ще й перші роки існування організації. Натомість посилювалась тенденція до активного включення України як об'єкта регіональної політики Москви, що особливо наочно виявилась із проголошенням у лютому 2003 ініціативи президентів Росії, України, Білорусі та Казахстану про утворення Єдиного економічного простору (ЄЕП) та Організації регіональної інтеграції (ОРИ).

У таких умовах говорити про можливість використання пострадянського простору у власних українських проєктах регіоналізації було неможливо. Однак відновлення домінування Росії на просторі СНД спричинило й позитивні для української регіональної політики зрушення в регіоні. Адже, побоюючись остаточно потрапити до зони впливу Москви, деякі пострадянські країни, зокрема Грузія, Молдова, почали шукати альтернативні засоби регіональної організації, які перш за все мали б стати засобом колективної протидії російській експансії. Це відкривало перед Україною, яка часто самостійно опонувала Москві в пострадянських структурах, перспективу організувати цю групу держав навколо себе.

Розширення Європейського Союзу та його прагнення активізувати свою зовнішню політику на східному напрямі також звужувало можливості України реалізуватися як лідер на східноєвропейському регіональному просторі, адже презентувало альтернативний проєкт регіоналізації цього простору. З огляду на перспективи закріплення активної ролі України в регіональній системі важливим став і той факт, що "вступ до ЄС і НАТО Польщі, Угорщини, Словаччини та балтійських республік колишнього Радянського Союзу фактично здійснив геополітичну революцію в Балто-Чорноморському регіоні" [1, с. 42], адже членство в ЄС та НАТО об'єктивно посилювало потугу цих країн, що дозволяло їм самим проводити більш активну регіональну політику. Так, Польща претендувала на активну роль у розробці диференційованого підходу з боку Європейського Союзу до нових сусідів ЄС [5, с. 50] навіть до свого вступу до Євросоюзу, а це суттєво сприяло посиленню її позицій у Східній Європі та надає можливість більш ефективно реалізовувати завдання власної регіональної політики. Але опосередковано наближення ЄС та НАТО до кордонів України містило й потенціал посилення української регіональної політики, адже завдяки активізації східного вектора політики цих організацій Київ міг сподіватися перебрати на себе функцію містка між європейськими та євроатлантичними регіональними системами та східноєвропейським регіональним простором.

Отже, в другій половині 1990-х рр. зусилля, спрямовані на втілення власних проєктів регіоналізації, Україна фокусує на реформуванні та посиленні субрегіональних систем у межах Східноєвропейського та Чорноморського регіональних просторів, Балто-Чорноморського та Чорноморсько-Каспійського регіональних комплексів. Однак ці регіональні комплекси залишались переважно неструктурованими, їх інституційна організація була слабкою. Відтак метою української регіональної політики на цих напрямках стало забезпечення формування життєздатних регіональних інститутів міждержавного співробітництва, а ініціатива, що належала Україні у цьому процесі, розглядалась як засіб забезпечення власного лідерства у відповідних субрегіональних системах. На практиці Україна реалізовувала власний регіональний проєкт лише в межах двох організацій субрегіонального співробітництва: Організації чорноморського співробітництва (ОЧЕС) та ГУАМ.

Регіональна інтеграція в чорноморському басейні була започаткована ще 1992 р. й привела до створення кількох структур співробітництва держав регіону (до групи засновників увійшли Азербайджан, Албанія, Бол-

гарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія, Туреччина, Україна), що переважно були спрямовані на активізацію економічної кооперації країн-учасників, сприяння вільному пересуванню товарів, капіталів, послуг, робочої сили та інтеграцію економік цих країн до світової економічної системи. Як регіональний економічний інтеграційний проєкт чорноморське економічне співробітництво мало значні перспективи, оскільки охоплювало регіон, багатий на природні ресурси й насичений важливими транспортними шляхами, що відкривало широкий спектр можливостей для ЄС, а отже, потенційно забезпечувало підтримку останнього для співробітництва в регіоні. Однак Україна прагнула посилити політичний складник співробітництва задля укріплення чорноморської регіональної структури та перетворення чорноморського співробітництва на діючий механізм регіональної безпеки, одне з чільних місць в якому посяде Україна. Це прагнення випливало з бажання через проєкти чорноморського співробітництва поглибити інтеграцію з Європейським Союзом, а також використати потенціал субрегіону у формуванні безпекової системи, яка могла послабити залежність від Росії у військовому, енергетичному та політичному вимірах. У 1999 р. Україна виступила ініціатором та організатором Ялтинського саміту країн-учасниць чорноморського економічного співробітництва, на якому було створено ОЧЕС, а також виступала за посилення безпекових складників організації; серед завдань нової організації було визначено співробітництво в боротьбі з тероризмом, нелегальною міграцією, співпраця в подоланні наслідків надзвичайних ситуацій.

Але навіть після створення ОЧЕС співробітництво в субрегіоні не стало повноцінним, оскільки залишались розбіжності між країнами-членами та різне бачення ними пріоритетів співробітництва. Перевага й надалі надавалась малим конкретним проєктам, а комплексне багатостороннє співробітництво в економічній та безпековій сферах залишалось нереалізованим. Україна прагнула домогтися позитивних для себе зрушень у субрегіоні, домовляючись лише із зацікавленими у співробітництві в певній сфері країнами. Це дозволило започаткувати цікаві проєкти, в тому числі й у безпековій сфері, на кшталт тісної співпраці України та Туреччини у "Блексіфор", але не сприяло укріпленню регіональної структури в басейні Чорного моря. Досвід розвитку Чорноморського регіонального простору продемонстрував, що в Україні не вистачає ресурсів для докорінної перебудови регіональних структур, започаткованих на принципах та з метою, що є відмінною від принципів та завдань української регіональної політики, відтак сподівання завдяки активній діяльності з реформування таких структур на часі не дозволяє Києву сподіватися на створення в результаті реформ таких регіональних систем, де б Україна могла повною мірою забезпечити свої регіональні пріоритети та оформити власне лідерство. Виходячи із сучасної потуги України, відсутність кореляції між завданнями чорноморського співробітництва, закладеними ще у 1992 р., та завданнями української регіональної політики її перетворення на регіонального лідера в Чорноморському регіональному просторі було неможливим.

Тому регіональним проєктом, що найбільшою мірою створював умови для реалізації ідеї регіонального лідерства Україною, став ГУАМ, сама ініціатива створення якого належить Україні. Це об'єднання країн, яке 1997 було засновано Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою, було започатковане як механізм проведення спільних консультацій (у 1999 до групи засновників приєднався Узбекистан і група отримала назву

ГУУАМ). Головним мотивом держав, що об'єдналися в цій субрегіональній структурі, було прагнення забезпечити свою безпеку в обхід російських систем регіонального співробітництва, оскільки в безпековій сфері кожна з цих країн розглядала Росію як джерело загроз (Грузія та Молдова з участю Москви в процесі вирішення територіальних конфліктів на їх території пов'язували неможливість відновити в повному обсязі свій суверенітет над сепаратистськими територіями, оскільки Тбілісі та Кишинів вважали, що Росія підтримує сепаратистів; Азербайджан, який перебував у стані латентного конфлікту із Вірменією через Нагірний Карабах, також розглядав Росію як силу, що стояла за Єреваном; Узбекистан прагнув посилити свою позицію в суперечці із Казахстаном за регіональне лідерство в Центральній Азії, відтак шукав додаткових важелів впливу на Росію, яка підтримувала Астану в регіональній політиці останньої; крім того, проект ГУАМ від початку отримав підтримку з боку США й Ташкент прагнув, долучившись до групи, знайти шляхи покращення відносин із Сполученими Штатами). ГУАМ за своєю природою спрямовувався насамперед на захист політичних і безпекових країн-учасниць і тому з початку свого існування був проектом політичної та безпекової регіоналізації.

Важливим чинником у формуванні регіональної структури ГУАМ став трансрегіональний характер угруповання. Саме із цією структурою для української регіональної політики пов'язаний вияв феномену трансрегіоналізму, в якому Україна шукала шлях подолання зовнішнього тиску регіональних проектів провідних акторів. Трансрегіоналізм почав виявлятися в регіональній політиці України ще в період, коли першочергове завдання закріплення отриманої незалежності було в цілому виконане всіма новими незалежними державами, і на порядку денному постали питання подальшого державного будівництва, визначення зовнішньополітичних орієнтирів та завдань. У цих умовах при збереженні традиційних конфліктів знижувалась схильність держав до компромісу, який у попередній період розвитку виправдовувався стратегічним надзавданням визнання державності світовою спільнотою. Оскільки частіше джерело конфліктів або контрагент у конфронтації належав до пострадянського простору, підвищення рівня вимог до компромісного вирішення суперечностей виявлялось в обмеженні варіантів розбудови спільних інституцій міждержавного співробітництва на всьому пострадянському просторі.

ГУАМ, єдиний приклад розгортання трансрегіоналізму на пострадянському просторі, тісно пов'язаний із проблемою транспортування енергоресурсів; транспортні коридори виступають основою його регіональної структури. ГУАМ міг спричинити позитивний вплив на вирішення проблеми стабільності транспортних енергетичних коридорів, але транспортні коридори не могли стати основою інтеграції навіть для відповідних регіональних структур, не кажучи вже про весь пострадянський простір; адже ці коридори зв'язують ресурси із споживачами назовні, не розвивають комплексної інфраструктури та не сприяють розбудові економіки навколо цих коридорів. Споживання енергоресурсів у країнах, що належать до транспортної системи пострадянського простору, є малим, навіть попри низький рівень енергозбереження, до того ж енергетичні ресурси не сприяють зростанню економіки та її модернізації, а витрачаються на утримання застарілих і неефективних виробництв. Це ще більшою мірою вірно, оскільки інвестиції та технологічна та технічна допомога походить із країн Заходу а існуюча транспортна система досі не інтегрована в загальноєвропейську.

Відтак ГУАМ не став для України принциповим розв'язанням основних проблем регіональної політики. Водночас Україні, нарешті, вдалося віднайти групи держав, чий інтереси на пострадянському просторі часто корелювали з її власними, а однакове відчуття небезпеки з боку Росії відтворювала спільну ідентичність субрегіонального утворення як єдиної пострадянської альтернативи інтеграції з Росією. Тому центральними завданнями субрегіональної структури стало започаткування власних субрегіональних функціональних комплексів у вимірах військової та економічної безпеки, щоб послабити свою залежність від Москви у врегулюванні конфліктів на своїй території, а також енергетичну залежність. На обох цих напрямках діяльності Україна займала центральне місце. У площині військової безпеки – як найбільш потужна у військовому відношенні держава, що була здатна перебрати на себе від Росії функцію миротворця в регіональних конфліктах; до того ж Україна мала практичний досвід миротворчої діяльності під проводом ООН. У площині економічної безпеки – як потужна транзитна держава, яка могла забезпечити альтернативний російському напрям транспортування енергоресурсів Каспію. Отже, зацікавленість України в укріпленні ГУАМ та забезпеченні успіху регіоналізації в його межах були, мабуть, найбільш "ширими" – адже саме для України ця організація стала першою справжньою можливістю реалізувати свій потенціал регіонального лідера.

Україна стала фактичним лідером ГУУАМ, що сприймалось як успіх власного регіонального проекту. Саме безпековий чинник – основа подальшого розвитку співробітництва в ГУУАМ та укріплення відносин із європейськими та євроатлантичними структурами – найбільшою мірою посприяв укріпленню ролі лідера України в цій регіональній системі. Це сталося завдяки політичним змінам у країнах чорноморсько-каспійського субрегіону, які відбулися протягом 2003–2004 рр. Зміна політичного керівництва в Грузії, перегляд зовнішньополітичних пріоритетів Молдови викликали потребу перегляду пріоритетів політики України в найближчому регіональному оточенні. Після президентських виборів 2004 р. було сформульовано й нові принципи української регіональної політики. Її сутність була висловлена у виступі Президента В. Ющенка перед Європейським парламентом у лютому 2005: "...головне наше завдання полягає саме у просуванні у нашому регіоні цінностей ЄС, європейської громадянської, бюрократичної і правової культури, розвиток практичних аспектів європейської інтеграції (транскордонне співробітництво, транспортні та енергетичні мережі тощо). Регіональна інтеграція на основі європейських цілей і цінностей, формування від Вітебська до Баку зони стабільності та співробітництва, простору, максимально гомогенного з ЄС, усі країн, які прагнуть відповідати європейським нормам і стандартам – одна з ключових цілей України" [3].

Амбітність планів України реалізовувати активну регіональну політику в суттєво ширших регіональних межах, аніж дотепер зумовила й чітку артикуляцію ідеї регіонального лідерства як складової зовнішньополітичної стратегії держави. У виступі перед студентами й викладачами Джорджа таунського університету Президент Ющенко наголосив, що "Україна вже тепер готова взяти на себе відповідальність регіонального лідера, який позитивно впливатиме на демократичний розвиток в інших країнах" [2]. Нова регіональна політика стала одним із основних зовнішньополітичних пріоритетів України, спрямованих на укріплення стабільності та розвиток співробітництва на своїх кордонах задля забезпечення в якомога ближчій

перспективі інтеграції України в НАТО і ЄС. Ключовим інститутом реалізації нової регіональної політики залишився ГУАМ, а головним напрямом його практичної діяльності стали спроби долучитися до врегулювання заморожених конфліктів на території країн-учасниць організації. Адже нерегульовані конфлікти в державах ГУАМ продовжують підривати їх суверенітет і територіальну цілісність, отже послаблюють їх зовнішньополітичні позиції та потугу регіональних інститутів ГУАМ. Відтак співпраця із врегулювання конфліктів фактично почала розглядатися Україною як невід'ємна частина її проекту регіоналізації простору ГУАМ, без якої остаточний успіх проекту та закріплення лідерства України неможливе. Першою спробою ефективного втручання до цього процесу для України – уже як формального лідера регіону – стало посередництво у Придністровському конфлікті. Україна вже давно була учасником переговорного процесу, а активізація її ролі впливала не лише із прагнення посилити свої лідерські позиції, але й через очікування дивідендів із боку ЄС, на які Україна сподівається в разі успіху своїх зусиль. Адже Європейський Союз по-

кладає великі надії на регіональні структури безпеки на сході від його кордонів, розглядає невід'ємною складовою європейських та євроатлантичних інтеграційних прагнень України регіональне співробітництво, яке, в першу чергу, буде включати активне співробітництво в галузі безпеки та оборони з членами та кандидатами на членство в ЄС і НАТО.

1. Бершеда Є.Р. Сусідство України з Євросоюзом: нові геополітичні реалії та перспективи на сході Європи // Стратегічна панорама. – 2004. – № 2. 2. Виступ Президента України Віктора Ющенка у Джорджтаунському університеті 5 квітня 2005 р. – http://www.president.gov.ua/news/data/11_162.html. 3. Виступ Президента України Віктора Ющенка у Європейському парламенті 23 лютого 2005. – http://www.president.gov.ua/news/data/11_159.html. 4. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика. – К., 2003. 5. Тиммерман Х. Україна і Білоруссія: нові сусіди Європейського Союзу // МЗиМО. – 2004. – № 6. 6. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Під ред. О.М. Гончаренко. – К., 1999. 7. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: Монографія / За заг. ред. С.І. Пирожкова. – К., 2001. 8. Salchanyk, R. Ukraine's search for security // RFE/RL Research Report. – 1993. – № 2(21).

Надійшла до редколегії 17.11.05

П. Драган, асп.

ЯПОНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИЙ СОЮЗ В УМОВАХ ПОСТБІПОЛЯРНИХ РЕАЛІЙ І ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЯПОНІЇ

Проаналізовано адаптацію японсько-американського союзу до нових реалій постбіполярного світу та подано оцінку їх переваг і недоліків для забезпечення національних інтересів Японії у галузі безпеки, а також узагальнено чинники, що зумовили цей вибір.

Article analyses adapting Japan-U.S. alliance for new realia of post-bipolar world and evaluates its advantages and drawbacks for gaining national security interests of Japan as well as factors determining the option.

Вихідною точкою аналізу трансформаційних процесів всередині японсько-американського військово-політичного союзу (АЯС) є визначення базових засад, на яких мала відбуватися його адаптація до нових реалій після завершення міжблокового протистояння часів "Холодної" війни, причому з урахуванням позиції обох союзників. Розуміння поліваріантності цього процесу, аналіз обмежень, що накладалися контекстом регіональної системи міжнародних відносин на шляхи розбудови військово-політичного співробітництва, а також правильна оцінка переваг і недоліків обраного напрямку розвитку співробітництва дозволять скласти уявлення про чинники, які вплинули на прийняття рішення про доцільність збереження союзу та наповнення його діяльності новим змістом.

Та відносно невелика кількість публікацій, яка зачіпає вищезазначену проблему, переважно сфокусована на можливостях системи військово-політичних союзів США у Східній Азії забезпечити гегемонію останніх у регіоні, стримування супротивників, потенційно здатних відігравати роль контрбалансера, а також зниження витрат, пов'язаних з підтриманням вигідного їй правопорядку. Серед них стаття М. Беесона і М. Бергера "Парадокси верховенства: регіональні суперники і рушійні сили американської гегемонії у Східній Азії", колективна монографія "Азійські союзники Америки" за редакцією Р. Блеквілла та П. Дібба, матеріали круглих столів за участю провідних експертів США, Австралії, Японії, Китаю, Сінгапуру та деяких інших країн. Стають доступними з часом і окремі витримки з аналітичних записок, підготовлених групами співробітників спеціалізованих науково-дослідницьких центрів тощо.

Натомість стан розробки проблематики в контексті забезпечення національної безпеки Японії залишається

вкрай низьким. На теренах СНД з-поміж інших варто виділити монографію В. Буніна "Сучасний стан оборонного потенціалу Японії" та статтю О. Шлиндова "Японсько-американські відносини у політико-дипломатичній і військово-стратегічній сферах". Безумовно, існує і певна критична кількість цінних щодо новизни наукових результатів робіт японських фахівців, на жаль, малодоступних через їх належність до документів для службового користування, а тому публікуються вони через тривалий час, значно втрачаючи при цьому в актуальності.

Зважаючи на такі обставини, дана стаття покликана заповнити наявні прогалини, 1) проаналізувавши переваги і недоліки основних напрямів адаптації японсько-американського співробітництва в контексті забезпечення національної безпеки Японії, 2) коротко охарактеризувавши обмеження, які накладалися контекстом регіональної системи на напрями розвитку співробітництва у військово-політичній сфері, 3) подавши в узагальненому вигляді комплекс чинників, які сприяли вибору нинішнього напрямку адаптації.

Перед тим, як розпочати виклад матеріалу, зауважимо, що військово-політичний союз із Сполученими Штатами Америки посідає виключне становище у зовнішньополітичному інструментарії Японії у зв'язку з конституційними обмеженнями, пов'язаними з відмовою від права на самооборону. На сьогоднішній день досягнення Країною Вранішнього Сонця власних військово-політичних цілей можливе тільки через цю форму військового співробітництва. Іншими словами, саме союз легалізує стратегію реалізації політичних цілей Японії силовими засобами. Завдяки цьому питання ієрархії поставлених у рамках союзу цілей, рівня зобов'язань, їх функціонального і географічного виміру, обсягів фінан-

© П. Драган, 2006

сування, інституційної структури, зрештою, управління союзом становить зміст військової стратегії цієї країни. Така асиметрична залежність від США в галузі безпеки в уявленні політичного істеблішменту Японії породжує певну проблему. У постбіполярний період вона тільки загострилася у зв'язку зі зміною зовнішньополітичних пріоритетів Японії, пошуку нею адекватного її економічній могутності місця і ролі в ієрархії суб'єктів міжнародних відносин, що потребує розв'язання цілого комплексу проблем, зокрема відмови від статусу демілітаризованої країни без фатальних наслідків підризу стабільності і радикальної зміни співвідношення сил у регіоні, або принаймні легалізації силових методів тиску та можливості застосовувати їх не тільки на субрегіональному, але й на регіональному і глобальному рівнях міжнародних відносин.

Потрібно зазначити, що прийняття політичного рішення з приводу вироблення нових підходів щодо військового співробітництва зі США передбачає певну поліваріантність завдяки визначальній ролі парламенту в цьому процесі, адже кожна потенційно провладна політична партія по-своєму розуміє засади, на яких будуватиметься політика постбіполярної Японії щодо АЯС. Розбіжності переважно концентрувалися довкола відповідей на такі три питання:

1. Чи збереглася наразі потреба у військовому союзі?

Відсутність чітко ідентифікованих загроз, як це сталося на початку 1990-х рр., сприяла порушенню дебатів як всередині Сполучених Штатів Америки, так і їх східноазійських союзників щодо недоцільності витрачання національних ресурсів на збереження інтеграційних утворень військового характеру [2, с. 220]. Низці країн Східної Азії не було сенсу витрачати національні ресурси на союзи, перед якими не стояло чітко окреслених завдань. Якщо розуміти під ефективністю співвідношення можливостей використання союзу до витрат, пов'язаних з ним, то в таких "ненацілених" союзів вона дорівнюватиме нулю [7]. (Термін "ненацілений союз" запропонував увести американський дослідник Глен Геральд Снайдер.) Дуже переконливо цю тенденцію в міжнародних відносинах засвідчила відмова сенату Філіппін ратифікувати договір із США про оренду баз, через що Вашингтон був змушений розпочати процедуру виведення своїх військових контингентів, дислокованих на базах Субік-Бей та Кларк-Філд.

2. Кого в межах регіону слід ідентифікувати як союзника і як супротивника?

Зникнення радянської загрози, дедалі помітне посилення КНР, нові схеми, за допомогою яких США забезпечують національні інтереси, значно ускладнили оцінку військово-політичної ситуації у регіоні. Залишалося нез'ясованим, яким чином позначиться загальна закономірність встановлення силової рівноваги, а також роль, яка буде відведена союзам у закріпленні нового міжнародного порядку.

3. Чи переважатимуть реально отримані переваги над сплатою "ціни" союзу?

Аналіз процесів, що відбуваються в контексті (внутрішньому середовищі) регіональної системи міжнародних відносин, стану і короткострокових перспектив японсько-американського військово-політичного співробітництва протягом першої половини 1990-х рр. призвів до вироблення не менше десятка сценаріїв розв'язання існуючої проблеми. Серед них принципово відмінних було чотири напрями адаптації:

а) "ремілітаризація". Передбачалися зміни в законодавчій базі, легалізація статусу Сил самооборони, впровадження автономної схеми прийняття рішень у сфері безпеки;

б) "зміцнення союзу". Іншими словами, прийняття більшого рівня зобов'язань, збільшення власної частки внеску в союз (за умови, що американську частку не буде зменшено). Без сумніву, це підвищило б поріг невразливості. Водночас виникнення явища дилеми оборони стало б невідворотним. Міцніші гарантії союзу загрожують втягненням у регіональний конфлікт, де людські ресурси і силовий потенціал витратяться для захисту національних інтересів іншої країни. Чи буде, наприклад, готова Японія надати повноцінну, а не виключно технічну союзницьку допомогу, якщо США вирішать втрутитися в гіпотетичний конфлікт у Тайванській протоці або на Корейському півострові? Абсолютної впевненості немає. Уряд Сполучених Штатів мав підстави припускати високу вірогідність подібного розвитку подій [8, с. 19]. (Особливо насторожуючим для американських експертів видалася відсутність в оновленій від 28 листопада 1995 р. редакції "Основних напрямів програми національної оборони", на відміну від редакції 1976 р., положення про мету оборонних приготувань. Сам факт вилучення тлумачився як звуження обсягів зобов'язань Японії щодо союзника, відмова брати участь у бойових діях у Тайванській протоці та на Корейському півострові.) Відповідно і Японія почала сумніватися, чи буде надана їй допомога в такій двозначній ситуації;

в) "інтеграція до нових структур безпеки". Сценарій суттєвої трансформації. Цей варіант містить як переваги, так і недоліки. Для встановлення необхідного рівня безпеки потрібен певний час, а за цей період рівень безпеки буде нижчим, і, не виключено, навіть менше за мінімально прийнятний. По-друге, одного бажання мало, потрібна згода інших учасників системи оборони/режиму безпеки. Поки що Японія кооперується в межах тих організацій, де "плата" за входження є найнижчою і не потребує відмови від інших стратегій. Але, цілком справедливо, й ефективність діяльності таких організацій залишається дуже низькою. Як приклад, можна навести участь у Регіональному форумі АСЕАН – режимі безпеки, дуже аморфному за складом учасників і непослідовному щодо імплементації рішень;

г) "оптимізація витрат". Вибір цього сценарію ґрунтувався на уявленні про неможливість точно прорахувати, що є більш не вигідним: витратити гроші на структуру, що передбачає високі витрати та високу вірогідність втягнення в конфлікт, або відразу виділити чималу суму на радикальну трансформацію структур безпеки, результат якої достеменно невідомий. Для Японії така політична лінія мала сенс ще й тому, що досягти більшої віддачі від союзу можна через реструктуризацію статей витрат. Показовим стало припинення фінансування і передача під цивільний контроль бази ВВС США Футенма [4; с. 41], а отримані заощадження пішли на фінансування інших статей, у тому числі закупівлю надсучасної військової техніки. І, головне, право остаточного прийняття рішення відкладалося на невизначений строк, Японія, виходячи з власних потреб, могла перейти до іншого концептуального обґрунтування напрямів союзу у будь-який момент. Зокрема, якщо б вона вирішила відмовитися від свого демілітаризованого статусу, це дозволяло за рахунок направлення вивільнених коштів на закупівлю військової техніки й зброї зміцнити обороноздатність країни вищими темпами без збільшення відповідних статей бюджету

або ж зменшити в подальшому навантаження на бюджет військовими видатками. З одного боку, це значно уповільнювало шлях до автономізації у своїх діях і рішеннях, з іншого – ризики були набагато меншими, а програма-мінімум, що полягала в легалізації можливості проведення силової політики, досягалася.

Беручи до уваги стали традицію формування коаліційних урядів, не схильних до прийняття радикальних рішень, та політичну інертність урядових центрів прийняття політичних рішень [5; с. 27], неважко зрозуміти, що послідовність зовнішньополітичного курсу можна забезпечити шляхом проведення виключно компромісної політики. На практиці це означало, що для більшості провідних (немаргінальних) політичних сил Японії однаково прийнятним для побудови і внутрішньополітичної, і зовнішньополітичної платформ був напрям "оптимізації витрат". Це стало ще однією причиною того, що було зроблено вибір на користь останньої.

Продемонструвати, що Японія обрала вищезазначений варіант розвитку союзу зі США, може порівняльний аналіз двох концептуальних документів за 1991 і за 1995 рр. Так, щорічник Синя книга МЗС Японії за 1991 р. основними засадами національної безпеки визначає "потенціал стримування США, власні оборонні зусилля Японії з опорою на систему японсько-американської безпеки та дипломатичні зусилля країни щодо забезпечення стабільності міжнародної політики" [1; с. 221]. У Синій книзі за 1995 р. формулювання звучить по-іншому: "рішуче зберігати й зміцнювати систему японо-американської безпеки, гарантувати власні необхідні оборонні можливості (виділено мною. – П.Д.), здійснювати активні дипломатичні зусилля із забезпеченням міжнародного миру й безпеки" [1; с. 222]. Очевидно, в умовах адаптації до реалій нової системи міжнародних відносин, Японія, не відмовляючись від військового співробітництва з союзником часів холодної війни, все ж обрала курс на самостійне забезпечення національної безпеки. Варто також взяти до уваги словосполучення "активні дипломатичні зусилля", яке можна тлумачити як спроби зондажу можливостей інтеграції до нових структур безпеки з низьким рівнем взаємних зобов'язань. Такою структурою, очевидно, був Регіональний Форум АСЕАН, причому Японія, наскільки відомо, проявляла готовність поглибити співробітництво в його рамках. Безперечно, у цьому контексті, під активними дипломатичними зусиллями слід розуміти й миротворчу діяльність під егідою ООН як своєрідну альтернативу здійснення політики силовими засобами в рамках АЯС.

Ще одним чинником, який гальмував ремілітаризацію Японії і спонукав її до збереження АЯС, ставав так званий пробіл у безпеці. На час створення повноцінної оборони національна безпека країни знаходилася б значно нижче прийнятного рівня, особливо якщо враховувати наявність північнокорейської ядерної загрози. Постала проблема створення системи протиракетної оборони на театрі воєнних дій (ПРО ТВД). Як відомо, вона виникла в середині 1993 р. після випробування Корейською Народно-Демократичною Республікою балістичної ракети Нодонг І з дальністю польоту 1000 км. Розміщення зенітно-ракетних комплексів (ЗРК) "Патріот" у березні 1994 р. на території Республіки Корея не дало бажаного результату. ЗРК "Патріот" захищали не стільки цивільних, скільки командування військових баз і пункти управління [6, с. 6]. Незважаючи на дальність польоту північнокорейських засобів доставки ядерних пристроїв, експерти різних

країн схилялися до думки, що найбільш вірогідною ціллю для ядерного удару є сили передового базування США на території Японії, а також густонаселені мегаполіси поблизу них. Побойовання значно посилювалися, коли в 1994 р. з'явилася інформація про розробку ракетноносіїв Тепходонг І і ІІ модифікації з дальністю польоту відповідно 1200 та 2000 км, що підтвердилося у серпні 1998 р. Це змусило японську сторону погодитися на проведення спільних зі сполученими Штатами досліджень з оцінки можливостей створення ПРО ТВД у Східній Азії. Наприкінці 2003 р. урядом було прийняте остаточне рішення про розгортання системи ПРО. На виконання програми для покриття запланованих витрат протягом чотирирічного терміну, починаючи з 2004 р., з бюджету було виділено 960 млрд єн [3, с. 72]. Факт спільного створення і експлуатації, зрозуміло, у найближчому майбутньому підніме на новий рівень військово-політичну взаємодію між країнами, оскільки для її ефективного функціонування знадобиться створення органів бойового управління, забезпечення обслуговування тощо, що дозволить перетворити на повноцінний в інституційному плані військово-політичний союз, аналогічний японсько-корейському, не виключено, з об'єднаним командуванням.

Вищевикладене підтверджує правильність міркувань щодо напрямів еволюції військових аспектів зовнішньої політики Японії.

Підсумовуючи, зазначимо, що на вибір Японією такого напряму адаптації союзу, як "оптимізація витрат", вплинув комплекс внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників:

- політична інертність урядових кіл і акцент у діяльності уряду на початку 1990-х рр. на розв'язанні економічних проблем;
- потреба проводити компромісну політику для забезпечення послідовності зовнішньополітичного курсу, а отже пошук "проміжних" шляхів адаптації, хоча б мінімально прийнятних для конкуруючих політичних сил;
- неможливість відмови від статусу демілітаризованої країни через загрозу підриву регіональної стабільності;
- північнокорейська ядерна загроза, яка зумовила проведення спільних зі США досліджень у галузі створення ПРО ТВД у Східній Азії, що робило доцільним збереження АЯС у разі отримання позитивних результатів;
- недостатня ефективність альтернативних союзу регіональних структур безпеки на кшталт Регіонального Форуму АСЕАН;
- загроза появи "пробілів" у безпеці на час проведення програми розбудови Сил самооборони, спроможних самостійно виконувати завдання підтримання на належному рівні військової безпеки країни.

1. Арин О.А. Азиатско-тихоокеанский регион: Мифы, иллюзии и реальность. – М., 1997. 2. Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945-1995). – М., 1997. 3. Шлындов А. Японо-американские отношения в политико-дипломатической и военно-стратегической областях // Пробл. Дальнего Востока. – 2003. – № 4. 4. America's Asian Alliances / Ed. by R.D. Blackwill and P. Dibb. – Cambridge: 2000. 5. Okimoto D.I. The Japan-America Security Alliance: Prospects for the Twenty-First Century // The Working Paper of Asia/Pacific Research Center. – 1998. 6. Gill B. Proliferation and the U.S. Alliances in Northeast Asia // The Working Paper of Asia/Pacific Research Center. – 1997. 7. Snyder G. H. Alliance Politics. – N.Y., 1997. 8. Soeya Y. Japan's Dual Identity and the U.S.-Japan Alliance // The Working Paper of Asia/Pacific Research Center. – 1998.

Надійшла до редколегії 16.11.05

В. Козлов, асп.

ВІДНОСИНИ МІЖ СВЯТИМ ПРЕСТОЛОМ (ВАТИКАНОМ) ТА УКРАЇНОЮ (1992–2005)*Розглянуто зміст та еволюцію відносин між Святим Престолом (Ватиканом) і Україною в період з 1992 по 2005 р.**The article deals with the contents and evolution of the relations between the Holy See (Vatican) and Ukraine during the period 1992–2005.*

Питання дослідження відносин між Святим Престолом і Україною належить до слабо розроблених тем. Між тим, з активною розбудовою відносин між Апостольською столицею і Українською державою виникає об'єктивна необхідність їхньої систематизації та оцінки з метою налагодження більш плідної двосторонньої співпраці між державами.

За 14 років від дня встановлення дипломатичних відносин між Святим Престолом і Україною дана тема дослідження майже не знайшла відображення не лише в зарубіжній, але й у вітчизняній літературі. Винятком з цього правила є праці українського науковця М. Гайковського [3] та колишнього Апостольського Нунція в Україні, а нині Генерального Секретаря синоду єпископів М. Етеровича [7]. У своїй праці М. Гайковський зробив аналіз листів, проповідей та промов Папи Римського Івана Павла II (1978–2005), адресованих Українській Греко-Католицькій Церкві (УГКЦ), ієрархам Української Православної Церкви, українському народу та керівництву України. Проте українським дослідником майже повністю упущено питання напрямів співпраці між Святим Престолом і Україною. У цьому відношенні у кращій бік вирізняється праця М. Етеровича, але й вона має свої недоліки, оскільки носить конспективно-інформаційний характер, тобто повністю не розкриває еволюції та змісту відносин між Святим Престолом і Україною. У зв'язку з цим у статті автор має на меті комплексно розглянути відносини між Святим Престолом і Україною, починаючи від моменту визнання у 1992 р. Апостольською столицею Української держави до обрання в 2005 р. Папою Римським Бенедикта XVI.

У даній статті поняття "Святий Престол" вживається відповідно до визначення канону 361 Кодексу Канонічного права 1983 р. Тобто під категорією "Святий Престол" розуміється Папа та органи Римської Курії. Згідно з багатовіковою міжнародною традицією і практикою Святий Престол є суб'єктом міжнародних відносин та еквівалентом держави. Поняття "Апостольська столиця" – синонімічна назва Святого Престолу. З 1929 р. Католицька Церква на міжнародній арені представлена у двох "іпостасях" Святим Престолом і Державою Містом Ватикан (Ватикан). На теперішній час Святий Престол, як і Ватикан, визнані міжнародною спільнотою суб'єктами міжнародних відносин. Проте Ватикан не підтримує безпосередньо стосунки з державами, а здійснює це через Святий Престол.

Невдовзі, після того як 24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки проголосила Акт про незалежність України та 1 грудня того ж року на Всеукраїнському референдумі український народ підтримав незалежність України, Святий Престол ініціював переговори про встановлення з Українською державою дипломатичних відносин. У ході двосторонніх переговорів, які пройшли в Києві з 9 по 12 січня 1992 р., сторони досягли домовленості встановити дипломатичні відносини на рівні апостольської нунціатури (посольства) з боку Святого Престолу та посольства з боку України. 8 лютого 1992 р. Святий Престол офіційно визнав Україну як незалежну державу та встановив з нею дипломатичні відносини [13].

Уже 28 березня 1992 р. Папа Римський Іван Павло II призначив монсеньора Антоніо Франко Апостольським Нунцієм в Україні [19]. 26 квітня 1992 р. Іван Павло II під час хіротонії семи нових владик звернувся з промовою до архієпископа А. Франко з приводу його призначення Апостольським Нунцієм. Папа, зокрема, сказав: "Церква висилає Тебе, Владико Антоніє Франко, як Апостольського Нунція, нести потіху і мир вірних шляхетної української нації, яка недавно здобула незалежність" [17, с. 124]. 19 серпня того ж року А. Франко вручив вірчі грамоти Президенту України Л. Кравчуку (1991–1994) і виконував свої функції апостольського нунція по травень 1999 р. 3 серпня 1999 р. по квітень 2004 р. Апостольським Нунцієм в Україні був монсеньор Микола (Нікола) Етерович, а з 16 червня 2004 р. до теперішнього часу функції папського представника в Україні виконує Його Ексцеленція титулярний архієпископ Корбавський монсеньор Іван Юркович [1].

З боку України відкриття посольства при Святому Престолі та призначення посла затягнулось на кілька років. За таких обставин відносини зі Святим Престолом вимушене було підтримувати Посольство України в Італійській Республіці, що викликало незадоволення Апостольської столиці. Адже згідно із встановленою ватиканською традицією Святий Престол відмовляється підтримувати контакти з іноземними державами через їхніх послів, які акредитовані при Італійській Республіці. Зазвичай країни, які не мають можливості відкрити своє дипломатичне представництво безпосередньо при Апостольській столиці, вступають з нею у зносини через свої посольства у Великобританії, Франції, Швейцарії і навіть Швеції.

Прискорити процес відкриття посольства України при Святому Престолі і призначення посла постійно вимагало керівництво Католицької Церкви. Так, 21 жовтня 1996 р. владика синоду УГКЦ, які зібрались у місті Львові, звернулися з листом до Міністра закордонних справ України Г. Удовенка з проханням прискорити процес відкриття дипломатичного представництва України у Ватикані. У листі Владика також дали пораду зовнішньополітичному відомству України стосовно того, яким би, на їхню думку, мав бути майбутній Український посол при Святому Престолі. Зокрема, майбутнім послом, як вважали владика УГКЦ, "повинна бути людина глибоких християнських переконань, добре обізнана з історією релігійного життя та сучасною церковною ситуацією нашого (українського. – В. К.) народу. При тому він (посол. – В. К.) мав би плекати тісні зв'язки з Єпископами Греко-католицької і Римокатолицької Церков України" [10].

У свою чергу, у грудні 1996 р. Міністр закордонних справ України надіслав листа-відповідь на ім'я Глави УГКЦ Мирослава Івана кардинала Любачівського, у якому Г. Удовенко пояснював причину зволікання з боку української сторони у відкритті посольства при Святому Престолі, а також виклав плани на майбутнє щодо цього питання. Міністр писав, що "на сучасному етапі у зв'язку з певними фінансовими проблемами в нашій (Українській. – В. К.) державі ми розглядаємо питання, коли об'єднаємо керівника нашого дипломатичного представництва у Святому Престолі виконуватиме за сумісництвом посол України в одній із європейських держав" [11].

Лише 9 вересня 1998 р. Президент України Л. Кучма (1994–2004) підписав Указ №989/98 про призначення Надзвичайного і Повноважного Посла України у Швейцарській Конфедерації Н. Ковальської Надзвичайним і Повноважним Послом України у Ватикані за сумісництвом [16]. 20 травня 1999 р. під час отримання вірчих грамот від пані Н. Ковальської Папа Іван Павло II звернувся до Українського посла зі словами: "Я з великим задоволенням вітаю Вас у Ватикані та приймаю вірчі грамоти, якими Вас призначено Надзвичайним та Повноважним Послом України. Це добра нагода для нас ще раз підтвердити дружбу та співпрацю, які існують між Вашою країною та Апостольським Престолом, зв'язки, що мають тисячолітню історію з часу Хрещення Київської Русі і набули нової форми та сили з часу проголошення Незалежності Вашої держави. Вашу присутність тут сьогодні я розглядаю як знак нашого взаємного бажання зміцнювати дипломатичні відносини, встановлені між Україною та Апостольським Престолом у 1992 р." [17, с. 172]. Н. Ковальська виконувала обов'язки посла України при Святій Престолі до 18 червня 2003 р. [14]. На її місце 5 березня 2004 р. Президент України призначив Указом № 289/2004 нового посла Г. Хоружного [15], який перебуває на цій високій посаді до теперішнього часу.

Важливу роль у розвитку двосторонніх відносин між Святим Престолом і Україною відіграють взаємні візити посадових осіб різних рівнів. Зокрема, Україну відвідали такі високопосадові особи Римської Курії як: Державний Секретар Святого Престолу кардинал Анжело Содано (1998, 2001), Секретар з міждержавних відносин Його Преосвященство монсеньор Жан-Луї Торан (2002), Префект Конгрегації у справах Східних Церков кардинал Ахілле Сільвестріні (1993, 2000), Префект Конгрегації у справах єпископів кардинал Джованні Баттіста Ре (2002), Президенти Папської Ради зі сприяння християнській єдності кардинали Едвард І. Кассіді (1996) та Вальтер Каспер (2000, 2001, 2002), Президент Папської Ради з питань культури кардинал Поль Пупар (1995, 2000), Президент Папської Ради з питань сім'ї кардинал Альфонсо Лопес Трухільо (1995, 2003), Президент Папської Ради "Cor unum" ("Єдине серце") архієпископ Пауль Йозеф Кордес (2002), Президент Папської Ради у справах мирян Його Преосвященство монсеньор Станіслав Рилко (2003), Верховний Суддя кардинал Джеймс Френсіс Стаффорд (2003), Президент Папської Ради з питань засобів масової інформації Джон Фолей (2005) [7, с. 105–107; 6] та багато інших.

Відповідно з української сторони Апостольську столицю відвідали такі політичні діячі як: Прем'єр-міністри України В. Фокін (1992) і В. Пустовойтенко (1998), Міністр закордонних справ України А. Зленко (1993), Голова Верховної Ради України В. Литвин (2002), Віце-прем'єр-міністр України Д. Табачник (2004) [7, с. 104–105; 6] та ін.

Виходячи з вищезазначеного, не важко помітити, що представники Святого Престолу здійснили більше візитів до України, ніж їх українські колеги до Апостольської столиці. Чим пояснюється така увага з боку католицької ієрархії до України і невелика активність українського керівництва у стосунках з представниками Святого Престолу в Римі? Великий інтерес з боку посадовців Апостольської столиці до України пояснюється кількома важливими причинами. По-перше, дипломатія Святого Престолу має більший досвід у налагодженні відносин з країнами світу, ніж Україна, тому діє більш активно і послідовно стосовно Української держави. По-друге, Україна є східною межею, де Католицька Церква користується рівними правами поряд з іншими церквами, що дає можливість католицьким ієрархам використовувати українську

територію як "плацдарм" для просування своїх інтересів на Схід. По-третє, наразі одним із головних пріоритетів зовнішньої політики Святого Престолу є Європа, а Україна відповідно географічно потрапляє в коло інтересів Апостольської столиці. До того ж, в Україні проживає 6 млн католиків, з них 1 млн римо-католики і 5 млн греко-католики [7, с. 125], а це більша кількість, ніж у всіх разом узятих країнах Співдружності Незалежних Держав. Цей факт об'єктивно вимагає від Апостольської столиці посилати до України більше своїх представників, ніж до інших країн колишнього Радянського Союзу для опіки і захисту прав своїх вірних.

Щодо меншої активності українських посадовців у зносинах з представниками Святого Престолу на території ватиканської сторони, то, на нашу думку, справа в тім, що керівники України просто недооцінюють можливості морального, політичного та економічного впливу Святого Престолу на світову спільноту. У першу чергу Україна могла б використати морально-політичний авторитет Святого Престолу для прискорення процесу її інтеграції до ЄС. Частіші зустрічі українських посадовців з представниками Святого Престолу в Римі створювали б через ватиканські засоби масової інформації позитивний імідж України як демократичної держави в країнах Західної Європи. Поряд з вищезгаданою причиною існує й інша: взаємні візити представників України і Апостольської столиці майже завжди викликають незадоволення зі сторони ієрархії православних церков і їх вірних. Цей факт не може не турбувати українське керівництво, адже воно може позбавитись електоральної підтримки домінуючого православного населення України.

Безумовно, серед численних двосторонніх зустрічей найважливішими були контакти між лідерами Святого Престолу і України. 2 травня 1995 р. у рамках офіційного візиту до Італійської Республіки Президент України Л. Кучма вперше відвідав Ватикан, де мав зустрічі з Папою Римським Іваном Павлом II, Державним Секретарем Святого Престолу А. Содано, Секретарем з міждержавних відносин Ж. Л. Тораном та з дипломатами Апостольської столиці. Під час розмови Л. Кучми з Іваном Павлом II останній однозначно висловився за розбудову незалежної Української держави і пообіцяв сприяти зміцненню міжконфесійної злагоди в Україні [20]. Вдруге Президент України Л. Кучма відвідав Ватикан 28 листопада 2002 р. Глава Української держави також мав бесіду з Іваном Павлом II під час зустрічі Святого Отця з президентами ряду країн Східної Європи 3 червня 1997 р. у м. Гнєздо (Польща) [6]. У свою чергу Римський Понтифік Іван Павло II відвідав Україну з державним візитом, який проходив з 23 по 27 червня 2001 р.

Державний візит Святого Отця Івана Павла II в Україну став найвищою точкою розвитку відносин між Святим Престолом і Україною в період від встановлення дипломатичних відносин у 1992 р. до сьогодні.

Українському керівництву було нелегко прийняти рішення запросити Святого Отця в Україну. По-перше, через складну релігійну ситуацію, що склалась в Україні. Православна Церква в Українській державі поділена на три гілки: Українську Православну Церкву Московського Патріархату (УПЦ МП), Українську Православну Церкву Київського Патріархату та Українську Автокефальну Православну Церкву, які досить часто ворогують між собою. На думку ієрархів УПЦ МП, візит Папи Римського в Україну мав би призвести до глибокого розколу серед православних. По-друге, в українському суспільстві з давніх-давен панує негативне ставлення до Католицької Церкви, через те, що дана інституція протягом багатьох століть проводила насильниць-

ку латинізацію українського православного населення, і відповідно візит Папи сприймався як новий наступ католицизму. Отже, вищезазначені проблеми вимагали від українського керівництва сильної волі і кропіткої роботи, щоб їх вирішувати.

Програма державного візиту Папи Римського була досить насичена. У перший день візиту до столиці України, 23 червня, відбулась офіційна зустріч Понтифіка з Президентом України, а також з представниками політики, культури і мистецтва. Наступного дня в Києві розпочалась релігійна програма: літургія латинського обряду на аеродромі "Чайка", зустріч з єпископами України в будівлі апостольської нунціатури та зустріч з представниками Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у Національній філармонії України. 25 червня Святіший Отець відправив у Києві Службу Божу східного обряду і в той самий день відбув до Львова. Львівська програма папського візиту хоча й була менш насиченою, але більш емоційно наповненою. Сотні тисяч людей зібралися у Львові, щоб привітати Івана Павла II. 26 червня на львівському іподромі Папа відправив літургію латинського обряду і зустрівся з молоддю біля церкви Пресвятої Богородиці. 27 червня, в останній день свого візиту, Іван Павло II відправив Службу Божу східного обряду і відлетів до Рима.

Усі події, у яких брав участь Святіший Отець під час свого візиту в Україну, можна умовно поділити на дві групи: політичну та церковну. До першої групи належать ті події, де Папа, передусім, виступав як моральний авторитет світового масштабу і Глава Держави Ватикан, а там, де Єпископ Рима промовляв як Глава Католицької Церкви, – до другої. До першої групи слід віднести вітальну і прощальну промови, промову під час зустрічі з представниками політики, культури та мистецтва, зустріч з представниками Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, промову під час зустрічі з молоддю перед львівською квіткою Різдва Пресвятої Богородиці, покладання в Києві квітів біля могили Невідомого солдата тощо. У свою чергу до церковної групи увійшли такі події як: Божественні літургії у західному і східному обрядах, які були відправлені в Києві та Львові, зустріч з католицькими єпископами України в апостольській нунціатурі, відвідання Папою київського римо-католицького храму св. Олександра та ін.

Промови Святішого Отця, що належать до політичної групи, давали головним чином морально-духовні орієнтири їх слухачам та визначали геополітичне місце України. Папа звернувся майже до кожної суспільної групи, яка впливає на розвиток і політику Української держави. Політичним діячам Святіший Отець заповідав чинити "опір спокусі використати владу для особистих чи групових інтересів", діячам культури використовувати "критичний та творчий розум у всіх сферах знання, поєднуючи культурну спадщину минулого з надбанням сучасності", науковим дослідникам поєднувати технічні можливості з незмінними етичними цінностями, промисловцям та підприємцям дивитись "на особу, а не на прибуток, як мету кожної економіки" [8, с. 3], представникам Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій не зупинятись "у спільних пошуках щораз більшого взаємного обміну духовними цінностями у свободі та толерантності у справедливості" [8, с. 7] і, нарешті, молоді не переходити від "неволі комуністичного режиму до неволі споживацтва" [8, с. 10] тощо.

У своїх промовах Святіший Отець часто підкреслював особливе геополітичне розташування України як країни, що покликана бути "межею і дверима між Сходом і Заходом" [8, с. 2]. Іван Павло II, визначивши геополітич-

не місце Української держави, чітко дав зрозуміти, що Україна має всі шанси реалізувати свою стратегічну мету інтеграції до ЄС, про що Святіший Отець прямо заявив 27 червня під час прощальної промови у львівському міжнародному аеропорту: "...Висловлюю моє побажання, щоб Україна як повноправний член увійшла до Європи, яка охопить увесь континент від Атлантичного океану до Уральських гір" [8, с. 12].

Події, що увійшли до церковної групи, були переважно націлені на духовне підбадьорення вірних Католицької Церкви та непохитність їх у вірі і буденному житті. Так, під час літургії латинського обряду на київському аеродромі "Чайка" Іван Павло II звернувся до братів і сестер у Христі Ісусі, щоб вони завжди ставили "на перше місце духовні цінності", а єпископів, монахів та монахинь закликав продовжувати "бути завзятими свідками Христа і добрими пастирями Його стада в улюбленій Україні" [8, с. 4].

Кульмінацією папської релігійної програми в Україні стали Служби Божі у Львові латинського і візантійського обрядів по беатифікації архієпископа Й. Більчевського, отця З. Гораздовського, сестри Й. Гордашевської та інших борців за розповсюдження Євангелія і справедливості на теренах сучасної України. Цією беатифікацією Святіший Отець віддав шану справжнім героям двадцятого століття і закликав сучасну Українську Католицьку Церкву до наслідування їх життєвим подвигам.

Державний візит Папи Римського Івана Павла II в Україну був високо оцінений як українським істеблшментом, так і представниками Святого Престолу. За словами Голови Організаційного комітету з підготовки та проведення папського візиту А. Зленка, "Візит глави Держави Ватикан є безумовним успіхом нашої (Української. – В. К.) держави на міжнародній арені". Як далі зазначив А. Зленко, "Україна в особі Папи Римського здобула впливового покровителя на міжнародній арені. Адже приїзд Найсвятішого Отця став визнанням Української держави не лише з боку Святого Престолу, але й усієї міжнародної спільноти. Цей візит відкриває нову сторінку в історії України" [20].

У свої чергу папський представник, колишній Апостольський Нунцій в Україні Микола Етерович, в інтерв'ю Українському національному інформаційному агентству "УКРІНФОРМ" заявив: "...Після візиту Святішого Отця поглибилося взаємопізнання між Святим Престолом і Україною, поліпшилася співпраця між ними. Передусім співробітництво на міжнародних форумах, де доводиться розглядати складні проблеми сучасного світу й знаходити відповідні рішення" [18].

Враховуючи особливий статус Ватикану як духовно-політичного центру світового католицизму, ця держава прагне розвивати двосторонні відносини з іншими країнами світу не в економічній сфері, яка є домінантною в теперішніх двосторонніх стосунках світських держав, а в політико-дипломатичній, гуманітарній, культурній, науковій, інформаційній сферах. Саме в цих напрямках Святий Престол активно співпрацює з Україною.

Співпраця в політико-дипломатичній сфері відбувається переважно через дипломатичні представництва Святого Престолу в Україні, які розташовані в багатьох країнах світу, а також у рамках міжнародних форумів співпраці. Апостольський нунцій, згідно з існуючою світовою дипломатичною практикою, є в багатьох країнах світу дуаеном (головою) дипломатичного корпусу (дипкорпусу). Відповідно до функцій дуаена, він має очолювати дипкорпус на різноманітних церемоніях і в разі необхідності виступати від його імені. До того ж дуаен роз'яснює своїм колегам протокол держави перебуван-

ня, а також дає їм поради, як налагоджувати відносини з місцевою владою. Отже, українські дипломати, приїжджаючи в ті країни, де апостольський нунцій є головою дипкорпусу, вступають у безпосередні зносини з папським представником і співпрацюють з ним.

Між Святим Престолом і Україною відбувається взаємодія і консультації у рамках міжнародних інституцій з втілення взаємних ініціатив. Дана взаємодія і консультації зумовлюється тим, що позиції Апостольської столиці і Української держави близькі з багатьох проблем сучасного світу, таких як: захист фундаментальних прав людини, миру, поглиблення демократії, боротьба з міжнародним тероризмом та наркоторгівлею тощо. Так, восени 2003 р. Святий Престол звернувся через апостольську нунціатуру в Києві до Уряду України з проханням, щоб делегація останнього в січні 2004 р. на Пленарній сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи не підтримувала доповідь про Евтаназію (Doc. 9898) пана Діка Марті (Dick Marty) [21]. У цьому листі Святий Престол аргументував свою позицію тим, що доповідь пана Марті йде всупереч рекомендації 1418 (1999) [23] стосовно прав людини і гідності невиліковно хворих і вмираючих. До того ж, як писалось у листі, вона відкривала шлях до узаконення евтаназії в країнах-членах Ради Європи [9]. Уряд України уважно розглянув ініціативу Святого Престолу і підтримав її. Доповідь пана Діка Марті була відхилена більшістю країн-членів Ради Європи, і тим самим шлях до узаконення евтаназії на їхній території було заблоковано.

Після державного візиту Святого Отця Івана Павла II до України була започаткована практика проведення двічі на рік двосторонніх консультацій між представниками Святого Престолу і Української держави. Апостольську столицю на цих консультаціях представляє Секретаріат з міждержавних відносин, а українську сторону – Головне управління зовнішньої політики Адміністрації Президента України та Міністерство закордонних справ. Перший раунд консультацій відбувся у Ватикані 11 грудня 2001 р., другий – у Києві під час візиту Ж. Л. Торана, Секретаря з міждержавних відносин Святого Престолу, з 22 по 25 червня 2003 р. У ході консультацій сторони обмінюються думками щодо становища в сучасному світі, а також обговорюють питання, пов'язані з функціонуванням Католицької Церкви в Україні [7, с. 97].

Святий Престол є одним із світових лідерів у гуманітарній сфері. Апостольська столиця пильно слідкує за дотриманням фундаментальних прав людини і свободи віросповідання на теренах України та в інших країнах колишнього Радянського Союзу. Великий досвід Святого Престолу в гуманітарній сфері допомагає Україні наблизити свої стандарти в цій сфері до західноєвропейських. Зокрема, Апостольська столиця допомагає своїми порадами Україні щодо поправок до Закону України "Про свободу совісті та релігійних організацій", які б мали юридично затвердити справжню релігійну свободу в Українській державі.

Окрім допомоги Україні в наблизенні нею своїх стандартів у гуманітарній сфері до західноєвропейських, Святий Престол надає благодійну допомогу. Так, згідно зі звітом 2000 р. Папської Ради "Cor Unum", через яку проходять усі адресні допомоги Святого Престолу, Україні була надана допомога за такими статтями:

1. Допомога країнам, що страждають від хвороб чи війн.

1.1. Ядерна катастрофа. Сума – 20 000 американських доларів (ам. дол.).

1.2. Діти, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Сума – 60 000 ам. дол.

2. Підтримка проектів пропаганди людських та християнських цінностей.

2.1. Дітям. Сума – 10 000 ам. дол [22].

Влітку 2001 р. Папа Римський Іван Павло II подарував Другій міській дитячій лікарні м. Києва обладнання для операційної та реанімаційної кімнат для немовлят. До того ж як подарунки передав дітям України взуття та одяг.

Між Святим Престолом і Україною відбувається активне співробітництво у культурній, науковій та інформаційній сферах. Зокрема, Апостольська столиця виділила кошти на постановку української опери за однойменною поемою І. Франка "Мойсей". Світова прем'єра опери відбулась 23 червня 2001 р. під час державного візиту в Україну Папи Івана Павла II на сцені Львівського Державного Академічного театру опери та балету імені Соломії Крушельницької [12]. Ця пожертва Святого Престолу є безпрецедентною. До цього часу Апостольська столиця не витрачала жодних коштів на фінансування світських культурних заходів.

Особливий інтерес української сторони викликають бібліотеки та архіви Ватикану, адже вони є найбільшими джерелами інформації про культуру України після Російської Федерації. Апостольська столиця та українська сторона активно залучають своїх науковців для дослідження світової та української культурної спадщини. Щороку сторони організовують наукові конференції, семінари, виставки тощо. Так, 16 квітня 2002 р. за сприяння Посольства України при Святому Престолі, з нагоди десятиріччя встановлення дипломатичних відносин між Україною і Апостольською столицею у м. Віченца (Італія) пройшла наукова конференція на тему: "Київська Русь та її спадщина у відносинах із Заходом" [20].

На теренах України Святий Престол широко проводить виховально-освітню діяльність через розгалужену мережу католицьких навчальних закладів. На сьогодні в Україні діють три вищі католицькі навчальні заклади університетського типу: Вищий Інститут Релігійних Наук Святого Томи Аквінського в Києві, Український Католицький Університет у Львові і Катехитичний Інститут у місті Городок (Хмельницька обл.). До того ж в Україні функціонує багато католицьких шкіл та кілька духовних семінарій.

Апостольська столиця має багато інформації про події у світі, яку вона отримує через свої церковні та дипломатичні структури. У разі необхідності Святий Престол надає Україні інформацію про події у світі, особливо в тих країнах, де остання не має свого власного дипломатичного представництва. Наприклад, Апостольська Нунціатура в Україні, завдяки співпраці з Апостольською Нунціатурою в Анголі, надала вірогідну інформацію рідним загиблих в авіакатастрофі літака Ан-12 (УР-11319), що сталася в Анголі 14 грудня 1998 р. [7, с. 34].

У стосунках Святого Престолу й України широко практикується обмін листами. Ідеться, передусім, про листи ввічливості: поздоровлення з нагоди національних свят, Різдва Христового, Великодня, співчуття тощо. Крім того, Апостольська столиця щороку висилає українському керівництву Послання Папи з нагоди святкування Всесвітнього Дня миру. Окрім цього, Святий Престол заздалегідь інформує керівництво України про зміну у структурі Католицької Церкви на теренах Української держави.

Велике значення для зменшення напруги в українському суспільстві мала миролюбна позиція Святого Престолу під час президентських виборів 2004 р. в Україні. Ієрархи Католицької Церкви України постійно закликали своїх вірних прийти на виборчі дільниці та

спільно молитись за чесні вибори. До того ж зменшенню напруги серед українського суспільства сприяла нейтральна позиція Католицької Церкви, яку вона зайняла щодо підтримки одного з кандидатів. Так, під час прямого ефіру на Радіо "Ера" Глава УГКЦ кардинал Л. Гузар заявив: "Ми (владики УГКЦ. – В. К.) не можемо вказувати, що Богом дана є ця чи інша особа. Це є тільки людина, конкретна фізична людина, яка має певні політичні погляди, але тут і межа всього. Ми як церква не можемо вживати церковного авторитету для таких (політичних. – В. К.) цілей, бо це підриває довіру суспільства до церкви" [2, с. 26].

У дні, коли політична ситуація в Україні починала особливо загострюватись, внаслідок фальсифікації підрахунку голосів другого туру президентських виборів, 28 листопада 2004 р. Папа Іван Павло II висловив свою солідарність українському народу словами: "Я думаю про українців і постійно молюся про них. Я молюся за мир у цій країні" [5]. Слова Папи як духовного авторитету світового масштабу сприяли зменшенню напруженості в українському суспільстві. Люди, які в той час протестували проти фальсифікації виборів на київському Майдані незалежності, уважно продивились на великому телеекрані звернення Святішого Отця і не вдалися до силових дій. Урешті-решт політична криза в Україні була вирішена мирним шляхом і до влади у грудні 2004 р. прийшло нове керівництво на чолі з В. Ющенком.

Нова сторінка двосторонніх відносин між Святим Престолом і Україною розпочинається з кончиною Святішого Отця Івана Павла II та обранням кардинала Йозефа Ратцінгера новим Папою Римським, який вирішив назвати себе Бенедиктом XVI. Другого квітня 2005 р. офіційний Ватикан повідомив про смерть Папи Римського Івана Павла II. Ця трагічна звістка викликала смуток у багатьох країнах світу, у тому числі в Українській державі. Президент України В. Ющенко надіслав лист зі співчуттям Його Преосвященству кардиналу Й. Ратцінгеру, Декану Колегії кардиналів, у якому зазначалось: "...В особі Іоана Павла II ми (людство. – В. К.) втратили громадянина планетарного масштабу, який усе своє життя поклав на вівтар людства і Церкви Христової, чим заслужив Ласки Всевишнього і шану усього світу. Український народ схилиє голову перед його великим подвигом" [4, с. 1]. Як знак особливої поваги до Святішого Отця 8 квітня, у день похорону Івана Павла II, в Україні було оголошено жалобу. Траурні заходи у Ватикані особисто відвідав Президент України В. Ющенко.

Отже, відносини між Святим Престолом і Україною активно розбудовуються. Характерними ознаками цих відносин є їх стабільність, послідовність та плідність. Апостольська столиця й Українська держава обмінялись дипломатичними представництвами, регулярно проводяться двосторонні зустрічі різних рівнів, а також відбувається активна та плідна співпраця в політико-дипломатичній, гуманітарній, культурній, науковій, інформаційних сферах. Безумовно, найголовнішою подією у двосторонніх відносинах у період з 1992 р. до теперішнього часу став державний візит до України Папи Римського Івана Павла II, який, на нашу думку, має позитивні наслідки як для Святого Престолу, так і для України. Апостольська столиця завдяки візиту Святішого Отця започаткувала процес щодо зміни негативного образу Католицької Церкви як ворога православного світу. Наразі Католицька Церква більше сприймається в

Україні як інституція, що сприяє миру і стабільності не лише на міжнародній арені, але й в українському суспільстві. У свою чергу Україна завдяки візиту Папи Івана Павла II продемонструвала світовій спільноті, що вона є демократичною країною, де поважається свобода віросповідання. До того ж багато людей у світі дізнались, що така держава, як Україна, взагалі існує.

Обрання Йозефа Ратцінгера Папою Римським не повинно внести особливих змін у двосторонні відносини між Святим Престолом і Україною. По-перше, тому що новий Папа був одним із головних ідеологів політики та сподвижником попереднього Римського Понтифіка Івана Павла II. Як відомо, Іван Павло II проводив вельми дружельобну політику щодо України і сприяв розбудові відносин з Українською державою. По-друге, обрання нового Папи європейця свідчить про те, що Європа, а отже і Україна, як це було за понтифікату Івана Павла II, залишатимуться одним із найважливіших зовнішньополітичних напрямів Святого Престолу.

1. Апостольська Нунціатура в Україні. – <http://www.nuntiatuara.kiev.ua/>.
2. Виборча компанія: позиція УГКЦ // Бюлетень релігійної інформації. – 2004. – №12 (124).
3. Гайковський М. Папа Римський Іван Павло II в Україні. – Л., 2004.
4. Громадянин планетарного масштабу // Уряд. кур'єр. – 2005. – №62 (2975).
5. Гудзик К. Папа Римський знову згадав про Україну // День. – 2004. – №219. – <http://www.day.kiev.ua/128429/>.
6. Двосторонні відносини між Україною та Святим Престолом (аналітична довідка). – 2005 – Квітень. Друге територіальне управління Міністерства закордонних справ України (ДТУМЗС України).
7. Етерович М. Святий Престол і Україна. – К., 2004.
8. Іван Павло II Giovanni Paolo II in Ucraina terra dei martiri. I testi in lingua originale dei discorsi del Santo Padre // Supplemento a L'Osservatore Romano. Documenti. – 2001. – №147.
9. Лист Апостольської Нунціатури в Україні Кабінету Міністрів України. – 2003. ДТУМЗС України.
10. Лист Міністру закордонних справ України Г. Удовенку від владик синоду УГКЦ. – 1996. – 21 жовтня. ДТУМЗС України.
11. Лист Міністра закордонних справ України Г. Удовенка на ім'я Глави УГКЦ Митрополита Івана кардинала Любачівського. – 1996. – Грудень. ДТУМЗС України.
12. Львівський Державний Академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької. – http://www.lvivopera.org/moses_articles/press_ua.html.
13. Перелік держав, які визнали Україну як незалежну державу і встановили з нею дипломатичні відносини. Міністерство закордонних справ України. – <http://www.mfa.gov.ua/diplomacy/bilateral>.
14. Про звільнення Н. Ковальської з посади Надзвичайного і Повноважного Посла України у Ватикані: Указ Президента України № 537/2003 від 18.06.03. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
15. Про призначення Г. Хоружного Надзвичайним і Повноважним Послом України у Ватикані: Указ Президента України № 289/2004 від 05.03.04. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
16. Про призначення Н. Ковальської Надзвичайним і Повноважним Послом України у Ватикані: Указ Президента України № 989/98 від 09.09.98. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
17. Слово Святішого Отця Івана Павла II до України / Гол. ред. Ю. Гбур. – Л., 2001.
18. Сущенко Р. Його Преосвященство Архієпископ Микола Етерович: "Жодна релігія не може дати виправдання терористичним актам". – <http://news2.ukrinform.com.ua:8101/States/Vatikan/interv.html>.
19. Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною і державою-містом Ватикан (у формі обміну нотами). Нота Постійного Спостережного Представництва Ватикану при Організації Об'єднаних Націй № 7088/92 Міністерству закордонних справ України. – 1992. – 25 березня. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
20. Українсько-ватиканські відносини. – http://news2.ukrinform.com.ua:8101/States/Vatikan/v_idnos.html.
21. Dick Marty. Euthanasia (Doc 9898). Рада Європи (РЄ) – <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc03/EDOC9898.htm>.
22. Pontifical Council "Cor Unum". Annual Report 2000. Святий Престол – http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/corunum/documents/rc_pc_corunum_doc_20010409_Activita_Iniziativa_Activities2000_en.html.
23. Recommendation 1418 (1999). Protection of the human rights and dignity of the terminally ill and the dying. РЄ – http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/t99/EREC_1418.htm.

Надійшла до редколегії 29.11.05

СТРУКТУРНІ БАР'ЄРИ В ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ З ЄС

Розглянуто основні структурні бар'єри в розвитку торгівлі України з Європейським Союзом. Зроблено висновок, що саме залучення масштабних іноземних інвестицій може структурно адаптувати економіку України до Єдиного внутрішнього ринку ЄС.

Author examines the main structure barriers in the Ukraine-EU trade. The article states, that the massive foreign investments may adapt the Ukrainian economy structure to the EU single internal market.

Європейський Союз є єдиним міжнародним інтеграційним об'єднанням, яке існує протягом майже півстоліття на континенті. Інші міжнародні угруповання або припинили своє існування, або значно скоротили сферу свого впливу. Незважаючи на існуючі реальні проблеми в соціально-економічному розвитку Союзу (уповільнення темпів економічного зростання, достатньо високий рівень безробіття, ускладнення механізму прийняття комунітарних рішень тощо), ЄС залишається одним із основних стовпів сучасної світової економіки, прогресу людства в цілому, більше того, він значно посилює свою позицію в усіх сферах світового розвитку. Так, зокрема, за останніми оцінками індексів конкурентоспроможності окремих країн Світовим економічним форумом, з п'яти світових країн-лідерів за продуктивністю чотири були європейськими країнами. Єдиною причиною привабливості та постійного поступового розвитку ЄС є те, що країни-засновники та наступні члени запропонували достатньо ефективні та результативні моделі, механізми та принципи соціально-економічного й політичного співробітництва та розвитку, які в цілому відповідають потребам кожної країни-члена та Союзу в цілому.

Європейський Союз, який з 1 травня 2004 р. нараховує вже 25 країн-членів, має приблизно 9 % світового населення, але на нього припадає більше п'ятої частини світової торгівлі, а з урахуванням внутрішньорегіонального обміну – понад 40 %. ЄС був та залишається регіональним лідером у світовому експорті. Єдиний внутрішній ринок ЄС є дуже привабливим для експортерів інших країн.

Торгівлі належить центральне місце і в системі економічної взаємодії України з ЄС. Але за якісними та кількісними особливостями структура взаємообміну суттєво поступається відповідним показникам як нових країн-членів ЄС, так і значної кількості країн-сусідів.

Товарний обмін між Україною та ЄС відбувається переважно на міжгалузевій основі, що суттєво обмежує матеріальну основу реальної економічної інтеграції. В українському експорті переважають продукція чорної металургії, хімічні продукти та інші товари з низьким рівнем доданої вартості, тоді як в імпорті – готова продукція високого рівня обробки. До того ж незначним є рівень диверсифікації експорту України. На внутрішньогалузеву торгівлю припадає приблизно 1/5 взаємного товарообігу, причому за останні 15 років її частка зростає незначним чином, тоді як для центральноєвропейських країн відповідний показник становить 60 % і більше. Зростання частки внутрішньогалузевої торгівлі цієї групи країн з ЄС відбулося саме за останні 10–15 років унаслідок послідовних економічних реформ, зближення з ЄС, масштабних іноземних інвестицій.

Значним залишається технологічне відставання національної економіки України від ЄС. Українська індустрія випускає продукцію переважно II–III технологічних укладів (в ЄС – переважно III–V), експортує в ЄС продукцію переважно II укладу. Але міжкладний обмін також має свої межі: попит на низькотехнологічну продукцію на Єдиному внутрішньому ринку ЄС витісняється попи-

том на диференційовану продукцію більш розвинених технологічних укладів, де пропозиції українських виробників практично відсутні. З іншого боку, повільний перехід українських виробників на передові технологічні уклади також обмежує попит у країні на високотехнологічну продукцію європейського виробництва. Разом з тим зауважимо, що в доповіді Єврокомісії 2004 р. про Україну в межах реалізації політики сусідства атомну енергетику, авіа- та космічний сектори визначено як пріоритетні та перспективні сфери співпраці.

Наслідком розвитку, в тому числі переважно міжгалузевого та міжкладного обміну, є зростання від'ємного сальдо торгівлі України з ЄС. Воно значно зросло в 2002–2003 рр., суттєво зменшилось у 2004 р. за рахунок позитивного сальдо торгівлі з країнами-новими членами Союзу, але знов погіршилось у цьому році.

Незважаючи на те, що Україна ставить за стратегічну мету інтеграцію до ЄС, торговельна компліментарність є відносно низькою: питома вага ЄС у зовнішній торгівлі України становить приблизно 38 %, причому ця частка в цьому році мала тенденцію до зниження. Серед 17 країн-сусідів ЄС – це один із найменших показників. Для нових членів ЄС та значної кількості країн-сусідів, які, до речі, не мають стратегічних планів щодо вступу до ЄС, дана частка коливається на рівні 60 %.

Не є досконалою й географія торгівлі України з ЄС: на 10 країн-нових членів ЄС припадає до 40 % взаємної торгівлі, хоча їх частка у ВВП Європейського Союзу становить лише 5 %. Попиту на розвинених і більш вимогливих ринках старих членів Союзу не відповідають диференціація, якість та технологічний рівень української продукції.

За теперішніх умов потенціал подальшого розширення та поглиблення торгівлі України з ЄС практично вичерпаний. Існуючі торговельні бар'єри ЄС на шляху імпорту української продукції зберігають свої обмежувальні функції масштабно лише для сфери сільського господарства. З іншого боку, торговельні преференції, які надає ЄС Україні, є обмеженими за товарною номенклатурою і в принципі повинні розглядатися як додатковий фактор поглиблення взаємної торгівлі. Таким чином, основним бар'єром для збільшення експорту України в ЄС та позитивних структурних зрушень у товарообігу є повільні структурні зрушення в українській економіці. Разом з цим внутрішні джерела для масштабних структурних змін у національному господарстві країни обмежені. Без залучення значних іноземних інвестицій даний процес затягнеться на довгі десятиліття, якщо в принципі не призведе до подальшого відставання, перш за все технологічного, від розвинених країн.

Лише на початку 2004 р. був досягнутий рівень 100 дол США іноземних інвестицій на душу населення в Україні (в 20–30 разів менше, ніж в окремих центральноєвропейських країнах), тоді як вважається, що для їх значного впливу на структурні зрушення необхідний рівень щонайменше 1000 дол США. З іншого боку, іноземний інвестор, як і конкурентний національний, по-

требує покращення регуляторного та ділового середовища в національній економіці, прозорих та стабільних правил бізнесу. Крім внутрішньої складової створення привабливого інвестиційного клімату, Україна повинна більш ефективно використовувати і зовнішні фактори його розвитку. Вступ до СОТ, інституційно-торговельне зближення з Єдиним внутрішнім ринком ЄС у формах

вільної торгівлі, окремих секторальних та проектних угод, асоціації, партнерства в митному союзі – це могутній сигнал для інвесторів та історичний шанс для України перетворити національну економіку з периферійної європейської на інтегровану європейську.

Надійшла до редколегії 02.12.05

А. Копистира, канд. екон. наук

ВПЛИВ ТІНЬОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ІНТЕГРАЦІЮ В ЄВРОПІ

Розглянуто динаміку зростання тіньової економіки в Європі, визначено причини такого зростання та проаналізовано результати економіко-математичної моделі, що пов'язує процеси корупції та інтеграції. Виявлено, що країни з вищим рівнем корупції більш схильні до інтеграції, ніж ті, де корупція менша.

In the given article dynamics of shadow economy in Europe and reasons for its growth were analyzed. Also the results of economic model, which compare the processes of corruption and integration, were investigated. It was determined that countries with higher level of corruption tend more to participate in integration, than those with lower one.

Вирішення проблеми визначення диверсифікації форм, методології, способів поширення та стратегії боротьби з тіньовою економікою привертає увагу великої кількості економістів, політиків та науковців. Із закордонних дослідників доцільно було б зазначити Ф. Снайдера, Ф. Хоффмана, М. Лако, С. Джонсона, Д. Кауфмана.

При розгляді питання впливу тіньових економічних процесів на інтеграцію в Європі доцільно було б простежити динаміку зростання частки тіньової економіки в деяких країнах світу, наведену в табл. 1.

Таблиця 1. Динаміка обсягу тіньової економіки (у відсотках ВВП), обрахована за допомогою методу попиту на готівку [5]

Країна	1960	1970	1980	1994	1995	1996	1997	2002 ¹
Австралія	-	-	-	13,0	13,2	14,0	13,9	-
Австрія	0,4	1,8	3,0	6,7	7,3	8,3	8,9	-
Бельгія	-	10,4	16,4	21,4	21,6	21,9	22,4	-
Велика Британія	-	2,0	8,4	12,4	12,6	13,1	13,0	12,5
Греція	-	-	-	26,0	26,6	28,5	-	-
Данія	3,8-4,8	5,3-7,4	6,9-10,2	17,6	18,1	18,3	18,1	-
Ірландія	-	4,3	8,0	15,3	15,6	15,9	16,1	-
Іспанія	-	10,3	17,2	22,3	22,6	22,9	23,1	22,5
Італія	-	10,7	16,7	25,8	26,2	27,0	27,3	27,0
Канада	-	-	10,1-11,2	14,6	15,0	15,1	14,8	-
Нідерланди	-	4,8	9,1	13,6	14,1	14,0	13,5	-
Німеччина	2,0-2,1	2,7-3,0	10,3-11,2	13,1	13,9	14,5	15,0	16,0
Нова Зеландія	-	6,9	9,2	11,3	-	-	-	-
Норвегія	1,3-1,7	6,2-6,9	10,2-10,9	17,9	18,5	18,9	19,4	-
Сполучені Штати	2,1-4,1	2,6-4,6	3,9-6,1	9,4	9,0	8,8	8,8	8,7
Франція	-	3,9	6,9	14,3	14,8	14,9	14,7	15,0
Швейцарія	1,2	4,1	6,5	6,6	6,9	7,5	8,1	-
Швеція	1,5-1,8	6,8-7,8	11,9-12,4	18,3	18,9	19,2	19,8	-

¹джерело: [1, с. 17-28].

Якщо проаналізувати динаміку результатів, отриманих за допомогою методу попиту на готівку, стає очевидним, що серед розвинених країн Європи Італія (27,3 % ВВП), Іспанія (23,1 % ВВП) та Бельгія (22,4 % ВВП) мають найбільші тіньові економіки. У середній групі – Швеція (19,8 % ВВП), Норвегія (19,4 % ВВП), Данія (18,1 % ВВП), Ірландія (16,1 % ВВП), Франція (14,7 % ВВП), Нідерланди (13,5 % ВВП). У групу країн з найменшою тіньовою економікою потрапили Австрія (8,9 % ВВП) та Швейцарія (8,1 % ВВП).

Остання колонка цифр – прогнозні дані, підраховані офіційними експертами Німеччини. За їхніми даними, обсяги обороту в тіньовій економіці країни постійно зростають: якщо в 1995 р. вони становили майже 250 млрд євро, то в 2002 р., відповідно до оцінок, – 350 млрд євро (зростання приблизно на 45 %). Це означає, що в

країні приблизно 16 % ВВП створюється в тіньовому секторі економіки. Порівняно з іншими промислово розвиненими країнами ФРН займає лідируючі позиції, поступаючись за цим показником лише Іспанії (22,5 %) та Італії (27 %). Для порівняння: у США частка ВВП, виробленого в тіньовій економіці, становить 8,7 %, Японії – 11,1 %, Великій Британії – 12,5 %, Франції – 15 % [1].

Для порівняння в табл. 2 наведено частку тіньової економіки у країнах Центральної та Східної Європи.

Проаналізувавши динаміку зростання тіньової економіки впродовж тривалого періоду часу, необхідно сфокусуватися на аналізі тіньового ринку робочої сили. З певної низки причин, які будуть проаналізовані нижче, можна зробити висновок про те, що тіньовий ринок робочої сили в країнах ЄС розвивається більш швидкими темпами, ніж усі інші тіньові ринки з частковою заборорою.

Таблиця 2. Частка тіньової економіки в перехідних країнах (у % ВВП)
за методом споживання електроенергії. Результати Джонсона та ін. [3] та в дужках – результати Лако [4]

Країна	У середньому за 1989–1990 рр.	У середньому за 1990–1993 рр.	У середньому за 1994–1995 рр.
Болгарія	24,0	(26,1)	26,3
Хорватія	22,8	(-)	(32,7)
Чехія	6,4	(23,0)	32,7
Угорщина	27,5	(25,1)	(39,0)
Македонія	-	(-)	28,5
Польща	17,7	(27,2)	14,5
Румунія	18,0	(20,9)	(23,2)
Словаччина	6,9	(23,0)	28,4
Словенія	-	(26,8)	(30,9)
У середньому	17,6	(17,6)	20,9

Для пояснення цієї ситуації необхідно проаналізувати причини та стимули переходу працівників у тінь. Перш за все, це витрати, пов'язані з податковим та соціальним навантаженням на заробітну платню. У деяких країнах ЄС ці витрати навіть перевищують реальну заробітну платню, отримувану працівником.

Наприклад, про складність податкового пресу Німеччини свідчить той факт, що із 365 днів на рік 201,5 день німці працюють на державу і лише з 20 липня – на себе. Таким чином з кожного заробленого євро у власному розпорядженні залишається близько 45 центів, 32 центи – це податковий тягар, а 23 – так звані соціальні витрати (медичне страхування, пенсійне страхування і т. ін.). Саме для зменшення податкового тиску уряд був змушений запровадити масштабну податкову реформу.

Мета реформи полягає в тому, щоб шляхом поетапного, протягом 1999–2005 рр., зниження податкових ставок, спрощення самої податкової системи зменшити податковий тягар як на фізичних осіб (сім'ї), так і на підприємства, особливо дрібного і середнього бізнесу, зменшити внутрішній державний борг (понад 1,5 трлн нім. марок у 2000), консолідувати федеральний бюджет (у 2000 дефіцит федерального бюджету становив 23,8 млрд євро, 2001 – 22,3 млрд євро, впродовж 2002–2005 передбачено його подальше скорочення до 5 млрд євро), створити нові робочі місця (на початок липня 2002 в країні нараховувалось 4,1 млн безробітних, або 7,4 % від кількості працездатного населення), поживати загальну макроекономічну ситуацію, стимулювати економічне зростання та вихід підприємств з тіні.

Очікується, що впродовж 2001–2005 рр. загальне розвантаження економіки від податкового тиску становитиме близько 32 млрд євро, з яких 11,8 млрд євро припадатиме на середній бізнес. Проте в проголошений німецьким урядом реформі податкової системи в першому кварталі 2002 р. з'явилися перші ознаки "збою" (гальмування). Замість очікуваного збільшення надходжень від податків відбувається їх скорочення (порівняно з I кварталом 2001 вони зменшилися на 5,8 %, або майже на 5,5 млрд євро). Цей процес на фоні, хоч і незначного, зростання є дещо незрозумілим і алогічним з економічного погляду. Наприклад, однією з причин падіння надходжень податку з обороту виступає ухилення підприємств від оподаткування шляхом фальсифікації документів.

Наступна причина пов'язана зі зростанням рівня інтеграції та кооперації в регіоні. Підвищення рівня інтеграції в ЄС викликало зменшення бар'єрів та ефективність контролю за переливом капіталу всередині об'єднання. Утворилася ситуація, коли податки на капітал, унаслідок комбінацій з трансфертними цінами сплачуються в податкових оазах. Не в змозі боротися з "летючими" капіталами керівні органи та національні уряди країн ЄС вирішили перенести податковий тягар з пода-

тків на капітал, збільшивши ставки податків на заробітну платню та соціальні внески.

Третя причина – рівень заробітної плати в країнах ЄС (як і в усіх розвинених країнах світу) є високим порівняно з країнами з перехідною економікою та країнами, що розвиваються. Це викликає значний приплив іммігрантів, переважна більшість яких перебуває на території цих країн незаконно, і відповідно продавати свою робочу силу вони можуть лише на тіньовому ринку. Такий розвиток подій сприяє ще більшому розширенню тіньового ринку робочої сили, оскільки для роботодавця не тільки зникає податковий та соціальний тиск, але й суттєво зменшуються витрати на реальну заробітну платню.

Таким чином, дедалі більше європейських роботодавців використовують іммігрантів, скорочуючи легальних вітчизняних працівників (особливо некваліфікованих).

Слід зазначити, що при висвітленні даного питання дуже важко навести будь-які емпіричні факти. Існують лише деякі спорадичні дослідження для різних європейських країн, проведені в різні періоди часу. Але, незважаючи на це, вони дають деяке уявлення про масштаби розвитку цього явища в ЄС. Наприклад, у Данії частка працездатного населення, задіяного в тішовій економіці зросла з 8,3 % у 1980 р. до 15,4 % у 1994 р. У Німеччині з 8–12 % у 1974–82 рр. до 22 % у 1998 р. Для цих країн це дуже високе зростання. В інших країнах частка тішової робочої сили також значна. В Італії 10–35 % (1979), Іспанії 9–26,5 % (1979–80), Швеції 13–14 % (1978) та у Франції 3–6 % (1979–1982). Загалом в Європейському Союзі щонайменше 10 % працездатного населення працюють на тішовому ринку. Ці цифри демонструють швидку динаміку зростання тішового ринку робочої сили в країнах ЄС та є одним із пояснень постійного зростання безробіття в Німеччині. Слід зазначити, що всі вищенаведені цифри були отримані методом опитування серед громадян даних країн і не враховують нелегальну міграцію.

Так звана ліва робота не береться до уваги при нарахуванні пенсій, вона призводить до тяжких наслідків для соціальної системи країни. За умов високого рівня безробіття (у ФРН чисельність безробітних у липні 2002 складала 3,954 млн осіб) та постійно зростаючої кількості пенсіонерів нелегальна зайнятість підриває всю економічну систему. За підрахунками Федерального міністерства фінансів Німеччини, в країні нелегально працюють близько 5 млн осіб, внаслідок чого країна практично втрачає 500 тис. офіційних робочих місць, а державний бюджет недоотримує надходжень від податків на суму в 65–70 млрд євро [7]. Нелегальна зайнятість має значне поширення в галузях, де значною мірою використовується ручна праця (малий і середній бізнес, сфера послуг, сільське господарство, будівельна галузь).

При розгляді питання прямого зв'язку корупції та інтеграційних процесів необхідно звернути увагу на мо-

дель, розроблену Ганузою та Хуком [2]. У даній моделі було проаналізовано те, як корупція впливає на стимулювання країн створити економічний союз.

Спорадичні емпіричні дослідження показують, що у випадку ЄС існує обернена залежність між підтримкою населення процесів інтеграції та рівнем національної корупції. Країни з добре організованою системою державної влади з низьким рівнем корупції здаються більш скептичними до процесу європейської інтеграції (а їх населення підтримує цей процес з меншим ентузіазмом), ніж країни з більшим рівнем корупції. Наприклад, Данія проголосувала на референдумі проти приєднання до Маастрихтського договору, в той час як Греція домогалася прийняття до Євросоюзу, хоча і не відповідала критеріям конвергенції.

Зазвичай національні уряди клопочуться тільки про прибутки національних фірм, що призводить до тенденції протекціонізму і має негативні наслідки для інших країн. Економічний союз зменшує ці наслідки та запроваджує наднаціональні органи для зменшення протекціонізму. Останнє зменшує рівень свободи національних урядів, тобто союз може запровадити правила, які забороняють субсидування національних фірм або змушують заключати державні контракти лише після проведення іноземного тендеру. Менший рівень свободи для національних урядів залишає їм менше простору для корупції, а це в свою чергу краще ціниться тими громадянами, які мають менший ступінь довіри до свого національного уряду. У даній моделі державні контракти можуть бути на різні суми. Ступінь свободи уряду визначається максимальною сумою державного контракту, для якого може бути використано пошук замовника на внутрішньому ринку. Якщо економічного союзу немає, то внутрішні політичні процеси визначають міру свободи уряду. Якщо союз сформовано, то дві країни в

ході переговорного процесу визначають спільний рівень свободи для своїх урядів.

У даній моделі показується, що у випадку відсутності економічного союзу, у країні, більш схильній до корупції, встановлюється менший рівень свободи уряду. Формування економічного союзу зменшить рівень свободи обох урядів і відповідно приведе до зменшення корупції. Більш корумпована країна виграє від союзу з двох причин: (i) зменшення рівня свободи уряду через формування союзу відбувається меншою мірою та з меншими втратами, (ii) виграш від торгівлі більший, оскільки зменшення рівня свободи уряду в другій країні відбулося більшою мірою. Саме з цієї причини менш корумпована країна не захоче приєднуватися до союзу, якщо різниця в рівнях корупції буде велика. Але існує невелика ймовірність виникнення цієї ситуації, оскільки, якщо менш корумпована країна має технологічні переваги порівняно з більш корумпованою країною, то вони переважають ефект корупції, і, таким чином, менш корумпована країна буде мати виграш у торгівлі. Різниця в рівнях корупції може бути переважена різницею в ефективності, яка забезпечить збільшення основного набору параметрів, при яких формування економічного союзу буде доцільним.

Таким чином, корупція в союзі буде зменшена, однак більш корумпована країна буде головним прибічником союзу, іншими словами, у союзі буде "корумпована душа".

З цієї теоретичної моделі виводяться дві гіпотези: (i) більш корумпована країна буде краще підтримувати інтеграційні процеси, оскільки вона буде мати від цього більшу вигоду. (ii) бажання прийняти нового члена до союзу тим більше падає, чим більший у нього рівень корупції. Ці гіпотези будуть перевірені на прикладі ЄС, використовуючи емпіричні дані. Як емпіричні дані використовується індекс визначення корупції Transparency International, а також стандартні Eurobarometers (табл. 3).

Таблиця 3. Підтримка розширення та корупція (інформацію про EU15 було взято з Eurobarometers 51, 49, 47, 45. Перша цифра показує відсоток "за", друга – відсоток "проти" прийому даного нового члена)

Країна	1999		1998		1997		1996	
	CPI	EU15	CPI	EU15	CPI	EU15	CPI	EU15
Швейцарія	8,9	70-13	8,9	-	8,61	72-12	8,76	72-14
Норвегія	8,9	70-12	9,0	-	8,92	69-13	8,87	70-15
Словенія	6,0	32-42	-	39-35	-	34-39	-	34-43
Естонія	5,7	36-38	5,7	41-32	-	36-37	-	37-40
Угорщина	5,2	46-31	5,0	53-24	5,18	49-28	4,86	51-30
Чехія	4,6	40-35	4,8	48-28	5,2	43-33	5,37	44-36
Польща	4,2	43-35	4,6	49-29	5,08	46-33	5,57	49-33
Литва	3,8	35-39	-	41-33	-	35-37	-	37-40
Словаччина	3,7	35-39	3,9	43-32	-	36-38	0-98	38-41
Туреччина	3,6	29-47	3,4	-	3,21	32-45	3,54	36-44
Латвія	3,4	35-38	2,7	41-32	-	36-37	-	38-39
Болгарія	3,3	35-40	2,9	42-33	-	37-37	-	37-42
Румунія	3,3	33-43	3,0	39-37	3,44	35-42	-	38-42

Але незважаючи на те, що модель математично підтверджує всі висловлені вище гіпотези, не можна не зазначити наступного. По-перше, сумнівним є припущення про те, що більш корумпований уряд має меншу свободу дій (суму проекту, при якій він може не виставляти його на міжнародний аукціон), внаслідок того, що його менше підтримують виборці. Сумнівність полягає в тому, що:

а) саме уряд встановлює собі рівень свободи, і виборці впливають на нього лише опосередковано;

б) чим більший рівень корупції уряду, тим більший рівень свободи він собі і встановить.

На думку автора, механізм приєднання до економічного союзу виглядає таким чином: більш корумпований уряд є менш ефективним, відповідно і країна, якою він

керував впродовж тривалого часу, є біднішою. Отже при вступі в економічний союз з менш корумпованою (більш багатою) державою більш корумпований уряд розраховує на отримання різного роду допомоги, чимала частина якої (внаслідок корумпованості уряду) піде в кишеню самих урядовців. Пересічні громадяни більш корумпованої (біднішої) країни мають відчутно нижчий рівень доходів, ніж громадяни менш корумпованої (багатшої) країни, тобто вони теж будуть схвалювати вступ своєї держави до економічного союзу, де рівні доходів відповідних верств населення матимуть тенденцію до вирівнювання.

1. Baethge H., Hoffman F. Schattenwirtschaft // Capital. – 2002. – № 6.
2. Ganuza J.-J., Hauk E. Economic integration and corruption: the corrupt soul of the European Union. Department d'Economia i Empresa // UPF.

Working paper ref.482. – 2000. 3. Johnson S.; Kaufmann D.; Shleifer A. The unofficial economy in transition // Brookings Papers on Economic Activity, fall. – Washington, 1997. 4. Lackó M. Hidden economy an unknown quantity? Comparative analyses of hidden economies in transition countries in 1989-95 // Working paper 9905. – Linz, 1999. 5. Schneider F.; Enste D. Shadow economies around the world: Size, causes and consequences //

IMF Working paper WP/00/26 February. – 2000. 6. Вергун Л.І. Тіньова економіка, нелегальна зайнятість та корупція у Німеччині // Актуальні пробл. міжнарод. відносин. – Вип. 33. – Ч. 1. 7. Мёерер-Функ А. Нелегальна занятість и её последствия для социальных систем и рынка Германии // Inter Nationes, Basis-Info. – 2001. – № 25.

Надійшла до редколегії

В. Мазуренко, канд. екон. наук, М. Костенко, магістр

СТРАТЕГІЧНІ ГАЛУЗІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЯК ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НА МІЖНАРОДНИХ РИНКАХ

Проаналізовано стан і перспективи розвитку титанової промисловості. Обґрунтовано підхід, що титанова промисловість є однією з галузей, які можуть конкурувати на міжнародних ринках і таким чином сприятимуть конкурентоспроможності й незалежності економіки України в цілому.

There is analyzed the conditions and prospects of titanium industry development in the article. It is obviously that titanium industry is one of the most competitive industry which can compete on the international market and thereby it will make Ukraine more independent and competitive in a whole.

Значення та важливість титанової промисловості для загальнолюдського прогресу та світової економіки переоцінити неможливо. Необхідність розвитку саме цієї галузі як однієї з найперспективніших уже ні в кого не викликає жодних сумнівів, і не в останню чергу можливості та стан даної галузі будуть визначати положення окремо взятих суб'єктів на міжнародній арені. Саме тому в останні 10 років проблема розвитку даної галузі стала дуже актуальною. Для економіки України актуальність проблеми полягає в тому, що, маючи потужну базу для створення конкурентного виробництва та захоплення свого цільового сегмента на світовому ринку та ринку СНД зокрема, галузь перебуває в глибокій кризі і переживає дуже тяжкі часи.

Титан та його сплави завдяки винятково високим фізичним і функціональним якостям, а також відмінній технологічності, останнім часом стали незмінним та невід'ємним матеріалом у ракетно-космічній та авіаційній техніці, суднобудуванні та хімічній промисловості (на будівництво атомного підводного крейсера типу "Курск" необхідно 6 тис. тонн титанового прокату).

Титанова промисловість відносно молода – торгівля титаном почала розвиватися приблизно 25 років тому. Ринку титану розвивається хвилеподібно: кожні чотири-п'ять років він переживає певний спад. Головний фактор, що впливає на світовий ринок титану, – авіаційно-космічна галузь. Так історично склалося, що титанова промисловість прямо залежить від цієї галузі, яка споживає більше 50 % її продукції. Незважаючи на всі зусилля виробників титану диверсифікувати свій ринок збуту, такі спроби доки є марними – залежність від авіаційно-космічної галузі залишається найважливішим фактором, що впливає на ринок титану, яка в свою чергу залежить від рівня авіаперевезень. Криза у сфері авіаперевезень триває й досі після сумнозвісних подій 11 березня 2001 р., результатом чого стало зменшення замовлень на будівництво літаків. Загалом світові авіакомпанії зняли замовлення на більш ніж 800 літаків Boeing 737.

Оскільки дана ресурсна база розроблюється відносно недовго, то запаси руд, що містять в своєму складі необхідну частку титану для його видобутку та подальшого збагачення, є досить значними. Але в той же час розвідка та наступна розробка таких родовищ є дуже капітало- та наукоємними і вимагають багато часу, що в свою чергу надає відчутні конкурентні переваги тим суб'єктам, які вже зайняли свою нішу на даному ринку і налагодили ланцюги виробництва та збуту [8]. Основними виробниками титану залишаються країни СНД (Росія, Україна, Казахстан) – 60 %, Японія та США і в незначних об'ємах Китай. Україна є монополістом з видобутку сировини в СНД та Європі.

Ще один факт, який потребує нашої уваги при аналізі ринку титану: характер поведінки його учасників. На відміну від споживчих ринків, де яскраво виражена фрагментація (споживачі шукають індивідуальні рішення для задоволення потреб), на промислових ринках пропозиція має тенденцію до концентрації, тобто до скорочення альтернатив постачання [15]. Парадоксально, але чим більше організації конкурують у ціні, тим менше споживачі їх розрізняють. Як наслідок – вимушена концентрація, злиття, поглинання, зміни політики бренду тощо.

Крім того, по всьому світу спостерігається дуже цікава тенденція: трансконтинентальна економічна інтеграція, в якій зацікавлені міжнародні концерни. З'явилися нові ринки: Південна Америка, Китай, Південно-Східна Азія, Східна Європа. Світова практика показує, що сьогодні головною метою транснаціональних гігантів вже не є просто вивіз капіталу до джерел дешевої робочої сили та сировини, а товару – на старі ринки Північної Америки та Європи. Світові концерни прагнуть знайти перспективні ринки, а потім, орієнтуючись на них та з урахуванням їх потреб, розбудовують вертикально інтегровані структури, повний ланцюг виробництва (від видобутку сировини до виготовлення кінцевого продукту). Головна мета світових концернів – запропонувати кінцевий продукт кінцевому споживачу, оскільки після кожного переділу сировини вартість товару зростає в кілька разів. Ті, хто не інтегрувався, будуть вимушені продавати напівфабрикати або неякісну продукцію [12].

Нині Україна намагається проводити самостійну економічну політику, орієнтовану на інтеграцію з Європою. І це зрозуміло. Ми – одна з найбільш населених європейських країн і хочемо зайняти в Європі гідне місце. Але ж для цього необхідно визначити галузі, які повинні стати пріоритетними для української економіки. У той час, коли чорна металургія переживає неймовірні конкурентні труднощі на європейському ринку, однією з таких галузей могла б стати галузь титановмісних матеріалів, для розвитку якої в нас є всі передумови: найбагатша сировинна база, унікальна наукова і певна виробнича бази. Проте до створення сучасного конкурентоспроможного виробництва нам ще дуже далеко.

Фахівці і керівники підприємств, посадовці, політики і журналісти наголошують на необхідності створення "повного циклу" – від видобутку сировини до виробництва високотехнологічної конкурентоспроможної продукції. На "металеве" виробництво йде не набагато більше 5 % титанової сировини, а все інше – це лаки і фарби, папір, пластмаси. Виробництво металічного титану для машинобудування, теплоенергетики, будівництва і ВПК – ринок консервативний, стабільний. Гравці на ньому визначені

вже давно – США, Японія, Україна, Росія, Казахстан і Китай, – і дефіциту тут не спостерігається. У той же час виробництво пігментного двоокису титану стійко росте, і рентабельність тут на сьогоднішній день найбільша в галузі.

Прийнято вважати Україну сировинним монополістом титанового концентрату на пострадянському просторі. Але необхідно розрізняти монополію на розвідані запаси і монополію на видобуток. На сьогодні Україна утримує монополію з видобутку, однак на розвідані запаси монополії в неї немає (в Росії й Казахстані розвідані дуже великі родовища).

Так, Росія за розвіданими запасами сьогодні займає одне з провідних місць у світі. За оцінками російських експертів, потреба російської промисловості в титановій сировині нині практично цілком покривається за рахунок імпорту з України. Ліквідувати залежність Росії від імпорту можливо за рахунок освоєння Тарського, Лукояннівського, Таганського розсіпних комплексних родовищ як найбільш підготовлених до промислового виробництва [7].

Фантом монополізму також був дуже швидко розвіяний оцінкою не тільки кількості, але й якості ільменітів, що добуваються в Україні. За різними оцінками, вміст двоокису титану у вітчизняній сировині становить 42 %, в індійському 50–56 %, у канадському 72–80 %. І єдиний стимул, що утримує споживачів сировини від введення в експлуатацію нових родовищ, – це додаткові витрати на будівництво ГЗКів і шахт, порівняно зі звичними і роками напрацьованими витратами на купівлю української сировини. Сьогодні перевага України – монополія на видобуток. Але після того як ДАК "Титан", найбільший у СНД виробник пігментного двоокису титану, переорієнтувався з іршанського концентрату на Індію (підприємство було вимушене закупити 70 тис. тонн концентрату) – дешевого на 5,9 дол за тону, більш технологічного і стійкої якості, – проблеми галузі стали очевидними навіть для людей, далеких від цієї теми.

Монополізм і державне регулювання у сфері видобутку виявилися нерентабельними навіть з погляду вітчизняного виробника. Держпідприємства не можуть налагодити взаємодію на, здавалося б, давно працюючому технологічному відрізку виробництва. А це вже не парадокс, а сигнал SOS. Якщо раптом з якихось причин шахти в Україні зупиняться, їх зможуть замінити індійськими, албанськими, югославськими, новокаледонськими й іншими поставками. Виходить, що монополіст сировини в Європі і СНД імпортує її, будучи сам не в змозі забезпечити її якість, знайти шляхи реконструкції застарілого гірничо-збагачувального обладнання. Між іншим, ціна кримського двооксиду титану на світовому ринку становить у середньому 1200–1400 дол за тону, а ціна аналогічної продукції фінських і німецьких виробників коливається від 2500 до 5000 дол (!). І її купують. Виходить, якість нашого продукту в чотири рази гірша [13]!

Основна продукція флагманів української титанової галузі – ДАК "Титан" та "Сумихімпром" – сировина для виробництва лакофарбової продукції. Однак застаріле обладнання не дозволяє досягати високої якості цієї сировини. У результаті один із головних споживачів українського діоксиду титану на світовому ринку – Росія. Останнім часом російські компанії розглядають перспективи інвестування в розвиток власної сировинної бази і, можливо, у будівництво власних заводів з випуску пігментного діоксиду титану. Перспективні потреби російської лакофарбової промисловості оцінюються в 200–300 тис. тонн концентратів, у той час як постачання з українських заводів нині становить 20–30 тис. тонн у рік. З огляду на ці обставини, можна припустити, що через 5–6 років експорт пігментного діоксиду титану з України в Росію може істотно скоротитися.

тися, а от потік фарб, паперу й іншої титановмісної продукції з Росії в Україну, навпаки, зростає.

У результаті, українські виробники можуть виявитися відрізнаними від основних ринків збуту і, як не дивно, джерел сировини: власна сировинна база розробляється неефективно, а сировинна база за межами України буде обслуговувати інших виробників.

Тож як не прикро, унікальне виробництво, здатне приносити країні мільйони, й досі безперспективно стоїть про свої проблеми.

Нагадаємо, що досить могутні комплекси з виробництва титану у світі мають тільки США, Японія, Росія, Казахстан і... Україна. Крім того, нагадаємо ще раз: наша країна є постачальником сировини для металургів ЄС, Росії, Казахстану. Щоправда, одне з найбільших у світі українське титанове виробництво характеризується великою залежністю від зовнішнього ринку. Причиною цього є наявність гігантського потенціалу з виробництва первинної титанової сировини (губки) за відсутності необхідних потужностей лиття та прокату.

У принципі, у держави – монополія континентального масштабу. Але (як це часто буває) уже котрий рік Запорізький титаномagneсвий комбінат (ЗТМК) є постачальником, напевно, найбільш неякісної у світовій галузі сировини. Через незавершеність реконструкції технології кінцевої обробки титанової губки продукція комбінату не підходить для виплавки титану прийнятної якості, сам комбінат працює нерентабельно, має великі борги, постійно їх нараховуючи. У результаті вітчизняні виробники металу змушені закуповувати сировину за кордоном.

Що ж відбувається з рентабельністю виробництва? ЗТМК за досить низькими цінами постачає титанову губку в Євразію, а українські виробники титану купують дроблену сировину ЗТМК чи аналогічний продукт за кордоном. Чому з виробничого циклу, що складається з десятків різних процесів, випала одна маленька ланка і зіпсувала рентабельність усієї галузі, змусивши ешелони із сировиною "вивчати культуру і ландшафти всього світу", замість того, щоб не виїжджати навіть за межі Запорізької області, ніхто сказати не може.

Поряд з цим, підприємства галузі абсолютно ніяк не взаємодіють ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринках, ні у сфері виробництва, ні у сфері збуту. Так, реконструкція необхідна Вільногорському та Іршанському ГЗКам (лише 30 % продукції яких використовуються для виробництва металічного титану та пігментного двооксиду титану) і ДАКу "Титан". З огляду на те, що і ДАК "Титан" і Іршанський ГЗК є держпідприємствами, можна припустити, що однією з головних причин стагнації рентабельної галузі є низька якість менеджменту та управління галуззю з боку головного акціонера – держави. Саме вона привела до того, що навіть підприємства єдиного циклу не можуть налагодити взаємодію.

Люди, що добре знають галузь, безумовно, погодяться з тим, що приватизовані виробництва знаходяться в набагато кращому стані порівняно з тими, що залишилися у власності держави. І додадуть: особливо важко тим підприємствам, що разом з держстатусом одержали ще і звання стратегічно важливих виробництв.

Наприклад, Мінпромполітики, відчувши свою неспроможність і, відверто кажучи, некомпетентність у координації алюмінієвої, титанової, титаносплавної, напівпровідникової галузей, підсилює розвиток вторинної кольорової металургії. В Україні створено понад 160 підприємств з переробки брухту кольорових металів, їм видані відповідні сертифікати виробників сплавів кольорових металів, що відповідають світовим стандар-

там. Однак фахівці знають, що насправді таких виробників не більше десяти.

З 1999 р. експорт сплавів перевищував його виробництво, в окремі роки – більш ніж у два рази. Керівництво металургійної галузі, титанової зокрема, роками не помічало "лже-експорту". Тим самим зі скарбниці держави, як повернення ПДВ, необґрунтовано пішли сотні мільйонів гривень. Природно, маючи настільки прибутковий напрям, ніхто не хотів займатися невдячною справою – розвитком і стабілізацією галузей з наукоємними технологіями.

Але факт залишається фактом: в Україні є все, щоб стати великим експортером титану і виробником товарів з нього. Досить значні та перспективні родовища високоякісної титанорудної сировини, два гірських підприємства – Вільногорський ГЗК та Іршанський ГЗК – у великих обсягах добувають і збагачують титанову руду, забезпечують сировиною підприємства СНД і в значних обсягах експортують його, у тому числі й у США. Їх загальна потужність становить близько 700 тис. тонн щорічно. Україна має єдиний у світі НДІ "Титан" (м. Запоріжжя). Значні сили Академії наук працюють на титанову галузь країни. Запорізький титаномagneзійовий комбінат виробляє губку, яка може бути придатною для виробництва титанового прокату і злитків аерокосмічної якості. Потужності для переплавляння губки в сляби в Україні є. Спеціальний прокатний стан для виготовлення титанового листа є на Алчевському металургійному комбінаті.

Однак час плине, і всі починають звикати до абсолютно ненормальної ситуації. Склалася практика, при якій прийняти нарікати на деякі галузі (металургійну, нафтогазову), одночасно регулюючи їхні фінансові потоки.

Разом з тим ціла низка високотехнологічних галузей, що ще не встигли стати великими донорами бюджету чи ще не навчилися на ньому паразитувати, продовжують залишатися непоміченими. І, напевно, цілком законно, що велика частина з них є дійсно пріоритетними напрямками розвитку економіки [6].

На превеликий жаль, держава продовжує не помічати проблеми перспективних і високотехнологічних галузей промисловості. Таким чином Україна, маючи в складі своєї економіки таку потужну надприбуткову галузь, спокійно очікує того моменту, коли повністю її позбудеться.

Звернемося до історії держрегулювання: державна програма "Титан України" і державна програма розвитку кольорової металургії України на період до 2010 р. Уперше проблемами стратегічної галузі уряд почав перейматися в 1994 р. Тоді було прийнято державну програму "Титан України". Відповідно до її положень, потреби галузі в інвестиціях становили близько 300 млн дол [3]. Згодом з'явилася інша, більш масштабна, програма розвитку кольорової металургії України на період до 2010 р., де розмір необхідних вкладень уже ледь перевищував 200 млн дол. За оцінками експертів галузі, жодна з вищезгаданих сум не відображає реальних потреб галузі. Сьогодні можна стверджувати: пріоритети програм виявилися помилковими. Державні чиновники пішли шляхом радянського Держплану. Єдиним наляком на ринковий характер програми було перерахування обсягів інвестицій, необхідних галузі, на долари США. У програмі навіть не згадуються підприємства (ДАК "Титан" і ВАТ "Сумихімпром"), що переробляють ільменітові концентрати в двооксид – продукт, необхідний для виробництва як металевого титану, так і лакофарбової продукції. Основну увагу зосереджено на добуванні циклу виробництва металічного титану.

Не зовсім зрозуміла позначена в програмах логіка чиновників, що вже в 1994 р. знали про те, що світові ціни на титан знизились під тиском демпінгу з колишніх країн

СРСР і про те, що внутрішнє споживання металічного титану катастрофічно знизилось. А от виробництво пігментного двооксиду титану стійко росте [4]. Держава продовжувала розглядати галузь як воєнно-стратегічну, хоча обсяг військового виробництва знизився на порядок. І галузь тепер перебуває в глибокій структурній кризі, під щільним контролем держави і не маючи можливості одержувати ні приватні інвестиції, ні державну підтримку. Утім, як це часто буває в адміністративній практиці, програма залишилася на папері, а галузь, як і раніше, чекає приватизації.

Обсяг інвестицій, реально необхідних для створення конкурентоспроможної титанової галузі, за реальними оцінками, становить понад мільярд доларів. Очевидно, що наш 11-мільярдний бюджет не дозволяє розраховувати на достатнє державне фінансування. Навряд чи Рада і Кабмін погодяться зарезервувати 10–15 % бюджету на одну єдину галузь, якою б перспективною вона не була.

Можна намагатися залучати кошти на внутрішньому ринку цінних паперів, але його обсяг надзвичайно малий. Тому залишається лише один вихід – залучати міжнародний інвестиційний капітал. Але для цього потрібно відмовитися від галузевих програм, що поділяють і без того небагаті бюджетні кошти, і перейти до єдиної державної програми підтримки інвесторів, створення умов і гарантій їхньої діяльності.

Досвід таких програм накопичений у Китаю, та й у північного сусіда є чому повчитися. Справа за малим – політичною волею. На жаль, саме її найчастіше і не вистачає.

Однією зі сфер, в яких Україна все ще залишається лідером, є виробництво титану, точніше – сировини для його виплавки. Тому що безпосереднє виробництво металу з низки причин, викладених вище, дуже скоротилося.

Незважаючи на досить високу вартість матеріалу, інтерес до нього й обсяги споживання у світі неухильно ростуть. За останні десятиліття деякий спад світових цін і виробництва відбувався лише двічі. Перший раз, коли розпався СРСР і його ВПК припинив споживати метал у величезних кількостях. Другий раз виплавка і ціна титану знизилися після подій 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку, коли істотно скоротила обсяги виробництва світова авіаційна промисловість.

У той же час характерною рисою титанового ринку є той факт, що кожне падіння цін приводить до наступного перевищення докризового рівня. Фахівці пояснюють цю закономірність тим, що в нетривалий період, коли ціна титану знижується, ряд нових виробників починає його використовувати. Однак, коли вартість матеріалу повертається на колишній високий рівень, то підприємствам і інженерам, що випробували властивості титану, уже практично неможливо відмовитися від його використання – настільки високої й універсальні його технічні характеристики.

Нагадаємо, що титан легше алюмінію й у той же час у кілька разів міцніше сталі, він не іржавіє, стійкий до багатьох агресивних хімічних середовищ, легко кується, зварюється, відмінно піддається механічній обробці.

Разом із тим через високу ціну виробництво титану у світі є винятковим. Головною ж причиною високої вартості передусім є не убогі запаси речовини в земній корі (покладів багато), а складність і дорожнеча збагачення руди і виплавки.

Усю другу половину минулого століття титан був, як що так можна сказати, абсолютно військовим металом. Передові технології, що застосовувалися в збройових розробках, вимагали великої кількості надзвичайно ефективних матеріалів. Літаки, підводні човни, ракети – одними з основних критеріїв ефективності кожного з видів озброєнь завжди були його вага і міцність. А тому "гонка озброєнь" вимагала десятки і сотні тонн титану.

Після спаду військової напруженості титан лежав на складах зовсім недовго. Виготовлення медичних інструментів, міцних і ефективних машин і агрегатів, використання для виплавки нержавіючих сплавів, усе більше використання в цивільній авіації, виготовлення супутників і космічних апаратів – унікальні властивості знадобилися всім галузям світової економіки [6].

У той же час масштабними виробництвами титану володіють у всьому світі тільки Україна, Росія, Казахстан, США і Японія. З профільного виробничого комплексу СРСР Україні дістався, безумовно, ласий шматок: весь ланцюжок виробництва титану від руди до труб і прокату, а також спеціалізований галузевий інститут. Однак наявність такої підгалузі поки ще не принесла країні відчутних дивідендів. Як, утім, і володіння всім технологічним ланцюгом кремнієвого виробництва, що супроводжує титано-

ве, і цілком рівносьильне йому за своєю значущістю для високотехнологічного розвитку економіки.

1. Білорус О.Г. Глобальний розвиток і антикризовий потенціал перехідної економіки / Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. – К., 2001.
2. Гіл Ч. Міжнародний бізнес. Конкуренція на глобальному ринку. – К., 2001.
3. Державна програма "Титан України" 1994 р. // <http://www.rada.org>.
4. Державна програма розвитку кольорової металургії до 2010 р. // <http://www.rada.org>.
5. Кривенс Д. Стратегічний маркетинг. – К., 2003.
6. Коновалова О.А. Судьба космических металлов // Зеркало недели. – № 29 (454).
7. Лавриков П.В. Закономерность итога // Зеркало недели. – № 11(386).
8. Нордстрем К., Ридерстрале Й. Бизнес в стиле фанк / Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге. – СПб., 2001.
9. Портер М. Конкуренция. – К., 2003.
10. Портер М. Стратегія конкуренції. – К., 1998.
11. Томпсон А. Стратегічний менеджмент. – К., 1998.
12. <http://www.management.com.ua>.
13. <http://www.business.ua>.
14. <http://www.rada.org>.
15. <http://www.titanexport.com>

Надійшла до редколегії 12.12.05

В. Мицик, д-р юрид. наук

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КОРОЛІВСТВІ ДАНІЯ

Розглянуто питання щодо державної політики та національного законодавства Королівства Данії стосовно регулювання статусу національних меншин та захисту прав і свобод осіб, які належать до таких меншин. Проаналізовано висновки Консультативного комітету та резолюція Комітету Міністрів Ради Європи стосовно імплементації країною положень Рамкової конвенції про захист національних меншин.

The article is dedicated to the the Denmark national minority policy and national legislation concerning regulation of the legal status of national minority and protection of the rights of the persons belonging to such minority. Have been examined the Advisory Committee's opinion and Council of Europe Committee of Ministers Resolution on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Denmark.

22 вересня 1997 р. Данія ратифікувала Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин 1995 р., яка набула чинності для країни 1 лютого 1998 р. Відповідно до вимог ст. 25 Рамкової конвенції (РК) 6 травня 1999 р. Рада Європи отримала першу [1] та 14 травня 2004 р. другу [2] державні доповіді Данії щодо імплементації принципів РК у національне законодавство та відповідну державну практику. Інформація про законодавчі та інші заходи, вжиті для здійснення проголошених у РК принципів, що містяться в них, має суттєве значення для висвітлення питання, що розглядається.

Як зазначається в першій доповіді, у Данії поняття національної меншини не визначено ні в Конституції, ні в будь-якому іншому акті. Однак деякі національні закони мають справу виключно з німецькою меншиною, яка проживає на півдні півострова Ютланд. Її кількість не вказана в жодному офіційному документі країни, але, за даними самої німецької меншини, вона сягає приблизно 15–20 тис. осіб, які проживають переважно в південних та східних частинах півдня Ютланду (загальна кількість населення Данії дорівнювала в 2003 5384 тис. осіб). У великих общинах представники меншини становлять у середньому 5–20 % населення. Крім того, представники німецької меншини проживають також в інших частинах регіону.

У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на те, що населення Фарерських островів (50 тис. осіб.) та Гренландії (59 тис., з яких близько 5 тис. осіб європейського походження, решта – інуїти (ескімоси), незважаючи на наявність рідних мов (перебувають у вжитку в основному фарерська та гренландська) та походження, як національні меншини в Данії не визнається. При визначенні їхнього статусу в національному законодавстві етнічні та мовні ознаки не беруться до уваги. Вони вважаються самоврядними общинами на території Данії, на членів яких поширюється підданство королівства [3].

Як уже зазначалось, окремі спеціальні положення щодо німецької національної меншини містяться в національних законах, наприклад, в Акті про загальні ви-

бори, Акті про місцеві вибори, Акті про публічні бібліотеки, Акті про приватні незалежні школи тощо, проте Данія не знаходить підстав для ухвалення спеціального законодавства, запровадження спеціальних юридичних механізмів захисту національних меншин чи внесення змін або доповнень до чинного законодавства в цій сфері. Уряд країни переконаний, що всі проблеми німецької національної меншини врегульовані в рамках національного конституційного та галузевого законодавства в межах загальних прав громадянина і людини. Щодо міжнародних зобов'язань у цій сфері, то майже в кожному з розділів доповіді підкреслюється, що наявне законодавство повністю відповідає взятим Данією на себе зобов'язанням за РК про захист національних меншин.

Потрібно зазначити, що в Данії діє дуалістична система, яка визначає співвідношення міжнародного і національного права. Відповідно до такої системи міжнародні угоди, учасницею яких стала Данія, не інкорпуються до національного законодавства автоматично. Тобто договір чи його положення не стають складовими права Данії доти, доки вони не будуть інкорпоровані в національне право законодавчим шляхом. Якщо Данія бажає твердо дотримуватися міжнародної угоди, вона повинна переконатися, що її внутрішньодержавне законодавство їй відповідає. Однак той факт, що міжнародне право, включаючи конвенції, є допоміжним джерелом права, тут не заперечується.

Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод та її протоколи інкорпоровано до національного права Данії. Питання про інкорпорацію інших міжнародних конвенцій і пактів перебуває на розгляді в Міністерстві юстиції.

Відповідно до принципу міжнародного права про вільне рішення особи щодо належності до національної меншини Данія визнає право осіб, які належать до німецької меншини півдня Ютландії, вільно вирішувати, вважатися їм чи ні представниками меншини, тож будь-яких обмежень або незручностей у цьому зв'язку, за датським правом, для таких осіб немає.

Німецька меншина в Данії захищається відповідно до вимог ст. 70 Конституції Данії, згідно з якими жодна особа не може бути позбавлена доступу до повноцінного користування цивільними і політичними правами через релігійне походження чи переконання.

Відповідальність за дискримінацію встановлена в Кримінальному кодексі Данії. У пункті 6 ст. 226 кодексу зазначається, що кожна особа, яка публічно або з наміром широкого розповсюдження робить заяви чи будь-які інші повідомлення, що погрожують групі осіб, принижують або ганьблять їх з огляду на їх расу, національне чи етнічне походження тощо, підлягає покаранню. Положення кодексу підсилена настановами Акта Данії про заборону дискримінації, заснованої на расових відмінностях. У розділі 1 цього акта проголошено, що в комерційній і некомерційних сферах забороняється відмовляти в обслуговуванні особи на тих же засадах, що й решту, з огляду на її расову належність, національне або етнічне походження. Порушенням є також відмова у здійсненні театральних постановок, проведенні виставок, зборів та подібних заходів відкритого публічного характеру через расу, національну чи етнічну належність людини. Термін "етнічний" у ст. 266b Карного кодексу та в згаданому акті тлумачиться в широкому сенсі, що включає дискримінацію культурної і мовної ідентичності особи.

Щодо мови та релігії, то датські німці володіють обома мовами (німецькою і датською), але в повсякденному житті високий відсоток сільського населення використовує також місцевий діалект *Sonder-jysk*, похідний від датської, решта ж спілкується офіційною німецькою мовою.

З погляду віросповідання, більшість людей, які належать до німецької меншини на півдні Ютланду, є євангелічними лютеранами, прихожанами Національної євангелічної лютеранської церкви Данії або належать до однієї з німецьких незалежних конгрегацій на півдні Ютландії. Крім євангелічних лютеранських незалежних конгрегацій, священицьке законодавство не виключає релігійних організацій, які не підпорядковуються Національній євангелічній лютеранській церкві Данії. Представники німецької меншини, які належать до однієї з євангелічних лютеранських незалежних конгрегацій, користуються тими ж правами у сповіданні своєї релігії, що й інші піддані країни. Проте фінансову допомогу від держави отримує лише Національна євангелічна лютеранська церква Данії, яка є офіційною церквою держави і тому користується її підтримкою. Лютеранська церква підтримується за рахунок спеціального податку, яким обкладаються всі лютерани країни, що становлять 87 % населення. Однак законом гарантується свобода віросповідання. Найбільшою з-поміж релігійних меншин є мусульмани (74 тис. осіб). Чисельними є також меншини католиків (33 тис.), баптистів (6 тис.), іудеїв (5 тис.) та свідків Ієгови.

Відповідно до звіту Данії кордон між Королівством Данія і Федеративною Республікою Німеччина, встановлений урядами двох країн після Другої світової війни, фактично не розмежовує областей, заселених двома народами. Це рішення заклало основу для розв'язання проблеми меншин: німецька меншина на території Данії, а так само і датська на території Німеччини мають громадянство країн, на території яких вони проживають. Як вважає Данія, саме Боннсько-Копенгагенські декларації 1955 р. забезпечують міцні підвалини для захисту прав меншин у цьому регіоні.

На думку уряду Данії, проблеми між етнічними групами переросли в результаті врегулювання у взаєморозуміння, взаємоповагу та тісну співпрацю, і, як наслідок, кордон між Данією і Німеччиною став найбільш

сталим кордоном Європи. Тому ці декларації можуть слугувати моделлю врегулювання подібних питань в інших регіонах.

У тих сферах, де це вважається за потрібне, Данія вживає спеціальних соціальних та фінансових заходів стосовно німецької меншини, щоб гарантувати ефективне забезпечення дійсної рівності між меншістю і тими, хто належить до більшості. Для цього, наприклад, створено Комітет з питань зв'язків з німецькою меншиною та Спеціальний секретаріат німецької меншини, запроваджено щорічну державну субсидію для системи бібліотек меншини і щорічну додаткову субсидію для німецьких шкіл.

У 1993 р. було засновано Раду етнічної рівності з метою забезпечення такої рівності в максимально можливій кількості сфер суспільного життя. Було також підкреслено, що раніше представники німецької меншини становили половину складу цієї ради, а крім того, й очолювали її. Однак нині німецька меншина не представлена в раді. Рада має власний секретаріат, посадовців якого призначає та звільняє міністр внутрішніх справ за рекомендацією голови ради.

Становище представників німецької меншини можна порівняти до становища датчан як у сфері економіки, так і на ринку праці. Їм надаються рівні умови й однакові пропозиції. Тому жодних спеціальних заходів у цій сфері вжито не було.

Сучасна система соціального забезпечення охоплює 95 % населення і забезпечує безкоштовне медичне обслуговування. Міністерство соціальних справ визначило, що діти представників німецької меншини мають пільгове право на місця в дитсадках за умови, що дитсадки засновані як самоврядні заклади.

У сфері культури були вжиті спеціальні заходи для забезпечення повної та ефективної рівності представників німецької меншини щодо користування бібліотеками та участі в культурних подіях. Зокрема для системи бібліотек передбачена спеціальна щорічна державна субсидія в розмірі 2,3 млн датських крон. Система бібліотек німецької меншини включає центральну бібліотеку, три муніципальних та три пересувних. Зібрання сягає приблизно 200 тис. примірників німецькомовних видань.

Рівність німецької меншини з іншими громадянами в галузі культури також означає, за датським законодавством, що представники меншини отримують доступ до мистецьких програм навчання та мають право на фінансову підтримку своєї діяльності згідно з основними положеннями Акта про музичну діяльність, Акта про театри та Акта про музеї.

Відповідних заходів було вжито й у галузі освіти, а саме: держава надає додаткову субсидію школам; відповідальність за розподіл державної субсидії, що надається школі, несе міністр освіти; німецька меншина має власні школи; вона має власні психологічні служби в школах, власні навчальні та професійно-технічні підручники і посібники; меншина має домовленість щодо викладання дисциплін у школах німецької меншини викладачами з Німеччини.

Німецька меншина видає щотижневу німецькомовну газету, яка має підтримку німецького видавничого агентства. Як зазначається в доповіді, меншина не потребує додаткових газет чи журналів, оскільки її представників обслуговують німецьке телебачення та канали радіо, також вони можуть підписуватися на газети і журнали, що виходять у ФРН.

Особи, які належать до німецької меншини, мають право використовувати письмово та усно мову за своїм вибором. Данія також узяла на себе зобов'язання визнати, що представники німецької меншини в королівс-

тві мають право на визнання своїх прізвищ та імен відповідно до законодавства Данії. Датська влада розпізнає прізвища й імена представників німецької меншини, включаючи літери ð та ö, в усіх випадках їх уживання. Однак жодних угод з Німеччиною щодо використання двомовних показників для позначення вулиць і т. п. у датсько-німецькому прикордонному районі немає. На думку відповідних державних службовців, вони будуть менш зрозумілі, а отже можуть сприяти негативний вплив на безпеку дорожнього руху.

На співробітників адміністративних органів також покладено обов'язок переконатися, що особа, яка говорить з ними іноземною мовою, їх розуміє. За необхідності вони повинні вдаватися до послуг перекладача.

Німецька меншина має право створювати власну політичну партію, реалізуючи таким чином своє конституційне право. Понад те, ця партія має статус особливого сприяння: вона може брати участь у виборах без жодних обмежень, тоді як іншим партіям для цього потрібно зібрати 20 тис. підписів. Вона також має ексклюзивне право використовувати для списків своїх кандидатів спеціальний аркуш.

Розглянувши правове становище німецької меншини в Данії, Рада Європи у своїй резолюції ResCMN(2001)2 від 31 жовтня 2002 р. дійшла таких висновків.

Ураховуючи певні успіхи Данії у галузі забезпечення прав німецької національної меншини в Південній Ютландії, уряду запропоновано розглянути сферу адресатів РК спільно з тими, кого це стосується. Мається на увазі питання про поширення дії документів щодо захисту прав меншин на представників інших меншинних груп, які офіційно не визнаються владою.

На думку Комітету міністрів Ради Європи (КМ), як зазначається в резолюції, окремого розгляду заслуговують також питання про привілейоване фінансування державної церкви Данії та практика обов'язкової реєстрації імен та прізвищ усіх новонароджених лише цією церквою [4, с. 12–13].

Варто зауважити, що в резолюції дипломатично не йдеться про те, що жителі Фарерських островів (близько 50 тис. осіб) та острова Гренландія (близько 59 тис. осіб) за всіма об'єктивними і суб'єктивними критеріями відповідають, за міжнародним правом, визначенню національних меншин. На території Данії впродовж тривалого часу проживають також спільноти ромів, шведів, турків, представники інших національностей, щодо яких у доповіді не наведено навіть приблизних даних. Усі вони залишаються поза межами дії спеціальних охоронних положень міжнародного і національного права в цій області. Такий обмежений підхід до визнання національних меншин, так само як і обмеження території, де вони визнаються (Південна Ютландія), не відповідають міжнародним стандартам, зокрема вимогам РК. Наприклад, представники німецької меншини, які живуть у Німеччині поза межами Південної Ютландії, згідно з міжнародним правом мають ті ж самі спеціальні права, що й на визначеній території.

У цьому зв'язку Консультативний комітет РК у своєму висновку зазначив, що, як він вважає, індивідуальна сфера застосування Рамкової конвенції в Данії обмежується німецькою меншиною Південної Ютландії, що не можна вважати задовільним. Зокрема особи, які належать до числа людей, які мають тривалий історичний зв'язок із Данією, такі як фарерці, гренландці, роми, *a priori* виключені із сфери захисту РК. Територіальне обмеження дії конвенції унеможливорює й поширення її на тих осіб, які проживають поза традиційними територіями розселення меншинних спільнот. Такий підхід

несумісний з положеннями РК. Відтак Консультативний комітет (КК) рекомендує владі Данії вивчити питання про поширення дії РК на вказаних осіб, незважаючи на спеціальне національне законодавство, а натомість пропонує внести в нього доповнення щодо них, а також розглянути питання про уможливлення застосування положень РК до осіб, які належать до решти відповідних груп, на постійній основі [5, с. 144–145; 148–149].

Існування офіційної, державної церкви – правомірна практика багатьох країн. Проте привілейоване фінансування такої церкви в Данії навряд чи відповідає фундаментальним принципам рівності перед законом та праву на рівний правовий захист. У цьому зв'язку будь-яка дискримінація на підставі належності до національних меншин, у тому числі релігійних, забороняється. До того ж, на думку КК, батьків, які не належать до євангелічної лютеранської церкви, не слід зобов'язувати реєструвати ім'я дитини в державній церкві. Це є обмеженням прав на свободу совісті та віросповідання тих, хто не сповідує релігію останньої.

Консультативний комітет у своїх висновках звернув також увагу на дискримінацію іноземців і натуралізованих датчан, особливо на ринку праці, при отриманні житла тощо [5, с. 147–150].

Не менший інтерес становить інформація, що міститься у другій державній доповіді Данії щодо виконання рекомендацій Резолюції Комітету міністрів (ResCMN(2001)2 від 31 жовтня 2002 р. та подальшої імплементації принципів РК у національне законодавство та відповідну політику у цій галузі.

Щодо рекомендації розглянути сферу адресатів РК спільно з тими, кого це стосується, уряд Данії підтвердив свою попередню позицію щодо існування в країні тільки німецької меншини на півдні Ютландії, яка була сформульована в Декларації від 22 вересня 1997 р., наданій Генеральному секретареві РЄ одночасно з документом про ратифікацію конвенції [6, с. 82]. У доповіді щодо цього наводиться, зокрема, наступна аргументація. У РК не міститься визначення поняття національної меншини, а в пояснювальній доповіді до конвенції йдеться про прагматичний підхід до його визначення. З цього робиться висновок про те, що держави-учасниці мають право самостійно визначати таке відповідно до своєї практики. Отже, уряд Данії зазначає, що за відсутності загальновизнаного визначення національної меншини занадто широке тлумачення цього поняття може призвести до розчинення меж дії РК та ослаблення захисної функції документа замість того, щоб посилити його ефективність. Враховуючи зазначене, уряд має ґрунтовну думку про те, що норми міжнародного права РК поширюються включно на німецьку меншину на півдні Ютландії і більш не мають будь-яких адресатів в країні. Усі представники німецької меншини, розпорошені на решті території, мають ті ж самі права, що й інші піддані Данії.

У контексті існування інших національних меншин у доповіді зазначається, що на запит уряду щодо ставлення жителів Фарерських островів та острова Гренландія до РК від їхніх самоврядних органів надійшли письмові відповіді з ясними заявами про те, що вони не вважають себе дестинаторами Рамкової конвенції, тобто національними меншинами на відповідних територіях.

Із доповіді зрозуміло, що уряд Данії не переймається загальноєвропейською проблемою адаптації ромів у національне громадянське суспільство. Там йдеться про те, що в Центральному реєстрі населення відсутня будь-яка інформація про кількість ромів, що мешкають у країні. До того ж зазначається, що роми не мають довгострокових, міцних і тривалих зв'язків із Данією, вони представлені

частково іммігрантами, частково біженцями і не можуть розглядатись у Данії як національна меншина.

Інша рекомендація КМ щодо питання про привілейоване фінансування державної церкви Данії та практики обов'язкової реєстрації імен та прізвищ усіх новонароджених лише цією церквою теж була залишена урядом без позитивної реакції. Данія ще раз підкреслила, що вона ідентифікувала німецьку меншину на півдні Ютландії як єдину національну меншину в країні. Тому ст. 4, 8 РК стосується виключно представників останньої, а як зазначається в обох доповідях більшість людей, які належать до німецької меншини на цих територіях, є євангелічними лютеранами, прихожанами Національної євангелічної лютеранської церкви Данії або належать до однієї з німецьких незалежних конгрегацій на півдні Ютландії. Уряд Данії наполягає також на тому, що спеціальний статус та фінансування державної церкви не порушують положень ст. 4, 8 РК.

Практика обов'язкової реєстрації імен та прізвищ усіх новонароджених лише державною церквою є державною справою на всій території Данії, окрім тієї, де мешкає німецька національна меншина. На півдні Ютландії реєстрація імен виконується не церквою, а муніципальними реєстраторами імен ще з 1874 р., коли цей регіон був під керівництвом німецької адміністрації. Після возз'єднання з Данією у 1920 р. цей спеціальний захід щодо реєстрації залишився незмінним.

Консультативний комітет РК проаналізував наведену й іншу інформацію, що міститься в другій державній доповіді Данії, та ухвалив власні висновки про рівень виконання державою положень РК та рекомендацій КМ [7]. Обмежений обсяг статті дозволяє зупинитись лише на висвітленні трьох останніх, підсумкових частин висновків.

У частині "Позитивні події" [7, § 177–180] КК вітає прогресивний розвиток антидискримінаційного законодавства, зокрема ухвалення Акта про рівне етнічне поводження (Act on Ethnic Equal Treatment (Act No. 374 of 28 May 2003)), який забезпечує додаткові гарантії проти дискримінації у чисельних сферах соціальних стосунків. Як зазначив КК, важливою подією стало створення Датського інституту з прав людини і його Комітету зі скарг, який має розглядати та робити висновки щодо скарг відносно питань дискримінації. Відзначаються здобутки в системі освіти німецькомовної меншини у школах та дитячих садках німецької меншини в Південному Ютланді.

Далі в частині "Питання, що турбують" [7, § 181–188] КК із занепокоєнням відзначив існування таких проблем щодо захисту національних меншин у Данії: брак консультацій з представниками громадянського суспільства та різних етнічних і релігійних груп, включаючи з питань контролю за РК; обмеження владою Данії кола осіб, на яких поширюється дія РК; небезпека поширення ворожого ставлення до представників етнічних і релігійних груп унаслідок прийняття певних законодавчих (нова редакція Акта про іноземців) та політичних (Політика уряду стосовно інтеграції) актів; рівної освіти для дітей ромів, які навчаються в окремих класах для таких школярів ромів і піддаються поширеному абсентеїзму; привілейованого фінансування Національної церкви Данії та щодо рівності стосовно інших релігій; реєстрація імен осіб, які не належать до національної церкви; обмежені можливості використання німецької мови на телебаченні, радіо та у спілкуванні з представниками місцевих адміністрацій. Занепокоєння, на думку Комітету, викликає питання про майбутні адміністративні ре-

форми, які не повинні негативно відбитися на особах, які належать до німецької національної меншини, перш за все щодо їхнього політичного представництва на муніципальному і регіональному рівнях, а також у Південному Ютланді Шлезвігу. Існує занепокоєння стосовно негативного впливу таких реформ на систему освіти у школах та дитячих садках німецьких національних меншин. КК запропонував також приділити більше уваги культурі, історії, мові і релігії німецької національної меншини та іншим етнічним і релігійним групам. Були також відзначені недоліки у навчальних програмах і підручниках, які використовуються у школах.

В останній частині "Рекомендації" [7, § 189] Консультативний комітет пропонує здійснити всі необхідні заходи для вирішення проблем, визначених у попередній частині висновків.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо дійти висновку, що в національному законодавстві Данії відсутні як визначення поняття "національна меншина", так і спеціальний закон про захист національних меншин. До національних меншин рішенням уряду віднесено виключно німецьку національну меншину в південному Ютланді. Окремі спеціальні положення щодо німецької національної меншини містяться в національних законах. На всіх інших жителів Данії незалежно від того, чи є вони її підданими чи ні, поширюється дія конституційних норм і національного законодавства, які забороняють дискримінацію за будь-якими ознаками, зокрема раси та етнічного походження, та міжнародно-правових актів у галузі захисту прав і основних свобод людини, які ратифікувала Данія.

У своїй другій доповіді уряд Данії погодився далеко не з усіма зауваженнями, проте висновки КК Рамкової конвенції про захист національних меншин доводять, що в країні існує необхідність подальшого вдосконалення національного права та відповідної державної політики і приведення їх у відповідність з міжнародними стандартами, перш за все загальноєвропейськими на європейському континенті.

1. Report Submitted by Denmark Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities // Council of Europe Doc. ACFC/SR(99)9. – Strasbourg, 1999.
2. Second Report Submitted by Denmark Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (Received on 14 May 2004) // Council of Europe Doc. ACFC/SR/II(2004)004. – Strasbourg, 2004.
3. Home Rule Act of Faroe Islands (Act № 137 of 23 March 1948); Greenland Home Rule Act (Act № 577 of 29 November 1978) // Appendices to the Report Submitted by Denmark Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities // Council of Europe Doc. ACFC/SR(99)9. – Strasbourg, 1999.
4. Resolution ResCMN(2001)2 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Denmark (Adopted by the Committee of Ministers on 31 October 2001) // Collection of Resolution of the Committee of Ministers Concerning Individual Countries under the Framework Convention for the Protection of National Minorities // Council of Europe Doc. ACFC/1/Ser(02)2. – Strasbourg, 2001. – Rev. 4. – 24 October.
5. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on Denmark adopted on 22 September 2000 // Collection of Opinions of the Advisory Committee on Framework Convention for the Protection of National Minorities (ACFC) // Council of Europe Doc. ACFC/1/Ser(02)1. – Strasbourg, 2003. – Rev. 4. – Vol. 1.
6. Reservations and declarations to the Framework Convention // Framework Convention for the Protection of National Minorities. Collected Texts. 2nd ed. Treaties and Reports. – Strasbourg, 2001.
7. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Second Opinion on Denmark, adopted on 9 December 2004 // Council of Europe Doc. ACFC/INF/OP/II(2004)005. – Strasbourg, 2005. – 11 May.

Надійшла до редколегії 15.11.05

РОЗВИТОК ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Розглянуто основні етапи розвитку права інтелектуальної власності ЄС, а також компетенцію ЄС у сфері охорони інтелектуальної власності.

The main stages of the development of the EU Intellectual Property Law are analysed as well as competence of the EU in Intellectual Property domain.

Право інтелектуальної власності Європейського Союзу привертає увагу в різних аспектах. Як новий інститут, що інтенсивно розвивається та втілює кращий досвід держав-членів ЄС у сфері охорони інтелектуальної власності, а також успішні ініціативи з введення регіональних систем захисту прав. Як право, що має суттєве значення при співробітництві установ та організацій України та держав-членів ЄС з проведення наукових досліджень, передачі технологій, а також знання якого необхідно для захисту українських винаходів, інших об'єктів права інтелектуальної власності в Європі. Як орієнтир, відповідно до якого має бути адаптовано законодавство України згідно з Угодою про партнерство та співробітництво між європейськими співтовариствами та їх державами-членами та Україною, а також Законом України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" (далі – Закон).

Окремі аспекти права інтелектуальної власності ЄС досліджували В. Дроб'язко, Р. Дроб'язко, В. Мурайов, Г. Андросук, Т. Демченко, В. Жаров, І. Кожарська, О. Коцюба та ін. Метою цієї статті є дослідження розвитку права інтелектуальної власності ЄС та компетенції ЄС із захисту прав інтелектуальної власності, що має науковий та практичний інтерес з огляду на завдання Закону щодо здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у сфері охорони інтелектуальної власності в Україні та в ЄС.

Первинне законодавство ЄС, за винятком Договору про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії, не регулює питань, пов'язаних із правом власності та, зокрема, правом інтелектуальної власності. Лише ст. 30 Договору про заснування ЄС визначає, що заборона кількісних обмежень між державами-членами "не включає заборон чи обмежень на імпорту-експорт і транзит товарів відповідно до принципів ... захисту промислової ... власності" [1], віддаючи, таким чином, пріоритет законодавству з охорони інтелектуальної власності держав-членів. Проте "такі заборони чи обмеження не є, однак, засобом дискримінації або прихованого обмеження в торгівлі між державами-членами" (ст. 30).

Непрямо на провідну роль національного законодавства вказують і положення ст. 295 Договору ЄС, яка встановлює, що "договір жодною мірою не порушує норми держав-членів, які регулюють систему володіння власністю".

Проте конфлікт між принципами спільного ринку та правами інтелектуальної власності, що мають національний характер, можуть обмежувати вільний рух товарів, свободу конкуренції, що було відмічено відразу після набуття чинності Римського договору.

Вирішення цієї дилеми на першому етапі здійснювалося Судом ЄС виходячи із положень Договору ЄС щодо вільного руху товарів (ст. 23–31) та правил конкуренції (ст. 81–86). На другому етапі головне місце зайняло усунення в державах-членах різниці в набутті та реалізації прав інтелектуальної власності за допомогою інструментів гармонізації на підставі положень Догово-

ру ЄС щодо наближення законодавства (ст. 94–97). На думку Комісії, існуюче регулювання відносин інтелектуальної власності через механізм міжнародних договорів хоча й зумовлює певну стандартизацію національного законодавства, однак, "не забезпечує ... адекватної бази для завершення створення єдиного ринку ... тому Комісія вирішила докласти зусиль до гармонізації національних законів у різних областях..." [13].

Акцент на гармонізацію, з одного боку, дозволив найбільш повно уніфікувати матеріальні норми щодо окремих об'єктів інтелектуальної власності. З іншого – увага до гармонізації пов'язана з думкою, що "сучасний підхід Суду ЄС більш схильняється до надання переваги захисту національних інтересів над практикою вільної торгівлі" [15].

В останній час на перший план вийшло посилення охорони прав через запровадження відповідно до ст. 308 Договору ЄС охоронних документів Співтовариства, що забезпечують захист прав інтелектуальної власності одночасно на території всіх держав-членів.

Вільний рух товарів і інтелектуальна власність. Суперечність положень Договору ЄС щодо заборони кількісних та всіх інших еквівалентних їм дій між державами-членами (ст. 28) та, з іншого боку, можливість обмежень імпорту, експорту, транзиту товарів відповідно до принципів захисту промислової власності (ст. 30) ускладнило проблему співвідношення права інтелектуальної власності та принципу внутрішнього ринку – скасування перешкод вільному руху товарів (ст. 3 (1)(v)).

Розвиток законодавства ЄС в цьому напрямі започаткували рішення Суду ЄС у справах *Consten & Grunding* та *Deutsche Grammophon Gesellschaft v Metro-Grossmärkte* [4]. Було визначено, що єдиним обмеженням щодо вільного руху товарів, які дозволяються за ст. 36 Договору, є обмеження, що стосуються *специфічного об'єкта* прав інтелектуальної власності. Незважаючи на те, що Суд не може заперечити існування прав інтелектуальної власності на національному рівні, він, безперечно, може контролювати їх здійснення.

Судом були вироблені принципи, що окреслюють зв'язок між правом Співтовариства та правами інтелектуальної власності, найбільш важливими є яких є принципи вичерпання прав (особа, що має права інтелектуальної власності не може їх використовувати для запобігання обігу продукту, який був розміщений на ринку ЄС нею або з її згоди), спільного походження, "специфічного об'єкта" тощо.

Право конкуренції та охорона інтелектуальної власності. Вимога патентної монополії або надання ліцензій на використання ноу-хау може суперечити інтересам торгівлі, обмежувати чи усувати конкуренцію в межах спільного ринку та призводити до порушення Римського договору, яким забороняється "обмежувати або контролювати виробництво, ринки, технічний розвиток...", "розподіляти ринки чи джерела постачання", "фіксувати закупівлі ціни чи ціни продажу та будь-які інші умови торгівлі", здійснювати укладання контрактів залежно від додаткових зобов'язань сторін тощо (ст. 81(1)).

З вирішенням дилеми співвідношення права конкуренції та права інтелектуальної власності пов'язана значна кількість справ, що розглядалися Судом ЄС. Результатом судових прецедентів з'явилося не обмеження прав інтелектуальної власності *per se*, а заборона їх використання як інструмента зловживання. "Існування прав на інтелектуальну власність не порушує норм про конкуренцію, але реалізація таких прав, за певних обставин, може порушувати такі норми" [15].

Навіть якщо договори на передачу технологій, проведення досліджень і розробок є обмежувальними і порушують ст. 81(1) Римського договору, при виконанні ряду умов (ст. 81 (3)), Європейська Комісія може звільнити підприємства від виконання вимог ст. 81(1). У випадку сумніву в правомірності умов договору, що обмежують конкуренцію, сторони могли направити відповідне повідомлення Комісії для одержання рішення про припустимість угоди або виконання додаткових умов, за яких укладання договору стає можливим.

Інший варіант – угода могла бути підготовлена таким чином, щоб задовольняти умови регламентів Єврокомісії про "блокові вилучення", можливість прийняття яких ЄК надано Регламентами Ради 19/65 та 2821/71. Реформа права конкуренції ЄС в 1999–2004 рр. привела до затвердження нової редакції регламентів щодо блокових вилучень, які, за певних умов, дозволяють укладання угод з передачі технологій, досліджень та розробок, угод франчайзингу тощо, якщо умови договорів не включають положення "чорного списку" заборонених положень, що суперечать принципам конкуренції.

Гармонізація законодавства. У 1967 р. Суд ЄС зазначив: "Національні норми, що стосуються захисту промислової власності, в межах Співтовариства не уніфіковані. Через відсутність відповідної уніфікації, національний характер захисту промислової власності та відмінність між різними системами законодавства, що регулює питання захисту промислової власності, можуть створити перешкоди як для вільного руху запатентованої продукції, так і для конкуренції в межах спільного ринку" [3].

У цілях гармонізації законодавства ЄС прийнято значну кількість директив, регламентів і рішень, спрямованих на зближення законів держав-членів ЄС, що стосуються винаходів, промислових зразків, торговельних марок, інтегральних мікросхем, авторських права і суміжних прав, включаючи права на комп'ютерні програми і бази даних; сортів рослин, а також боротьби з поширенням, експортом, реекспортом, імпортом контрафактної та піратської продукції.

Правовою підставою прийняття зазначених актів є статті 94 та 95 договору ЄС, що визначають повноваження Ради з "прийняття заходів для зближення положень, викладених у законах, нормативних постановках чи адміністративних актах держав-членів з метою створення та функціонування внутрішнього ринку (ст. 95(1) Договору ЄС). Зазначена компетенція ЄС була підтверджена в низці судових рішень [7].

Охоронні документи Співтовариства. Іншим напрямом політики ЄС щодо усунення перешкод при здійсненні прав інтелектуальної власності було прийняття актів про охоронні документи Співтовариства, що діють одночасно на території всіх держав-членів ЄС: промисловий зразок, торговельна марка, сорти рослин Співтовариства.

Ст. 95 Договору ЄС не забезпечує правових підстав для охорони зазначених прав на рівні ЄС, тому що в цьому випадку розглядається питання не гармонізації національних законів держав-членів, а створення нової системи захисту, що накладається на національне регулювання. У цьому випадку регламенти приймаються за ст. 308.

Міжнародні договори. Зовнішній вплив на уніфікацію законодавства та засобів його реалізації зумовлює участь більшості держав-членів та ЄС в міжнародних договорах BOIV, інших угодах. Держави-члени мають виконувати зобов'язання відповідно до Угоди СОТ про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (далі – ТРІПС) з зауваженнями, що сфера захисту інтелектуальної власності належить до спільної компетенції ЄС та держав-членів, тобто рішення можуть прийматися ЄС або державами-членами [11].

За ст. 310 ЄС може підписувати та ратифікувати угоди з третіми країнами, а також ратифікувати певні міжнародні конвенції. Такі конвенції можуть мати пряму дію, якщо положення договорів для суб'єктів "містять ясне та точне зобов'язання, що не потребує в плані його імплементації або наслідків застосування прийняття будь-якого більш пізнього заходу" [2].

ТРІПС не має прямої дії в державах-членах [5]. Проте, якщо національні закони, пов'язані з захистом прав інтелектуальної власності, містять норми, з якими співвідносяться положення ТРІПС, а також відносно яких Співтовариством вже прийняло законодавчі акти, національні суди держав-членів мають інтерпретувати такі норми, наскільки можливо, відповідно до змісту та цілей відповідних положень ТРІПС.

У деяких судових справах розглядалося питання, що акти ЄС не відповідають положенням міжнародних конвенцій і внаслідок цього не мають законної сили. Суд Справедливості встановив, що законна сила актів ЄС не залежить від їх відповідності міжнародним угодам, якщо ЄС не є їх учасником, таких, зокрема, як Європейська патентна конвенція [8]. Коли ЄС є учасником міжнародної конвенції, тоді акт ЄС не може бути визначений *ultra vires* просто завдяки тому, що він не відповідає положенням такої конвенції.

Проте, якщо на рівні держави-члена або ЄС має бути прийнято акт з імплементації положень конвенції, або коли акт Співтовариства явно відноситься до спеціальних положень конвенції, Суд може розглянути, чи має акт ЄС законну силу, навіть якщо конвенція не має прямої дії [6].

Наукові дослідження та питання охорони інтелектуальної власності. До компетенції Євросоюзу віднесена організація наукових досліджень на загальноєвропейському рівні (ст. 164 Договору ЄС), визначення правил участі в них підприємств, дослідницьких центрів і університетів, а також правил розпорядження результатами досліджень (ст. 167 Договору ЄС.), у тому числі правового режиму об'єктів інтелектуальної власності, що створюються або використовуються в рамках досліджень [10]. Такі правила поширюються і на наукові організації третіх країн, включаючи Україну, що беруть участь у наукових програмах ЄС.

Значну увагу приділено розширенню доступу до патентної інформації, перегляду системи патентування в Європі з метою її спрощення і зниження витрат на охорону винаходів; державній підтримці трансферу технологій, патентуванню, поширенню інформації про об'єкти інтелектуальної власності, їх комерціалізацію в Першому плані дій в області інновацій в Європі, прийнятому Європейською Комісією 20 листопада 1996 р., документах ЄС про створення Європейського дослідницького простору, V і VI рамкових програмах досліджень, технологічних розробок і демонстрацій 1998–2006 рр.

Етапи розвитку законодавства. Аналіз розвитку права інтелектуальної власності ЄС дозволяє виявити такі етапи правового регулювання.

Перший (1965–1973) – підготовка і прийняття конвенції про патент Співтовариства і Європейський патент.

Другий (1984–1989) – прийняття директив щодо гармонізації законів держав-членів про торговельні марки, топографії напівпровідникової продукції, а також регламентів щодо правил конкуренції при укладанні ліцензійних угод і договорів про передачу ноу-хау, проведенні досліджень і розробок. У цей же період Єврокомісією була підготовлена Зелена книга "Авторське право і технологічний виклик" де виділялося шість областей авторського права, які підлягають гармонізації [12].

Третій (1991–1998) – прийняття п'яти секторальних директив про гармонізацію авторського права; директив про наближення законів щодо біотехнологічних винаходів, промислових зразків; утворення прав ЄС на торговельні марки та сорти рослин; підготовка пропозицій з гармонізації законів про корисні моделі; прийняття регламентів про договори про передачу технологій і боротьбу з піратством.

Четвертий (1999–2002) – прийняття комплексної директиви про авторське право в інформаційному суспільстві; введення промислового зразка Співтовариства й обговорення пропозицій із введення корисної моделі ЄС, а також переміщення акцентів регулювання у сфері реалізації прав інтелектуальної власності – прийняття плану заходів для боротьби з піратством.

Сучасний етап відзначає значну увагу ЄС до посилення боротьби з піратською та контрафактною продукцією, а також інтенсивну роботу з введення патенту Співтовариства. Так, у 2003 р. приймається Регламент Ради (ЄС) № 1383/2003 щодо митних дій стосовно товарів з підозрою на порушення певних прав інтелектуальної власності та заходів, що мають вживатися стосовно товарів, які порушують такі права. Регламент суттєво підвищує стандарти митного захисту прав інтелектуальної власності, запроваджених Регламентом Ради (ЄЕС) № 3295/94.

Як значне досягнення оцінюється прийняття Директиви 2004/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності. Директива є першим секторальним актом, спрямованим на посилення захисту прав щодо всіх об'єктів права інтелектуальної власності, та містить кращий досвід захисту прав інтелектуальної власності держав-членів.

Особливо цікавими є зміни щодо питань охорони інтелектуальної власності в останньому договорі, укладеному державами-членами ЄС, – Договорі про запровадження Конституції для Європи (ДЗКЄ).

Уперше на рівні первинного законодавства, причому вищої сили – Конституції, у ст. II-17 "Право на власність" зазначається "Інтелектуальну власність належить захищати". Відзначимо, що в першій частині статті зазначаються загальні принципи охорони власності. Таким чином спеціально підкреслено важливість охорони саме інтелектуальної власності.

У розділі "Зближення законодавства" з'являється нова ст. III-68 щодо європейських прав інтелектуальної власності. Її зміст має принципове значення, оскільки раніше запровадження прав інтелектуальної власності Співтовариства здійснювалося за ст. 308 договору ЄС, застосування якої викликало певні сумніви в держав-членів [9]. ДЗКЄ безпосередньо визнав право утворювати європейські права інтелектуальної власності через прийняття законів або рамкових законів.

Крім того, ДЗКЄ закріпив принципове питання щодо визначення Радою вимог до мови щодо європейських прав інтелектуальної власності. Вказане буде сприяти, зокрема, запровадженню патенту ЄС, уве-

дення якого стримувалося переважно через невизначеність з мовами, якими мають подаватися заявки на винаходи та публікуватися відповідні рішення.

Інститути права інтелектуальної власності ЄС. Місце права інтелектуальної власності в системі права ЄС та європейських країн принципово відмінне.

У країнах континентального права рисами права інтелектуальної власності, що дозволяє виділити його в окрему підгалузь галузі цивільного права, є: повнота регулювання відносин з приводу створення та використання об'єктів інтелектуальної власності; охоплення відносин щодо всіх об'єктів права інтелектуальної власності; застосування як провідного режиму юридичного регулювання методу дозволення; наявність розвинених правових інститутів, що складають підгалузь. При цьому основною метою створення та розвитку законодавства є захист прав та інтересів авторів, винахідників та інших творців об'єктів інтелектуальної власності та інших осіб, яким належать майнові права інтелектуальної власності.

Інститути права інтелектуальної власності виділяються за кожним з об'єктів (або однорідною групою об'єктів) права інтелектуальної власності та складаються, зазвичай, із закону, що врегульовує правовідносини зі створення та використання цього об'єкта, підзаконних актів, судових рішень. З урахуванням важливості захисту прав інтелектуальної власності у другій половині 90-х рр. в європейських країнах почав засновуватися спеціальний інститут захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності як сукупність цивільно-правових, адміністративно-правових та кримінально-правових норм щодо захисту майнових прав творців та інших осіб.

Вторинне значення при цьому мало врегулювання проблеми співвідношення права інтелектуальної власності та права конкуренції, що здійснювалося нормами антімонопольного законодавства, судовими рішеннями.

У системі права ЄС порівняно з такими провідними галузями права ЄС, як митне, інституційне, право конкуренції, формування права інтелектуальної власності як спеціальної галузі права тільки відбувається.

До 1994 р. введення торговельної марки Співтовариства, акти ЄС з охорони інтелектуальної власності та судові рішення переважно складали собою розділ права конкуренції та вільного обігу товарів. При цьому гармонізація законодавства чи прийняття рішень Судом ЄС мали місце лише для окремих об'єктів права інтелектуальної власності та (або) певних матеріальних норм, актуальних в цілях відміни бар'єрів у торгівлі або протидії антиконкурентній практики (бази даних, строки охорони тощо).

Посилення інтеграції держав-членів ЄС на перше місце ставить застосування сильніших засобів захисту прав – введення в 1993–2002 рр. прав ЄС на торговельні марки, промислові зразки, сорти рослин. Враховуючи більш ніж 30-річний невдалий досвід підписання Конвенції про патент Співтовариства, недоліки, пов'язані з видачею європейських патентів за ЄПК, а також позитивний досвід застосування торговельної марки Співтовариства, в 1997 р. розпочинається новий етап в запровадженні патенту ЄС – тема, яка займає центральне місце щодо ініціатив Європейської Комісії в галузі інтелектуальної власності [14].

Уведення охоронних документів ЄС дозволяє говорити про формування власне права інтелектуальної власності ЄС як сукупності норм щодо виникнення та здійснення прав інтелектуальної власності творців одночасно на території всього Співтовариства. Враховуючи, що запровадження охоронних документів ЄС здійснюється з урахуванням вимог щодо усунення перепон торгівлі та конкуренції, а також актів ЄС щодо гармоні-

зації законів держав-членів та навпаки, можна говорити про комплексний двоповерховий характер цієї галузі.

Уявляється, що про виділення права інтелектуальної власності в окрему галузь права ЄС можна буде говорити після запровадження охоронних документів ЄС на всі основні об'єкти права промислової власності, а також посилення гармонізації національного законодавства щодо інших, ніж розглядалися раніше, об'єктів інтелектуальної власності, майнових прав, засобів їх захисту.

Проводжуючи аналогію з правом інтелектуальної власності континентальних країн, на наш погляд, можна говорити про існуючі три інститути права інтелектуальної власності ЄС: охорони торговельних марок, сортів рослин, промислових зразків. Зазначені інститути охоплюють усі суспільні відносини, пов'язані з набуттям та реалізацією прав на відповідні об'єкти на рівні Співтовариства та основні уніфіковані норми з охорони прав на такі об'єкти держав-членів.

Висновки. Розвиток права інтелектуальної власності ЄС є результатом об'єктивних вимог утворення спільного ринку Співтовариства. На першому етапі законодавство з охорони інтелектуальної власності формувалося як розділ права конкуренції та вільного обігу товарів. З часом акцент було перенесено на гармонізацію окремих матеріальних норм щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності з запровадженням вищого рівня уніфікації законодавства ніж за договорами BOIV.

На цей час провідним напрямом формування законодавства ЄС з охорони інтелектуальної власності є утворення прав ЄС щодо окремих об'єктів права інтелектуальної власності, що започатковує формування

власне права інтелектуальної власності ЄС як двоповерхового інституту, який складають акти з гармонізації законодавства, відповідні судові рішення (основна мета – захист конкуренції, вільний обіг товарів) та акти щодо охоронних документів ЄС (метою, поряд з розвитком спільного ринку, є створення більш ефективної системи захисту прав та інтересів творців та інших осіб).

1. Європейський союз: консолідовані договори / За ред. В.І. Муравйова. – К., 1999.
2. Справа C-12/86 Demirel v. Stadt Schwabisch Gmmd (1989) E.C.R., 3719; (1989) 1 C.M.L.R. 421 at para. 14.
3. Справа C-24/67, Parke Davis v Probel & Centrafarm (1968) E.C.R. 55.
4. Справа C-56/64 Etablissements Consten & Grunding v. E.C. Commission (1966) E.C.R. 299.
5. C-15/74, Deutsche Grammophon Gesellschaft v. Metro-Grossmärkte (1971) E.C.R. 487.
6. Справа C-89/99 Schieving-Nijstad vof v. Robert Groeneveld (2001) E.C.R.
7. Справа C-280/93 Germany v. Council (1994) E.C.R. I-4973 at para 103-112.
8. Справа C-377/98 Netherlands, Italy and Norway v. Parliament, Council & Commission (2001) E.C.R.
9. Справа Netherlands, Italy and Norway v. Parliament, Council & Commission (2001) E.C.R., C-377/98. – 2001. – par. 24.
10. Opinion 1/94 // E.C.R. I-5267. – par. 59.
11. Council Decision of 22 December 1998 concerning the rules for the participation of undertakings, research centres and universities and for the dissemination of research results for the implementation of the fifth framework programme of the European Community (1998 – 2002) // OJEC. – 12.05.1999. – Vol. L 122/9.
12. European Court of Justice ruling 1/94, discussed in WTO. – 1995. – Vol. 1.
13. Green Paper "Copyright and the Challenge of Technology", EC, 1988.
14. Intellectual Property: Current position and outlook – <http://europa.eu.int/scadplus/leg/en/lvb/l26021.htm>, 3 March 2000.
15. Promotion innovation through patents – Green Paper on Community Patent and European Patent System. COM (97) 314.
16. Weatherill S., Beaumont P. EC Law, 2nd edn. – London, 1995.

Надійшла до редколегії 09.12.05

О. Коломієць, здобувач

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ НООПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У БОРЬБІ З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ

Розглянуто проблему використання ноополітичних технологій у боротьбі з міжнародним тероризмом під час екстремальних ситуацій. Основою таких технологій є концепції переговорного процесу між конфліктуючими сторонами.

A problem of noopolitical technologies implementation against international terrorism during extreme situations was considered. The basis of such technologies are the conceptions of negotiations process among the parties to a conflict.

У сучасному багатополлярному світі відбуваються складні соціально-політичні процеси, пов'язані з ескалацією міжнародного тероризму, які стали глобальною загрозою існування світової цивілізації. У боротьбі з цим явищем використовуються різні політичні, соціальні та економічні технології. У статті розглядається новітній підхід щодо протидії міжнародному тероризму, який базується на застосуванні ноотехнологій.

Поширення тероризму в Західній Європі та Північній Америці у другій половині ХХ ст., завдяки появі ісламського фактора в структурі міжнародного тероризму, є досить не прогнозованим, оскільки протягом багатьох десятиліть країни цих регіонів демонстрували стабільність суспільно-політичних та правових відносин, а також прозорість ЗМІ. Незважаючи на це, вони зазнали жорстких потрясінь, викликаних міжнародною терористичною діяльністю. Тому для становлення антитерористичного міжнародного законодавства та його гармонійного входження в міжнародне політико-правове поле доречно проаналізувати досвід боротьби з тероризмом та його висвітлення у ЗМІ таких країн, як США, Канада, Франція, Австрія, Швейцарія, Німеччина, Японія та Росія.

З одного боку, на межі тисячоліть тероризм здобув нову якість, перетворившись з поодиноких виявів насильства в суттєвий фактор сучасних міжнародних відносин. Виник феномен міжнародного тероризму, не пов'язаний з певною державою, навіть групою держав. Функціонують терористичні організації з багатонаціональним складом, що мають інфраструктуру та прибічників у різних країнах світу.

Згідно з Декларацією ООН "Про надання незалежності колоніальним країнам та народам" від 14 грудня 1960 р., тероризм являє собою насильство чи погрозу його застосування у відношенні фізичних осіб чи організацій, а також знищення (ушкодження) чи погрозу знищення (ушкодження) майна й інших матеріальних об'єктів, що створює небезпеку загибелі людей, заподіяння значного збитку або настання інших суспільно-небезпечних наслідків, здійснюваних з метою порушення суспільної безпеки, лякання населення чи вплив на прийняття органами влади рішень, вигідних терористам.

У даному формулюванні чітко проглядаються дві форми тероризму – фізична і духовна (психологічна). Природно, обидві форми тероризму органічно пов'язані одна з одною та переслідують мету фізичного і морального знищення своїх жертв. Тому сьогодні ми маємо право говорити про тероризм, його природу і наслідки.

Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції № 55/63 від 4 грудня 2000 р. відзначила важливість зусиль з боротьби зі злочинами у сфері використання інформаційних технологій та визначила необхідні заходи: ліквідація при-

© О. Коломієць, 2006

тулків для правопорушників; співробітництво правоохоронних органів у розслідуванні трансграничних злочинів; обмін інформацією; навчання та оснащення персоналу; захист конфіденційності; забезпечення охорони даних, що мають відношення до розслідування злочинів і швидкого доступу до них; забезпечення належних режимів взаємної правової допомоги; підвищення поінформованості громадськості; розробка інформаційних систем для попередження злочинів і сприяння їхньому розслідуванню; а також необхідність захисту приватного життя при збереженні в урядів можливості боротися зі злочинним використанням інформаційних технологій.

Була висловлена думка про те, що важливими елементами вирішення даної проблеми є прийняття законодавства на національному рівні, а також міжнародного договору. Однак у той же час було виражене занепокоєння щодо небезпеки передчасної розробки відповідних нормативних документів. Ця проблема може бути також частково вирішена за рахунок вживання профілактичних заходів, наприклад, на основі забезпечення технічної безпеки, просвітницької діяльності та розробки етичних норм щодо використання нових технологій.

У своїй резолюції 55/25 від 15 листопада 2000 р. Генеральна Асамблея прийняла Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності і два Протоколи до неї (резолюція 55/25, додатки I-III). Конвенція застосовується в тих випадках, коли комп'ютер чи телекомунікаційні мережі використовуються злочинцями в рамках більш традиційних форм транснаціональної організованої злочинності.

Зокрема в ст. 29 Конвенції говориться, що кожна держава-учасник у необхідних рамках розробляє або вдосконалює програми підготовки правоохоронних органів. Такі програми можуть включати відкомандирування співробітників та обмін ними. Зазначені програми стосуються методів, що використовуються в боротьбі з транснаціональними організованими злочинами, які вчиняються з використанням комп'ютерів, телекомунікаційних мереж та інших видів сучасної технології.

Координації зусиль з протидії комп'ютерній злочинності потребують не тільки правоохоронні органи, але й потенціальні жертви комп'ютерних атак, а також виробники апаратного та програмного забезпечення.

Формування відповідних підрозділів в Міністерстві внутрішніх справ, Службі безпеки України, Державній податковій адміністрації України координує Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Проте специфіка комп'ютерних злочинів потребує створення спеціального підрозділу, який би здійснював аналітично-інформаційну діяльність щодо боротьби та попередження правопорушень в інформаційній сфері. На базі такого підрозділу можлива була б організація інформаційних систем, до яких можна звертатися в будь-який час доби із проханням про надання допомоги в проведенні компетентного розслідування.

З іншого боку, сучасна світова цивілізація перебуває в постійному динамічному стані та пошуках концепцій розв'язання глобальних міжнародних проблем як держави, так і громадянського суспільства: створення гуманітарної безпеки за допомогою концепції культури миру і толерантності, збереження культурної багатоманітності, сприяння розвитку науки і новітніх інформаційних технологій, застосування моральних та правових цінностей інформаційного суспільства, розширення доступу до загально цивілізованої інформації та знань, які належать до глобальної інтелектуальної ноосфери.

У політичній ідеології провідних світових держав дедалі частіше береться до уваги, що в добу глобалізації цивілізації реалізація міжнародної стратегії зміцнення миру та людський розвиток через освіту, науку, культуру і комунікацію здійснюється із застосуванням новітніх політтехнологій.

На сьогоднішній день у глобалізованому нестабільному світі існує потреба в альтернативі сучасної політики – реальної політики або політики "твердої сили". Дослідження альтернативи були розпочаті з переосмислення суті інформаційного простору. Існуючі поняття "кіберпростір" та "інфосфера" (кіберпростір плюс засоби масової інформації) повинні бути об'єднані як складові більш широкого поняття "ноосфера", або "всеохоплюючий простір свідомості". Суть ноосфери обґрунтовується ключовим припущенням: на найвищих рівнях політичного керівництва розробка інформаційної стратегії може сприяти появі нової парадигми, з одного боку – основаної на ідеях, духовних цінностях, моральних нормах, законах та етиці, переданих за допомогою "м'якої сили" – на протидію політиці сили та її акценту на ресурси та здатність, пов'язану з традиційною, матеріальною силою. Стратегічне мислення повинно привести до зрушення основної державної стратегії, яка базується на "твердій силі". Необхідна нова парадигма, що називається *ноополітикою*.

Ноополітика – метод реалізації зовнішньої політики в інформаційну епоху, що підкреслює первинність ідей, духовних цінностей, моральних норм, законів та етики, яка базується на застосуванні "м'якої сили", а не "твердої сили". Ноополітика реалізується більше за допомогою твердої віри в те, що права створюються для реалізації влади, а не навпаки.

Державні діячі завжди мають можливість звернутися за допомогою до традиційних форм сили, але з кожним разом вони будуть усе більше бачити вигоди в застосуванні стратегій, які спочатку використовують переваги інформаційного способу, а традиційному словесному варіанту відведуть другорядну роль. Таке стратегічне мислення спрямоване на зрушення основи інформаційної ідеології держав, у тому числі в боротьбі з міжнародним тероризмом. Виникає нова соціально-політична парадигма, яка тлумачиться світовими вченими-політологами як *ноополітика* [5; 11].

Нове поняття – це форма міжнародного політичного керівництва, що необхідне для взаємодії з ноосферою. Більшість державних і недержавних політиків на міжнародній арені можуть керуватися концепціями ноополітики.

Теоретико-методологічні проблеми політичної ідеології та принципи її формування фундаментально розглянуті західними вченими Ф. Хортоном, Ф. Вайнгартеном, А. Хансеном та іншими в роботах [2; 10; 11]. Цим же проблемам присвячені праці українських та російських учених А. Гордієнко, Я. Засурського, Н. Землянкової, Є. Макаренка, Д. Черешкіна та В. Шкляра [4–8; 12].

На відміну від публікацій та наукових досліджень вищевказаних учених, автор характеризує й досліджує проблему застосування ноополітичних технологій у кризових ситуаціях світового суспільства, прикладом якої є міжнародний тероризм. Деякі аспекти даної проблеми були розглянуті автором в попередніх дослідженнях [7].

Кризова ситуація внаслідок глобалізації міжнародного тероризму водночас спровокувала й інформаційну кризу політичної ідеології держави. Зросла кількість компромісних та альтернативних поглядів стосовно міжнародного тероризму, виникла кризова поляризація земної цивілізації, почали виникати нові міждержавні зв'язки з одночасним послабленням діючих.

На перший соціально-політичний план виходять задачі аналізу та синтезу політичної ідеології держави в умовах кризового стану (США, Росія, Ізраїль) унаслідок терористичних актів, поліпшення власного іміджу держави, виправдання своїх дій та суб'єктивних помилок.

Реальна політична ідеологія держави має тенденцію ставити в основу державні інтереси, а ноополітика – політичну ідеологію світового суспільства, державних та недержавних організацій. Реальна політика протиставляє одну державу іншій, однак концепції ноополітики заохочують міждержавне співробітництво в коаліціях та інших спільних структурах, що висвітлюються громадськими ЗМК.

Виконання Україною зобов'язань перед Радою Європи з проблем інформаційного розвитку забезпечується високим освітнім та інтелектуальним потенціалом, технологічним розвитком та інтегрованістю держави у світовий і європейський інформаційний простір, сучасною законодавчою базою та суспільним усвідомленням потенцій інформаційного суспільства.

Саме дві домінанти – інтелектуальна й технологічна (елементи ноополітики) – визначені як стратегічні напрями реалізації національної інформаційної політики України в ХХІ ст., які знайшли підтвердження у програмах європейського та євроатлантичного співробітництва держави на перспективу євроінтеграції.

Виходячи з наведеного, можна зробити висновок про те, що ноополітика навряд чи в найближчому майбутньому повністю трансформує існуючу парадигму "реальної політики", що ґрунтується на матеріальному силовому варіанті в боротьбі з міжнародним тероризмом. Сьогодні деякі регіони світу живуть за законами інформацій-

ного віку, у той час як інші значно відстають від інформаційного розвитку земної цивілізації. Таким чином, ноополітика поки що не є універсальним засобом, вона буде більше вдалою методологією керування для певних частин світу з високим рівнем інформатизації. Але вона менш ефективна там, де традиційно державні інтереси домінують над інтересами громадянського суспільства, застосовуються методи традиційної силової політики.

Крім того, ноополітика буде найбільш ефективною там, де присутні всі засоби доведення інформації до громадськості, внаслідок застосування громадських ЗМК значно поширені неурядові організації та добре налагоджений процес взаємодії державних і недержавних структур за допомогою ЗМК.

1. Arquilla J. Between a Rock and a Hard-Drive: Export Controls on Supercomputers // *The Nonproliferation Review*. – 1996. – Vol. 3. – № 2.
2. Вайнгартен Ф. Основи федеральної інформаційної політики: погляд конгресу США. – К., 1996. 3. Глобальные тенденции развития человечества до 2015 года / Пер. с англ. М. Леоновича / Под ред. К. Жвакина – Екатеринбург, 2002. 4. Гордієнко Г. Вхождення країни у всесвітню систему інформації // *Нова політика*. – 1999. – № 5. 5. Засурский Я. Информационное сотрудничество в рамках международного сотрудничества / *Международное общество*. – М., 2000. 6. Землянова Н. Современная американская коммуникативистика. – М., 1995. 7. Коломієць О. Особливості міжнародно-правового регулювання боротьби з інформаційним тероризмом // *Актуальні пробл. міжнар. відносин*. – 2003. – Вип. 42. – Ч. 1.
8. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика: Монографія. – К., 2000. 9. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Архирейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін.; за ред. В.А. Смолій. – К., 2002. 10. Hansen A. VSIH. Public Diplomacy in the Computer Age. – N.Y.; Philadelphia; Toronto; Hong Kong; Tokyo; Sydney., 1984. 11. Хортон Ф.У. Что такое национальная информационная политика // *Международ. форум по информации и документации*. – 1998 – Т. 23. – № 3. 12. Шкляр В.І. Масмедіа і виклики нового століття. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 21.11.05

ЄВРОПА І БЛИЗЬКИЙ СХІД: СФЕРА МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Присвячено дослідженню окремих теоретичних та практичних аспектів цивілізаційної теорії. Сучасну цивілізаційну динаміку досліджено в контексті проблеми цивілізаційної ідентифікації Європи та Близького Сходу. Розвинуто концепцію взаємодії цивілізацій у контексті проблеми безпеки.

The article is dedicated to studying the general contents of the theory of civilization. Modern dynamics of civilizations is examined in the context of the issue of identification of Europe and the Middle East among other civilizations. Developed are systematic conception of interaction of Civilizations in the context of Middle East Security problem.

Сучасна ситуація в світі характеризується прискореною глобалізацією багатьох процесів у планетарному масштабі, що супроводжується одночасним посиленням унікальності в розвитку окремих людських спільнот. Особливо виокремлюються в цьому плані соціокультурні макроспільноти – геоцивілізації, що формують головні риси тих чи інших спільнот. Проблеми сфери міжцивілізаційних відносин на межі тисячоліть набувають особливого значення. Сьогодні одним із найбільш актуальних наукових завдань міжнародно-політичної теорії є визначення ролі та впливу міжцивілізаційних процесів на сферу світової політики, оскільки в процесі розвитку глобальної системи міжнародних відносин простежується посилення впливу цивілізаційних факторів.

У сучасній українській міжнародно-політичній науці з'явилася чимало досліджень, в яких аналізуються проблеми цивілізації та міжцивілізаційних взаємодій, проблеми цивілізаційної ідентифікації України. Цими проблемами плідно займаються українські вчені Ю. Павленко, Ю. Пахомов, В. Гура та ін. Ними підкреслюється необхідність врахування цивілізаційного виміру проблеми безпеки.

Мета даної роботи – дослідження сфери міжцивілізаційних відносин Європи та Близького Сходу та їх впливу на проблему безпеки близькосхідного регіону. Автори роблять спробу одного з перших в українській міжнародно-політичній науці дослідження взаємодії цивілізацій Європи і Близького Сходу в безпековому контексті. Досліджуються основні етапи, закономірності та наслідки міжцивілізаційних відносин, під якими розуміється, як зазначає професор Університету Рейтаку м. Токіо Ш. Іто, "арена постійної і стійкої взаємодії цивілізацій у визначених територіальних межах і в певні проміжки часу" [3, с. 123].

Автори враховують, що ті культурно-історичні та географічні реальності, які визначаються термінами "Європа" та "Близький Схід", історично являли собою сукупність різних цивілізацій.

Систематикою цивілізацій за періодами та типами займається цивілізаційна таксономія. Критерії періодизації різняться залежно від підходів до дослідження цивілізацій, головними з яких вважаємо як стадіальні теорії, так і проміжні їх варіанти – визнання існування груп синхронних цивілізацій, лінійні теорії, коваріантні та постмодерністські теорії [5, с. 171]. Російський дослідник Ю. Яковець, створивши власну концепцію на основі синтезу теорії А. Тойнбі та марксизму, виокремлює чотири покоління локальних цивілізацій: перше – неолітичне, друге – рабовласницьке (ранньорабовласницька та антична), третє – феодальні (ранньофеодальні та індустріальні), нарешті четверте покоління локальних цивілізацій на постіндустріальній фазі розвитку [15, с. 36].

У коваріантній теорії К. Ясперса історичний час обмежений початком і кінцем і поділяється на чотири періоди: доісторія (передісторія); стародавня культура, осьовий час та технічний вік. У період, осьовий часу духовного основоположення людства (800–200 рр. до н. е.) відбувається розділення на Схід та Захід, світ Пе-

редньої Азії та Європи починає протистояти двом іншим світам – Індії та Китаю [4, с. 177].

Ю. Яковець розглядає цивілізації як "визначену стадію в циклічному розвитку суспільства в цілісності елементів, що її складають". На підставі цього виокремлюються сім світових циклів-цивілізацій, об'єднаних в три суперцикли. Перший суперцикл – період становлення суспільства. Його епіцентри – Єгипет, Месопотамія, Індія та Китай, а також Греція та Рим. Другий суперцикл – період зрілості суспільства, його епіцентрами вже стають Західна Європа та Північна Америка. Третій суперцикл – постіндустріальна цивілізація, розпочинається в з другої половини XX ст. Його епіцентри – Японія, США, Китай, Європейський Союз [10, с. 31–32].

Деякі дослідники вважають, що кожна локальна цивілізація має свій ритм розвитку. У той же час існує і інший підхід, згідно з яким цей ритм більш-менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій. Суміжні цивілізації синхронізуються в своїй динаміці. Виокремлюються такі групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна; азійська; західноєвропейська; американська; африканська; східноєвропейські та північноазійські локальні цивілізації.

До першої групи належали держави Близького Сходу, а також Італія та Греція. На другому суперциклі вони опинились в другому ешелоні розвитку. Країни другої – Індія, Китай, Японія, Середня Азія. Вони були епіцентром цивілізації на початку другого суперциклу. До третьої групи належать країни Європи – Іспанія, Британія, Франція, які були колоніальними імперіями. Наприкінці індустріальної епохи вони починають втрачати свої позиції. В американській групі стародавній цивілізації були знищені, виникли нові, дочірні щодо західноєвропейської цивілізації, які набули самостійного характеру.

Як зазначає російський філософ В. Соловйов, дихотомія Схід-Захід створена самою історією. Ще Геродот відносив її початок до часів напівісторичних: перші вияви протистояння між Європою та Азією він вбачав в викраденні фінікійцями жінок з Аргосу і Олени сином троянського царя Пріама Парісом [2, с. 8].

Методологічні підвалини порівняльно-типологічного дослідження цивілізацій західного та східного типу розвитку закладені ще в праці М. Конрада "Захід і Схід". Особливе значення в контексті дослідження міжцивілізаційних взаємодій Європи та Близького Сходу мають іслам-християнські відносини, оскільки саме з поширенням ісламу і створенням Арабського халіфату виникає релігійно-ідеологічне протистояння Європи та Близького Сходу. У цьому аспекті варто згадати і арабські завоювання під гаслами ісламу, і "зворотні процеси" – хрестові походи, колоніальні загарбання європейців на Близькому Сході.

У той же час ще російський дослідник М. Данилевський (1822–1885) головним критерієм локальної цивілізації (культурно-історичного типу) вважав не релігію, а неповторний шлях розвитку. Його перелік складався з 12 культурно-історичних типів [4, с. 177]. Німецький дослідник О. Шпенглер (1880–1936) поруч із захід-

ноєвропейською виокремлював єгипетську, вавилонську, візантійсько-арабську цивілізації, які історично існували на Близькому Сході [11, с. 18]. Англійський вчений А. Тойнбі нараховував 47 локальних цивілізацій трьох поколінь, з них "п'ять" живих цивілізацій початку XX ст. – західну, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну, за основу класифікації взявши перш за все належність до тої чи іншої релігії [8, с. 18]. Схематично цей розвиток виглядав таким чином: примітивне суспільство; вища цивілізація першої генерації; вища цивілізація другої генерації; вища вселенська церква; вища цивілізація третьої генерації.

Аналізуючи світ сучасних цивілізацій четвертого покоління, Ю. Яковець визначає такі їх головні особливості, враховуючи, що більшість з них ще перебуває на стадії формування:

- посилення диференціації порівняно з цивілізаціями третього покоління. Наприклад, західна цивілізація поділяється на материнську-західноєвропейську; дочірні – північноамериканську, латиноамериканську, океанічну, далекосхідну, китайську, японську та буддійську. У складі далекосхідної цивілізації виокремлюються китайська, японська, можливо, буддійська. Продовжують існувати індійська і мусульманська цивілізації. Євразійська цивілізація перебуває на стадії розпаду. Східноєвропейська цивілізація (до якої він відносить і Україну), ще остаточно не сформувалась, дрейфує від євразійської до західноєвропейської. У стані кризи – африканська цивілізація [14, с. 47–48].

Вибір шляхів розвитку та зовнішньополітичних орієнтирів залежить від культурно-цивілізаційних традицій. У межах дихотомного поділу на західні та східні цивілізації серед цивілізацій Сходу можна виділити кілька культурно-цивілізаційних блоків, зокрема арабомусульманський.

Як зазначає американський вчений С. Хантінгтон, усі провідні вчені визнають існування окремої ісламської цивілізації. Іслам, який виникає на території Аравійського півострова в VII ст. н. е., швидко поширюється на Північну Африку та Піренейський півострів, а також на схід, у Середню Азію, Індостан та Південно-Східну Азію. Унаслідок цього в межах ісламу існує значна кількість окремих культур та субцивілізацій, включаючи арабську, тюркську, перську та малайську [13, с. 56]. Той же С. Хантінгтон зародження західної цивілізації відносить до 700–800 рр. н. е., погоджуючись з виокремленням трьох головних її складових: Європа, Північна Америка та Латинська Америка [13, с. 56]. З погляду російського дослідника Я. Шемякіна, культурно-історична та географічна реальність, яка визначається терміном Європа, являє собою сукупність різних цивілізацій [9, с. 7]. До їх складу відносять західну "субекумену", яка включає крім країн Західної Європи, а також частково Північної, Центральної та Південної Європи США, Канаду, Австралію і Нову Зеландію [6, с. 69]; іберо-європейську цивілізацію (країни Піренейського півострова); балканську культурно-історичну спільність; російсько-євразійську цивілізацію, включаючи крім Східної та Північної Європи ще й азійські території; проміжна східноєвропейська цивілізаційна зона (куди Я. Шемякін відносить і Україну), яка швидко зближується з Заходом; анклав ісламу на європейському континенті: Боснія, Албанія, європейська частина Туреччини, колонії мусульманських емігрантів в містах Європи [9, с. 7–8]. Таким чином, приходимо до висновку, що якщо "Європу" більшість дослідників розглядають як сукупність різних цивілізацій, то Близький Схід – як ядро мусульманської цивілізації.

Автори не ставлять за мету розглянути всі аспекти взаємодії міжцивілізаційних традицій, які існують на території Європи та Близького Сходу. Тому головним предметом дослідження є вплив міжцивілізаційних взаємодій на проблему безпеки близькосхідного регіону, зокрема на врегулювання регіональних конфліктів.

У даному контексті автори розуміють під терміном "цивілізація" історично визначений тип людського суспільства з характерними економічними, суспільно-політичними рисами і особливостями культури. Спираючись на досягнення цивілізаційної таксономії, приходимо до висновку, що якісний підхід при визначенні типу цивілізації, який враховує перш за все рівень суспільних відносин, рівень розвитку виробничих сил, характер влади та її взаємовідносини з суспільством, рівень взаємопроникнення людини та природи, дає нам підстави зробити висновок щодо належності Європи та Близького Сходу до різних типів цивілізацій.

Враховуючи інший, лінійний підхід, тобто просторово-часову складову цивілізацій, відносимо цивілізації Близького Сходу до первинних (осередкових) цивілізацій.

У цивілізаційному просторі ХХІ ст. зростає як значення цивілізаційної спільності, так і міжцивілізаційних розбіжностей; посилюється диференціація економічного та військово-політичного потенціалу окремих локальних цивілізацій, нарощується потенціал партнерства локальних цивілізацій, формується новий тип відносин між ними. Це дає підстави стверджувати про наявність двох груп цивілізацій. Перша – найбільш розвинені цивілізації при незначній долі в чисельності населення (західноєвропейська, північноамериканська, японська), друга – цивілізації з більш низьким рівнем розвитку.

Позиція дослідників щодо цивілізаційної структури світу часто відрізняється. Так, М. Мелко вважає, що існує консенсус відносно існування 12 найважливіших цивілізацій, з яких сім вже зникли (месопотамська, єгипетська, критська, класична, візантійська, центральноамериканська, андська), а п'ять ще продовжують існувати – китайська, японська, індуїстська, ісламська і західна. С. Хантінгтон констатує наявність восьми основних цивілізацій – західної, православної, китайської, японської, мусульманської, індуїстської, латиноамериканської та африканської [16, с. 87].

Відносини між цивілізаціями пройшли кілька етапів. На першому етапі, приблизно протягом трьох тисяч років після виникнення цивілізацій, контакти між ними, за деякими винятками, мали обмежений характер. Основними вивами цих контактів були торговельні зв'язки, війни та конфлікти. Цивілізації були розподілені простором і часом.

На другому етапі почала формуватись особлива західна цивілізація. Вона активно засвоювала здобутки інших цивілізацій. З XVI ст. розпочинається широкий, поступовий та цілеспрямований вплив Заходу на всі інші цивілізації, джерелом якого стали його технічні переваги. Іде процес формування європоцентричного світу.

На третьому, сучасному етапі висловлюються різні погляди як на проблеми взаємодії цивілізацій, так і на моделі глобальних взаємодій – від "зіткнення цивілізацій" до "діалогу" між ними.

З погляду С. Хантінгтона, майбутні конфлікти між цивілізаціями – це завершальна фаза еволюції глобальних конфліктів в сучасному світі. Протягом майже двох століть після Вестфальського миру в західному ареалі конфлікти відбувались головним чином між державами – королями, імператорами, абсолютними та конституційними монархами. Починаючи з Великої Французької революції, головні лінії конфліктів пролягали не стільки між правителями, скільки між націями.

Унаслідок Першої світової війни та російської революції на зміну конфліктам націй приходить конфлікт ідеологій. Міжнародна система набуває гетерогенного характеру. Сторонами такого конфлікту були спочатку комунізм, нацизм та ліберальна демократія, потім – комунізм та ліберальна демократія. Під час "холодної війни" цей конфлікт знайшов відображення в боротьбі двох наддержав, жодна з них не була державою-нацією в класичному розумінні цього терміна. Їх самоідентифікація формувалась в ідеологічних категоріях.

С. Хантінгтон приходить до висновку, що із закінченням "холодної війни" на перший план висувуються цивілізаційні розбіжності [12, с. 7–8].

У сучасних умовах важливого значення набуває проблема виявлення потенції та перспектив позитивного діалогу культур та цивілізацій, встановлення механізмів стійкої взаємодії між цивілізаціями як основи для регуляції міжнародних відносин та плідного розвитку. Позитивні кроки в цьому напрямі були зроблені мусульманською цивілізацією.

У цьому контексті важливого значення набуває висунута в 1998 р. ініціатива Ісламської Республіки Іран. Вона виступила на Генеральній Асамблеї ООН про внесення до порядку денного нового пункту – діалог між цивілізаціями.

Ця ініціатива знайшла підтримку серед держав-членів ООН. Питання діалогу між цивілізаціями залишається протягом останніх років одним із основних питань порядку денного ООН, тому що саме діалог між цивілізаціями сприяє забезпеченню міжнародної та регіональної безпеки, розвитку двосторонніх відносин між державами на міжнародному рівні. У даному контексті під діалогом цивілізацій розуміється свідома настанова, яка потребує концептуальної розробки та інституційного оформлення. Основною метою діалогу є перехід від теорії до практики. І якщо дійсно можливо за допомогою діалогу визначити нову парадигму міжнародних відносин, то цей перехід від теорії до практики набуває реальних рис.

4 листопада 1998 р. було ухвалено Резолюцію ГА ООН 53/22, згідно з якою 2001 р. було оголошено Роком діалогу між цивілізаціями під егідою Організації Об'єднаних Націй. Для виконання Резолюції ГА ООН 53/22 9 грудня 1998 р. під егідою Президента Ірану був створений Міжнародний центр діалогу між цивілізаціями. Основною метою центру є поглиблений аналіз концепції діалогу між цивілізаціями з позицій філософії, теології, науки, літератури та мистецтва.

У листопаді 1998 р. в Греції було проведено зустріч представників Єгипту, Греції, Ірану та Італії. Під час зустрічі відбулася дискусія на тему "Спадщина давніх цивілізацій: наслідки для сучасного світу". За підсумками роботи Афінської групи було підписано Декларацію. Особливо підкреслювалося, що ця тема не обмежується лише чотирма сторонами, які підписали Декларацію, а охоплює всі давні та сучасні цивілізації.

У квітні 1999 р. у Литві було проведено Міжнародну конференцію з питань діалогу між цивілізаціями. Метою конференції було зібрати глав держав, видатних учених в галузі цивілізаційної компаративістики і діячів мистецтв з різних континентів для обговорення питань у контексті контактів між цивілізаціями в сучасному світі, обміну думками щодо існуючого стану відносин між ними, а також пошуку більш оптимальних шляхів для підвищення рівня взаєморозуміння між різними цивілізаціями.

У травні 1999 р. в Тегерані відбувся Ісламський симпозиум з питань діалогу між цивілізаціями, на якому було ухвалено Тегеранську декларацію про діалог між

цивілізаціями. Зазначене питання постійно розглядалось під час проведення сесій Генеральної Асамблеї ООН протягом 1999–2005 рр.

У Декларації тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 р. (резолюція 55/2) відмічалось, що терпимість є однією із фундаментальних цінностей, які мають суттєво важливе значення для міжнародних відносин в ХХІ ст., і має включати в себе активне сприяння ідеям культури миру і діалогу між цивілізаціями, має базуватися на різноманітті віросповідань, культур і мов. Глобалізація характеризується закріпленням взаємозв'язку між культурами і цивілізаціями і діалог між цивілізаціями під егідою ООН надає можливість підкреслити, що глобалізація є не тільки економічним, фінансовим і технологічним процесом, який може принести велику користь, але і являє собою гуманітарну проблему, яка змушує визнати взаємозалежність людства і його велике культурне різноманіття.

Розвиток відносин між мусульманською та іншими цивілізаціями значно ускладнився внаслідок подій 11 вересня 2001 р. Але зробимо припущення, що той факт, що за останні роки не так вже й багато зроблено для ліквідації міжнародного тероризму, свідчить про зацікавленість у цьому певних кіл, у тому числі і за межами Близького Сходу.

Виходячи з гетерогенного характеру близькосхідної регіональної системи, в тому числі і в цивілізаційному аспекті, потребують аналізу особливості процесу її формування і розвитку, який значною мірою визначав характерні риси міжцивілізаційних взаємодій в цьому регіоні.

У самій теорії систем закладена можливість розглядати її частини як підсистеми, виходячи з того, що незважаючи на цілісність планетарної міжнародної системи, низка міжнародних взаємодій не вписуються в неї і мають певну автономію. Існують певні закономірності, пов'язані з цивілізаційною, географічною, територіально-економічною, культурною, етнопсихологічною специфікою частин системи або її підсистем. Ці більш вузькі закономірності описують функціонування регіональних та субрегіональних підсистем, тобто сукупності специфічних міжнародних взаємодій, в основі яких лежить спільна географічна та культурно-цивілізаційна належність.

У процесах формування та функціонування різних регіональних підсистем міжнародних відносин географічний фактор завжди відіграв важливу роль. Географічне середовище здійснювало вплив на процес системотворення, структуру, функціонування та розвиток системи міждержавних відносин.

Серед різних рівнів структури системи міждержавних відносин, різних її складових можна виокремити такі, які тієї чи іншої формі відповідають цивілізаційним поняттям. Багато важливих міжнародно-політичних процесів, що є ключовими в усій системі міждержавних відносин, які визначають її структуру, функціонування та розвиток, інколи навіть на глобальному рівні, формуються під значним впливом факторів, які мають міжцивілізаційний характер.

У західній міжнародно-політичній науці поняття "Близький Схід" мало політичне забарвлення та модифікувалося залежно від змін стратегічних настанов провідних країн Заходу щодо цього регіону. Будь-яких твердо і беззастережно встановлених меж цього регіону немає, проте існує певна домовленість щодо віднесення до нього держав, розташованих на території, що простягається від Єгипту до Перської затоки й від Туреччини та Ірану до Індійського океану. Значення терміна залежить від його конкретного вживання.

На думку авторів, різноманітні визначення поняття "Близький Схід" упродовж тривалого часу застосовува-

лися для різних цілей. У контексті дослідження проблеми міжцивілізаційних взаємодій доцільно використовувати таке визначення: це всі держави-члени Ліги арабських держав, Ісламська Республіка Іран та Ізраїль. Таким чином, більша частина країн Близького Сходу самоідентифікують себе з ісламською цивілізацією.

Одним із найбільш поширених факторів, який призводить до утворення регіональних та субрегіональних структур, є регіональні конфлікти. Близький Схід існує як відносно самостійна підсистема міждержавних відносин у тому числі і внаслідок наявності цілого комплексу, ієрархії тісно взаємопов'язаних конфліктних ситуацій, центральне місце серед яких займає близькосхідний конфлікт. Одним із найбільш тривалих конфліктів регіонального значення, що вплинув на військово-політичний розвиток регіону, був арабо-ізраїльський конфлікт, до якого в різні періоди часу були безпосередньо залучені країни, що належали до різних цивілізацій. Він є джерелом та каталізатором майже всіх інших конфліктів близькосхідного регіону. Щодо свого внутрішнього змісту близькосхідне врегулювання має кілька тісно пов'язаних аспектів.

Перший аспект – національний, або безпосередньо палестинський. Це насамперед питання національного самовизначення палестинського народу.

Другий аспект – регіональний. Близькосхідний конфлікт на регіональному рівні був конфліктом між Ізраїлем, з одного боку, і арабськими країнами, об'єднаними в Лігу арабських держав.

Міжнародний, міжцивілізаційний аспект полягав в тому, що, враховуючи значення цього регіону, в конфлікті з самого початку були задіяні зовнішньорегіональні, в тому числі і європейські держави.

На сучасному етапі регіон залишався уразливим та є ареною конфліктів двох типів: спричинених внутрішніми суперечностями країн регіону (арабо-ізраїльськими та арабо-іранськими протиріччями, ситуацією в іракському та турецькому Курдистані, проблемою Західної Сахари, розвитком ісламізму, конфліктів, спричинених розмежуванням країн регіону, суперечками навколо кордонів, розподілу водних ресурсів, нафтових родовищ тощо); міжцивілізаційних конфліктів, спровокованих позарегіональними державами, які прагнули гегемонії в регіоні шляхом використання будь-яких місцевих слабостей.

У сучасних умовах дедалі більшу роль відіграють загрози, спричинені релігійними проблемами та проблемами міжнародного тероризму.

У 1990-х рр. однією з основних причин стурбованості у сфері безпеки стає тероризм. Після подій 11 вересня 2001 р. виникла нова ситуація у сфері безпеки, політика в усьому світі знову стоїть під знаком безпеки, але по-іншому, ніж у часи холодної війни. Не виникає сумніву, що це безпосередньо пов'язано з розвитком ситуації на Близькому Сході, зокрема у сфері міжцивілізаційних взаємодій. Хоча ці теракти не мали однозначної політичної мотивації, їх розглядали і в контексті близькосхідного врегулювання, палестинської проблеми і в зв'язку з присутністю американських збройних сил на території Саудівської Аравії, подій в Афганістані та Чечні, загальном конфлікті західної та ісламської цивілізації. Адже терористичні дії ісламських фундаменталістів, перш за все проти США та Ізраїлю, спрямовані, за їх твердженнями, проти західної цивілізації в цілому. Ці події стали свідченням розмивання кордонів між внутрішнім та міжнародним порядком.

Як підкреслювалось авторами, головним предметом дослідження є вплив системи міжцивілізаційних взаємодій на проблему регіональної безпеки Близького

Сходу, зокрема на проблему врегулювання регіональних конфліктів. Об'єкт пізнання як система функціонує в середовищі і взаємодіє з іншими системами.

Системі міжцивілізаційних взаємодій притаманна якість до еволюції, адаптації до нових умов шляхом створення нових зв'язків між елементами системи, а також елементів системи із своїми локальними цілями.

Близький Схід здавна був і залишається одним із вибухонебезпечних регіонів світу. У країнах Близького Сходу використання військової сили було традиційним інструментом забезпечення внутрішньої політичної стабільності. Це пов'язано з домінуванням авторитарного характеру державної влади.

У політичному плані цей регіон визначався багаторічним міждержавним суперництвом регіональних "центрів сили" – Ізраїлю та арабських країн. Крім того, існувало протистояння арабських країн, Іраку та Ірану, Ірану та Саудівської Аравії, Іраку та Саудівської Аравії, арабських країн та Ірану, що також відігравало важливу роль у розстановці там політичних сил.

Аналіз факторів, причин та умов конфліктогенності близькосхідного регіону надає інтегральну характеристику розвитку відносин між Європою та Близьким Сходом. Відносно предмета даного дослідження, до факторів можна віднести ті передумови, які призводять до регіональних конфліктів. Вони являють собою ті загальні, стійкі зв'язки та тенденції, які стають рушійною силою конфліктів, тим середовищем, в якому вони відбуваються.

Об'єктивні умови формуються під впливом змін у геополітичній та військово-стратегічній ситуації в регіоні, внутрішньополітичній ситуації в країнах регіону, системі міжцивілізаційних відносин.

Різноманітність існуючих проблем безпеки близькосхідного регіону потребує вивчення дестабілізуючих тенденцій на всіх його структурних рівнях. Науковий прогноз його розвитку є неможливим без аналізу наявних та прихованих вузлових протиріч. Дослідження та оцінка природи й характеру ймовірних загроз є необхідним кроком, що передуює їх попередженню.

Традиційно загрози поділяються на внутрішні та зовнішні. Розглядаючи Близький Схід і як самостійний регіон, і як ядро арабської цивілізації, і як структурну частку системи міжнародної, автори визначають внутрішні, або внутрішньонаціональні (на рівні окремих країн), регіональні (на рівні всього регіону), субрегіональні (на рівні його окремих субрегіонів) та зовнішні загрози його безпеці.

Головні чинники, що в цілому визначають співвідношення конфліктності та стабільності на Близькому Сході, можна узагальнити таким чином: зовнішньополітичні загрози, включаючи небезпеку військової агресії; регіональні загрози, джерелом яких є арабо-ізраїльські та арабо-іранські суперечності, проблема безпеки Перської затоки, існуючі протиріччя між окремими арабськими країнами, ісламський тероризм, проблема водних ресурсів та ін.; внутрішні загрози: внутрішня політична та соціальна нестабільність, релігійні та етнічні конфлікти; суперечності, які існують у межах суспільства між владою і народом або всередині самої влади.

Поняття "загроза", яке традиційно пов'язувалось з військовим протистоянням, у сучасних умовах значною мірою трансформується. Посилюється тенденція до поступового зменшення значення військової загрози порівняно з іншими, не менш вагомими. Пряма та непряма загроза безпеці виникає внаслідок потенційних конфліктів, що можуть бути спричинені чинниками кількох рівнів: зовнішніми; на Близькому Сході; в окремих субрегіонах, зокрема в Перській затоці.

Не виключене зростання напруженості та виникнення збройних конфліктів в зв'язку з діяльністю ісламістів, які користуються підтримкою зовнішньорегіональних держав. Крім того, внутрішня дестабілізація в одній чи кількох країнах регіону може бути викликана діями мусульманських екстремістів, що заохочувались окремими державами регіону.

Ісламський екстремізм у вияві фундаменталізму, перетворився на серйозну регіональну проблему. Існує певна низка чинників цього нового феномена. Головні з них виникли внаслідок ідеологічного вакууму, спричиненого руйнацією тоталітарного соціалізму в країнах Східної Європи, та свідомої підтримки ісламського екстремізму на Арабському Сході з боку деяких інших режимів.

Між країнами регіону існує низка непорозумінь, кожна з них розглядає сусідні країни як потенційне джерело загрози.

Для більшості країн регіону є притаманним складний комплекс внутрішніх проблем, пов'язаний, з одного боку, з незавершеністю процесу формування націй та національних держав, а з другого боку, з нерівномірністю розвитку як в масштабах окремої країни, так і регіону в цілому внаслідок нерівномірного розподілу природних ресурсів, передусім нафтових і водних. Нерівномірність розвитку приймає кілька вимірів: економічний; геоелектричний (розміщення виробничих сил); етнічний (розподіл національних багатств між різноманітними етнічними групами); соціальний (розподіл багатств між класами та соціальними групами); демографічний (зростання чисельності іммігрантів, що загрожує порушенням етнічного балансу).

Близькосхідний простір перетинається кордонами національних держав. За даними Арабської організації праці, в 22 країнах арабського світу загальна чисельність робочої сили становить 98 млн осіб, з них 12 млн – безробітні, 22 млн – частково безробітні. Найбільша частка безробітних в Іраку (60 %), Ємені (25 %), Алжирі (21 %), Йорданії (19 %), Судані (17 %), Марокко та Лівані (15 %), Тунісі (12 %), Єгипті (9 %). Неписьменних серед арабів 60 млн. У той же час до складеного журналом "Форбс" переліку мільярдерів увійшло 11 арабів, з них 8 – з Саудівської Аравії, по одному з ОАЕ, Кувейту та Лівії [7].

Особливість економічного становища арабського світу, яка має безпосередній вплив на розвиток відносин з європейськими країнами, зокрема ЄС – це значення нафтового фактора, особлива роль нафти в економіці країн.

Сукупність таких проблем та суперечностей у країнах регіону може призвести до переростання внутрішніх конфліктів у міжнародні.

Гострого міжнародного значення набуває проблема прав людини в близькосхідному регіоні та її інтерпретація на Заході. Система міжнародно-політичних цінностей, що формується на межі тисячоліть, покликана забезпечити відповідні норми взаємовідносин держав на новому цивілізаційному етапі розвитку людства, ставить інтереси людської особистості та додержання її невід'ємних прав вище інтересів держави та державного суверенітету. Подібна гуманістична та антропоцентрична концепція вимагає зміни розуміння поняття "безпека" та його тлумачення відповідно до необхідності дотримання прав людини, що проголошені в документах ООН. Однак при цьому слід вважати, що базові цінності, які є прийнятними для мусульманських країн у сфері політичних та цивільних свобод, прав людини, відрізняються від визнаних у країнах західної демократії.

Специфічним джерелом суперечностей є також екологічне співіснування держав. Ця проблема може знач-

ною мірою стимулювати загострення міждержавних відносин, та негативний вплив людської діяльності на природу набуває чималого політичного значення.

Крім того, характерною рисою країн Близького Сходу є релігійне забарвлення будь-яких найрізноманітніших проблем та суперечностей. Незавершеність процесів формування сучасної державності, політичної правової культури, системи соціальних та гуманістичних цінностей і пріоритетів робить неминучим зростання впливовості ісламу. Іслам, який вважається невід'ємним від держави та права, стає природним притулком для тих, хто шукає в мусульманському традиціоналізмі підґрунтя для цивілізаційного виживання всупереч загрозі панування західних цінностей. Діяльність екстремістських мусульманських рухів та організацій, що вдаються до терору в боротьбі проти уряду, періодично спричиняла різке підсилення напруженості.

Самостійне місце в переліку дестабілізуючих чинників займає гонка озброєнь, яка пов'язана з проблемою неконтрольованого розповсюдження ядерних та інших видів зброї масового знищення. Схильність країн Близького Сходу до застосування сили як засобу забезпечення національної та регіональної безпеки є одним із головних чинників нарощування озброєнь. На Близькому Сході виникла специфічна геополітична зона з високою концентрацією озброєнь та наявністю комплексу кризових та конфліктних ситуацій. Гонка озброєнь у регіоні відрізняється високими темпами, технологічним удосконаленням та ускладненням систем озброєнь (так звана технологічна гонка озброєнь призводить у багатьох випадках до фактичного усунення різниці між звичайними видами озброєнь та зброєю масового знищення), наявністю тактичних та стратегічних видів наступальних озброєнь, можливістю виникнення в регіоні ядерних озброєнь.

"Ядерний чинник", у свою чергу, разом з фактором розповсюдження інших видів зброї масового знищення, матиме значний вплив на проблему безпеки Близького Сходу в контексті між цивілізаційних взаємодій.

Економічні та соціальні проблеми великою мірою виступають як визначальні фактори, що спричиняють дестабілізацію ситуації на Близькому Сході. Вони є джерелом зростання міжнародної напруженості та серйозних конфліктів, що відбуваються. Виникнення нових геоелектричних пріоритетів справляє не тільки позитивний вплив на стан безпеки, зближуючи країни одна з одною та інтегруючи їх до світового співтовариства, а й може створювати виклики існуючому порядку та руйнувати відносини, що склалися між державами. У першу чергу, це посилення економічного протистояння між Північчю та Півднем, зростання дискримінаційних тенденцій в економічній політиці розвинених країн Півночі.

Нові проблеми виникають також у зв'язку з конкурентною боротьбою за економічне лідерство між країнами Близького Сходу. Економічні й економічно мотивовані чинники, такі як прикордонні суперечки щодо розподілу територіальних вод, використання водних ресурсів та видобутку корисних копалин, можуть стати додатковим джерелом внутрішньорегіональних конфліктів та дестабілізувати ситуацію в регіоні.

Проте, незважаючи на зростання значення економічних та економічно мотивованих чинників у сучасних міжнародних відносинах, чималий вплив на стан та перспективи міжнародної безпеки мають військово-політичні чинники. Не викликає сумніву, що найважливішими серед них є арабо-ізраїльське протистояння, арабо-ізраїльські та арабо-іранські протиріччя, між-арабські відносини, забезпечення стабільності існуючих політичних режимів, прискорення неконтрольованого зростання військових потенціалів країн регіону.

Наявність багатосторонньої системи безпеки на Близькому Сході, яка була б спрямована на нормалізацію відносин між арабськими країнами та Ізраїлем, мала б позитивний вплив на регіональне співробітництво та міжцивілізаційні відносини.

Значення сфери міжцивілізаційних відносин Європи і Близького Сходу як арени взаємодії цивілізацій у визначених територіальних межах полягає в тому, що вони реалізують досвід внутрішнього діалогу основних цивілізаційних начал, які існують у світі і взаємодіють як зовнішні стосовно один до одного сили. У їх взаємодіях простежуються загальні тенденції та закономірності, дослідження яких має важливе значення і для України, для якої гостро постає проблема цивілізаційної самоідентифікації, пов'язана з визначенням шляхів її зовнішньополітичної орієнтації.

1. Данилевський Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романо-германскому. – М.,

1991. 2. А.В.Журавський Христианство и ислам. Социокультурные проблемы диалога. – М., 1990. 3. Ито Ш. О диалоге цивилизаций и сферах мжцивилизационных отношений // Синтез цивилизации и культуры // Междунар. альманах. – М., 2003. 4. Коппель О.А. Пархомчук О.С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. – К., 2004. 5. Коппель О.А. Пархомчук О.С. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини // Вісн. Міжнародні відносини. – Вип. 23. 6. Померанц Г.С. Теорія субкультури і проблема своєобразия стыковых культур // Померанц Г.С. Выход из транс. – М., 1995. – Кн. 2. 7. А.Суботин. Арабський мир и глобализация // Известия. – 2005, 17 авг. 8. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. – К., 1995. 9. Шемякин Я.Г. Европа и Латинская Америка: взаимодействие цивилизаций в контексте всемирной истории. – М., 2001. 10. Широкова И.Г. История цивилизаций. – М., 1999. 11. Шпенглер О. Закат истории. Очерки мифологии мировой истории. – М., 1993. 12. С.Хантингтон. Новый світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України // Нац. безпека і оборона. – 2000. – № 7. 13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М., 2003. 14. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., 2003. 15. Яковец Ю.В. У истоков новой цивилизации. – М., 1993. 16. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.Y., 1996.

Надійшла до редколегії 16.12.05

О. Хилько, канд. політ. наук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розглянуто пріоритети зовнішньої політики України, спрямовані на ефективне забезпечення її національної безпеки, якими є європейська та євроатлантична інтеграція. Запропоновано конкретні кроки досягнення зазначених пріоритетів, зокрема зміцнення ролі України як регіонального лідера в рамках ГУУАМ, ОЧЕС.

Priorities of Ukrainian foreign policy (such as European and Euroatlantic integration) aimed at efficient securing of Ukrainian national security were analyzed. Certain ways of these priorities achievement were proposed, in particular, enhancement by Ukraine of its role as a regional leader within GUUAM, OBSEC.

Проблема забезпечення національної безпеки є одним із ключових чинників, що зумовлюють вибір зовнішньополітичних пріоритетів держави або об'єднання держав. Такий підхід був затребуваний не лише в часи біполярної епохи; у постбіполярну добу взаємозв'язок і взаємозалежність зовнішньої політики і безпеки залишається не менш актуальним. Недаремно Європейський Союз, членства в якому прагне Україна, об'єднав в один блок Спільну зовнішню політику та політику безпеки (СЗППБ), таким чином підтверджуючи, що забезпечення безпеки є однією з найважливіших функцій зовнішньої політики.

Питання про те, якою має бути зовнішня політика України, щоб вона могла ефективно забезпечувати її національну безпеку, залишалося відкритим практично протягом усього періоду існування незалежності держави. У зв'язку з цим зовнішня політика нашої держави переживала різкі коливання – від гучних заяв про вступ України до НАТО та ЄС як потенційних гарантів її національної безпеки до декларацій про тісну співпрацю з Росією, що забезпечувало б, у першу чергу, економічні інтереси України. Окрім політичних чинників, значною мірою таку "багатовекторність" спричиняла й відсутність чіткого визначення самих загроз національній безпеці України, а також засобів і механізмів їх упередження й подолання.

Певною мірою зазначені питання були окреслені в таких нормативно-правових документах, як Основні напрями зовнішньої політики України та Концепція національної безпеки України, які, однак, розроблялися в першій половині 90-х – період становлення української незалежності – і носять загальнодекларативний характер, акцентуючи увагу на тому, що нова держава не є ворогом ні для кого і спрямована на глибоке співробітництво з державами всіх регіонів та структурами універсальної і регіональної безпеки. Серед напрямів державної політики національної безпеки України в політичній сфері Концепція називала "входження в існуючі

та створювані системи універсальної та регіональної безпеки" [2, с. 11]. Постанова Верховної Ради "Про основні напрями зовнішньої політики України" 1993 р. проголошувала, що "...пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, таких як НБСЕ, РПАС, НАТО, ЄС. Безпосереднє і повне членство України в такій структурі створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки" [6, с. 944].

Зрозуміло, що відкладання питання забезпечення національної безпеки на таку далеку і непевну перспективу, як створення ефективної загальноєвропейської, а то й світової структури безпеки, не кращим чином позначалося на формуванні чіткої зовнішньополітичної стратегії держави. У той же час деякі міжнародні чинники підштовхували Україну до більш чіткого визначення своїх зовнішньополітичних пріоритетів у сфері національної безпеки. Зокрема, такими чинниками були:

- зміна середовища безпеки як на міжнародному, так і на регіональному рівнях, якісна зміна загроз безпеці, поява так званих м'яких кісра на усвідомлення неможливості їх подолання на національному рівні; поширення міжнародного тероризму виявило надзвичайну вразливість, здавалося б, навіть найбільш захищених суб'єктів міжнародної безпеки;

- розвиток та нарощування Європейським Союзом оборонних та безпекових функцій – заснування Спільної зовнішньої політики та політики безпеки, Європейської політики безпеки та оборони, переобрання Євросоюзом на себе функцій та структур Західноєвропейського Союзу; проголошення Євросоюзом готовності взяти на себе відповідальність за глобальну безпеку [7];

- трансформація Організації Північноатлантичного договору з інструменту залякування часів "холодної війни" в регіональну структуру безпеки, яка поєднує євроатлантичний регіон, та розширення її функцій з суто воєнних до політичних, економічних, гуманітарних, екологічних тощо; покладення на Альянс функції поши-

рення демократичних цінностей; наділення Організації своїх членів правом діяти поза межами території держав-членів у відповідь на загрози; розширення співробітництва Росії та НАТО;

- центр формування європейської колективної безпеки окреслився навколо ЄС та НАТО; відбулося розширення НАТО та ЄС за рахунок найближчих сусідів України, і виникла небезпека усунення України від інтеграційних процесів та формування спільної політики безпеки найпотужніших регіональних об'єднань;

- низька ефективність дій Російської Федерації в її намаганнях ефективно виконувати інтеграційні функції на пострадянському просторі, в тому числі й у сфері безпеки.

Певною мірою ці міжнародні чинники були враховані Законом "Про основи національної безпеки України", прийнятим у 2003 р. Зокрема, Закон визначив загрози національній безпеці України воєнно-політичну нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед, поблизу кордонів України; поширення міжнародного тероризму, недостатню ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; критичну залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків тощо. Фактично, важливим орієнтиром для зовнішньої політики було визнання відсутності широкомасштабної глобальної воєнної загрози, але в той же час ряд загроз передбачав необхідність залучення ресурсів і зусиль регіональних та міжнародних структур і неможливість їх подолання самотужки.

Досить чіткі зовнішньополітичні пріоритети у сфері національної безпеки України окреслили рішення Ради національної безпеки та оборони України (травень 2002), Закон України "Про основи національної безпеки України" 2003 р. та Воєнна доктрина України 2004 р. (зі змінами, внесеними в 2005). Рішення РНБОУ, підкріплене відповідним президентським Указом "Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору" передбачає, що кінцевою метою співробітництва України і НАТО є приєднання нашої держави до Альянсу.

Закон України "Про основи національної безпеки України" визначив основні напрями державної політики з питань національної безпеки України в зовнішньополітичній сфері, серед яких: "участь України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства в ЄС та НАТО при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією та іншими країнами СНД", участь у міжнародній миротворчій діяльності [5, с. 4].

Важливою віхою у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів у сфері національної безпеки України стало прийняття у 2004 р. оновленої Воєнної доктрини та змін до неї у 2005 р. Так, положення, внесені до документа в 2005 р. зазначають: "В умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин з НАТО і ЄС. Виходячи з того, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки і стабільності в Європі, Україна готується до повноправного членства в цих організаціях. Активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки та пов'язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належать до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики" [4, с. 17]. Нова Воєнна доктрина України зазначає, що основними складовими забезпечення воєнної безпеки України в загрозливий період та в разі початку війни є використання можливостей Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО,

ЄС, інших структур колективної безпеки. Окрім того, нова Воєнна доктрина не містить положення про позаблоковий статус України, і, оскільки саме доктрина 1993 р. була єдиним документом, що містив згадку про позаблоковість, цей статус більше не має формально-юридичного закріплення і не є перешкодою для приєднання до Північноатлантичного Альянсу.

Таким чином, вступ до НАТО та ЄС офіційно визначені ключовими зовнішньополітичними пріоритетами у сфері гарантування національної безпеки України. У цьому контексті видається доцільним проаналізувати, що може дати Україні вступ до цих двох організацій з погляду забезпечення національної безпеки України.

Щодо поглиблення співробітництва України з НАТО, то вступ до Альянсу може дати такі переваги:

- ефективного забезпечення національної безпеки, захист державного суверенітету та територіальної цілісності; удосконалення системи державного кордону України;

- модернізація та вдосконалення ВПК, адаптація збройних сил до сучасних натівських стандартів, можливість отримувати замовлення на постачання зброї в інші держави-члени НАТО, розвиток і реалізація науково-технічного потенціалу України;

- сприяння економічному розвитку країни, зокрема покращенню інвестиційного клімату;

- сприяння прозорості функціонування органів державної влади та військових структур, встановлення цивільного та громадського контролю над збройними силами, що сприятиме розвитку реальної демократії та захисту прав людини;

- зміцнення стабільності в Центральній-Східноєвропейському та Чорноморському регіонах, поглиблення участі України в європейській та колективній безпеці;

- вступ України до НАТО має забезпечити Україну від нав'язливих намагань Російської Федерації залучити Україну до своєї сфери впливу;

- чимало політиків і науковців вважають, що євроатлантична інтеграція значною мірою сприятиме європейській інтеграції України, оскільки країни-члени НАТО та Євросоюзу висувають схожі вимоги до своїх кандидатів на членство, і відповідність критеріям прийняття до однієї організації змушує членів іншого об'єднання визнати право кандидата на вступ. Зокрема, План дій Україна – НАТО містить цілі, досягнення яких сприятиме європейській інтеграції України. Більше того, подібні умови для розширеного діалогу з країнами-сусідами містить і документ щодо "сусідства" ЄС. Щоправда, чиновники ЄС неодноразово наголошували, що вступ до НАТО не гарантує вступу до Євросоюзу, і приклад Туреччини доводить, що це дійсно так.

Незважаючи на те, що за останні десять років були створені непогані передумови для того, щоб приєднання України до НАТО стало питанням недалекого майбутнього, для досягнення мети інтеграції до НАТО видається необхідним вжиття ще низки кроків у зовнішньополітичній сфері, зокрема:

- подання заявки на членство в Альянсі з метою застосування послідовності у виборі та реалізації свого зовнішньополітичного курсу та переведення партнерських відносин у статус відносин НАТО з країною-кандидатом;

- розроблення стратегії дій, яка має бути спрямована на якомога швидший вступ до НАТО, ознайомлення з цією стратегією керівництва Альянсу;

- інтенсифікація відносин із "старими" та особливо з новими членами НАТО, з якими будуть оговорюватись проблеми європейської безпеки в контексті Центрально-Східноєвропейського регіону;

– особливого значення має інтенсифікація відносин із США та Польщею як стратегічними партнерами, які можуть лобювати швидкий вступ України до НАТО.

Розвитку гарних відносин із США і Польщею мають сприяти, зокрема, результати останніх президентських виборів в Україні, участь нашого військового контингенту в забезпеченні миру в Іраку; демонстрація прогресу в політичних і економічних реформах, покращенні інвестиційного клімату, забезпеченні прав та свобод людини, демократизації суспільного життя.

Що стосується можливого вступу України до Європейського Союзу, то переваги такого членства поширюються на забезпечення національної безпеки як в політичній, військовій та економічній сферах, так і в екологічній, інформаційній, гуманітарній площинах.

Інтенсифікація процесу розбудови в рамках ЄС Спільної зовнішньої політики та політики безпеки, Європейської політики безпеки та оборони надасть Україні гарантії допомоги в разі виникнення локальних конфліктів біля її кордонів, поширення міжнародного тероризму, міжнародної організованої злочинності, поширенні зброї масового знищення тощо.

Економічна безпека стає одним із найвагоміших, якщо не найвагомішим компонентом як міжнародної, регіональної, так і національної безпеки будь-якої держави. Для України цю тенденцію підтверджує експертне опитування наукових фахівців та відповідних держслужбовців науковцями Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України та Інституту економіки промисловості НАН України у 2003 р. Згідно з опитуванням, серед найвагоміших складових національної безпеки України є економічна безпека (94 %) [3, с. 104]. Інвестиції в українську економіку, фінансове співробітництво, модернізація вітчизняного виробництва, запровадження у виробництво наукоємних технологій у випадку вступу України до ЄС зможе ліквідувати існуючі загрози для національної безпеки України в економічній сфері.

Інтеграція до ЄС може ліквідувати й одну з загроз національній безпеці України, визнану останнім часом надзвичайно суттєвою – відсутність національної ідеї та консолідації в суспільстві. Як зазначають дослідники, "неконсолідованість суспільства унеможливорює забезпечення безпеки для всіх, тобто національної безпеки" [1, с. 93]. Вступ до Євросоюзу сприятиме долученню України до європейських традицій, стандартів у науці, освіті. Тісне співробітництво та інтеграція до ЄС сприятимуть розвитку розвиненого громадянського суспільства, забезпеченню прав та свобод людини, демократизації суспільства.

Високі вимоги щодо захисту навколишнього середовища, які висуваються в ЄС до країн-членів, сприятимуть ліквідації таких загроз національній безпеці України в екологічній сфері, як високий рівень забруднення навколишнього середовища, недостатня кількість і низька ефективність очисних споруд, неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів, рослин і організмів, недостатні дії з подолання наслідків Чорнобильської катастрофи тощо.

Пріоритетними зовнішньополітичними кроками, спрямованими на досягнення інтеграції України в ЄС, можуть бути такі:

– цілеспрямована діяльність в напрямі надання Євросоюзом Україні статусу держави з ринковою економікою відповідно до домовленостей, досягнутих у Гаазі в липні 2004 р.;

– наполегливе досягнення згоди щодо поглиблення відносин із ЄС після виконання Україною Плану дій у рамках Європейської політики сусідства та впрова-

дження преференцій у рамках Генеральної системи преференцій ЄС, що знизило б імпорتنі тарифи на українські товари;

– запозичення інтеграційного досвіду нових членів ЄС – сусідів України, в тому числі врахування негативних наслідків інтеграції;

– плідний розвиток євроатлантичного вектору зовнішньої політики.

Важливим для України є поглиблення політичного діалогу з ЄС через участь у СЗППБ ЄС та Європейській політиці безпеки та оборони, оскільки плани дій у рамках прийнятої у травні 2004 р. Європарламентом "Європейської стратегії сусідства" розроблятимуться за участі Верховного представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки.

Для України вигідно поглиблювати співробітництво з ЄС в контексті концепції "Ширша Європа – Сусідство", оскільки в даному випадку термін "сусідство" відображає не лише географічні ознаки, але й простір, на якому діють спільні правила, засвоєння яких сприятиме просуванню України на шляху до ЄС. Зокрема, Україні варто розвивати співробітництво в рамках запропонованих ЄС заходів безпеки з реалізації концепції сусідства, в тому числі в галузі попередження та подолання спільних загроз, серед яких боротьба з тероризмом, поширенням зброї масового знищення, забрудненням навколишнього середовища тощо. Особливої уваги потребують проблеми міграції та візового режиму. Оскільки концепція "сусідства" Євросоюзу має на меті збереження стабільності на кордонах ЄС і запобігання новим загрозам, що походять з територій країн-сусідів, то співробітництво в межах нової концепції сприятиме засвоєнню Україною стандартів та вимог країн-членів ЄС. Інтегруючи основні положення СЗППБ до Європейської стратегії сусідства, ЄС намагається уникнути негативних наслідків нового сусідства, розглядаючи стратегію як засіб посилення ЄС у розв'язанні регіональних конфліктів, боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю та відмиванням "брудних грошей". Серед сфер співробітництва ЄС із сусідами такі: політичний діалог, реформи, торгівля, поступова підготовка партнерів до участі в спільному ринку Євросоюзу, юстиція і внутрішні справи, енергетика, транспортні та інформаційні мережі, захист навколишнього середовища, дослідження та інновації, соціальна політика.

Важливим з економічного погляду є вступ України до СОТ, адже виконання вимог, які висуває ця організація до своїх членів, також наблизитимуть нас до Євросоюзу.

Вітчизняним офіційним колам варто акцентувати увагу на тому, що у сфері безпеки для Євросоюзу Україна може бути не лише споживачем, а й контрибутором, наприклад, у галузі стратегічних транспортних перевезень, використання космосу, розвідки, миротворчості, правоохоронної діяльності, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

У контексті інтеграції до ЄС Україні варто ретельно оцінити роль США у відстоюванні інтересів кандидатів на членство в Євросоюзі. Традиційно Сполучені Штати Америки є головним лобістом вступу нових членів до ЄС і це чудово усвідомлюють в Європі. Так, лондонська газета "Гардіан" у травні 2004 р. звинуватила "новобранців" ЄС у належності до "п'ятої колонії" США в Європі, зокрема такі обвинувачення звучали стосовно Польщі. Зв'язок Сполучених Штатів із своїми "протекте" може призводити до суперечностей у межах Євросоюзу, як, наприклад, це було при голосуванні з питань підтримки США у війні проти Іраку та участі країн-членів у відновленні цієї країни. Тож треба бути обережними і, нама-

гаючись заручитись підтримкою США для євроінтеграційних цілей України, слід шукати баланс між інтересами країн-членів Євросоюзу та США.

Серед зовнішньополітичних кроків, спрямованих на прискорення членства України в ЄС та НАТО, доцільною була б активізація двостороннього співробітництва з такими важливими для цих об'єднань державами, як Польща, Росія, Туреччина, та залучення до європейського простору організацій ГУУАМ та ОЧЕС. Такий сценарій досягнення євроінтеграційних цілей України пояснюється необхідністю підвищувати геополітичну значущість нашої держави, адже на думку багатьох експертів, основною причиною прийняття до ЄС найближчих сусідів України, зокрема Польщі та Угорщини, став саме геополітичний чинник.

Лідерство України в межах ГУУАМ може принести дивіденди не лише щодо внутрішніх потреб, але й ствердить Україну як донора регіональної стабільності на кордонах ЄС, розкриє перспективи України як транзитної держави, пов'язані із транспортуванням каспійських енергоносіїв до Євросоюзу. ГУУАМ зміцнює позиції України в проєктах спорудження південно-східної системи енергетичних та транспортних коридорів, забезпечує вихід на ринки Центральної Азії та Далекого Сходу, що не може не бути привабливим для ЄС, який прагне диверсифікувати власне енергозабезпечення та який зацікавлений у гарантуванні стабільності й безпеки в регіоні. Українсько-грузинський транспортний коридор з постачання нафти в Європу є значно коротшим порівняно з альтернативними шляхами через Туреччину та Росію. Про зацікавленість членів Євросоюзу діяльністю ГУУАМ говорять щорічні європейські міжнародні конференції, де різнобічно обговорюються проблеми розвитку та можливості співпраці ГУУАМ та ЄС. Лідерство України в ГУУАМ також може усунути небезпеку монополізації Росією євразійської системи комунікацій.

Так само геостратегічного значення набуває активна участь України в ОЧЕС. Чорноморсько-Каспійський регіон розміщений на перетині шляхів, які з'єднують розвинені європейські регіони з багатими сировинними і людськими ресурсами країнами Середнього Сходу і далі виводять до просторів Східної Азії; з іншого боку, регіон зв'язує Північну і Центральну Європу з Середземномор'ям, формуючи, таким чином, простір економічних і політичних інтересів Європи, Азії та Північної

Африки. У контексті геополітичної важливості для ЄС Чорноморського регіону варто розглядати розвиток співробітництва між Україною та Туреччиною.

Важливим є подальший розвиток тісних партнерських відносин із Польщею – найбільш потужною державою серед нових членів ЄС і НАТО, безпосередньою сусідкою України, яка останніми роками намагається виконувати роль "адвоката" нашої держави в міжнародних структурах. Поглибленню співпраці України і Польщі має сприяти прихід до влади в нашій державі людей, які мають тісні дружні відносини з керівництвом Польщі.

Сприятимуть євроінтеграції України і дружні партнерські відносини з Росією, адже, відповідно до концепції сусідства ЄС, стабільні відносини сусідів з їх оточенням означає стабільний розвиток самого Союзу. У цьому контексті для української зовнішньої політики постають такі пріоритетні питання: прийняття рішення щодо своєї участі чи неучасті в Єдиному економічному просторі та узгодження принципів його функціонування з положеннями Угоди про партнерство та співробітництво з ЄС (очевидно, зведення ідеї про ЄЕП лише до створення зони вільної торгівлі не викличе опору країн-членів ЄС); вирішення проблеми вододільної частини українсько-російського кордону, а також юридичних та деяких воєнних питань перебування Чорноморського флоту Росії на території України.

Тобто поглиблення відносин із Польщею, активізація діяльності України в межах ГУУАМ та ОЧЕС, розвиток партнерських відносин із Росією варто розглядати не стільки щодо різноспрямованих векторів зовнішньої політики України, скільки щодо цілеспрямованого шляху до інтеграції України до Євросоюзу та НАТО, засобу досягнення цілей європейської та євроатлантичної інтеграції.

1. Дергазов О. Небезпека як атрибут державності // Політична думка. – 1997. – № 1. 2. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Уряд. кур'єр. – 1997. – 6 лют. 3. Новикова О., Покопченко Р. До проблеми визначення пріоритетів та складових національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2. 4. Питання Воєнної доктрини України: Указ Президента України № 702/2005 від 21.04.05 // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. 5. Про основи національної безпеки України: Закон України № 964-IV від 19.06.03 // Уряд. кур'єр. – 2003. – 30 лип. 6. Про основні напрямки зовнішньої політики України: Постанова ВР України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 37. 7. A Secure Europe in a Better World – <http://ue.eu.int/Solana/index.asp>

Надійшла до редколегії 23.11.05

Р. Кривонос, канд. політ. наук

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ НІМЕЦЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Досліджено внутрішньонімецькі фактори процесу німецького об'єднання. Установлено, що крах НДР відбувався швидко завдяки неспроможності СРСР силою підтримувати її владу, привабливості для населення альтернативної моделі розвитку, реалізованої у ФРН, активній зовнішній політиці уряду Г.Коля, який перетворив "німецько-німецькі відносини" у самостійну політичну величину. Доведено, що революція в НДР, в основі якої лежав "патріотизм німецької марки", мала національний характер, була підтримана широкими верствами населення і підкріплена правовими угодами.

The domestic factors of the German reunification are investigated. The GDR break-up was rapid as the USSR was not able any more to support by force the GDR authorities, the alternative development model implemented in the FRG was attractive for the GDR population, and H.Kohl's government conducted an active foreign policy, transforming the "German-German relations" into a self-dependent political value. The GDR revolution grounded on the "German mark patriotism" had a national nature, was supported by great masses of population and reinforced with legal agreements.

Поточні політичні події, що відбуваються в Україні та за її межами, відтісняють на задній план суспільної свідомості ювілеї і пам'ятні дати, які нагадують нам про події, що сталися відносно недавно й сприяли формуванню того політичного світу, в якому ми сьогодні живемо. До таких подій належить об'єднання Німеччини, п'ятнадцята річниця якого відзначалася 3 жовтня 2005 р.

Аналізуючи витоки політики ФРН наприкінці 80-х рр., слід зазначити, що найважливіше значення для перспективи об'єднання двох німецьких держав мала не власне їхня зовнішня політика, а зміни в міжнародній системі внаслідок економічної, ідеологічної і суспільної кризи, яка охопила Радянський Союз наприкінці 80-х рр. Намагаючись розв'язати посталі проблеми та зменшити падіння рівня життя населення, керівництво

КПРС на чолі з М.С. Горбачовим змушене було розпочати проведення спочатку економічних, а потім і політичних реформ.

Пов'язані з ними зміна цінностей і переорієнтація Радянського Союзу на "нове мислення", "мирне співіснування із Заходом", роззброєння та побудову "спільного європейського дому" неминуче вели до конфлікту з фундаментальними засадами існування комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) й так званого соціалістичного табору, тобто зони радянського впливу. Неспроможність СРСР і надалі гарантувати непорушність прорадянських режимів збройним шляхом призвела до виникнення там широких опозиційних громадських рухів і створення революційної ситуації.

Перебіг подій у НДР мав особливості, які визначалися характером східнонімецької держави. Крах НДР та об'єднання відбулися такими швидкими темпами, яких не прогнозував жоден з політиків і аналітиків. Девід Хілдс, один із провідних західних знавців НДР, писав 1988 р., що східнонімецький режим – "очевидно, один із найстабільніших у світі" [2, с. XII]. Протести придушувалися брутальним вжиттям сили, вимушеною еміграцією політичних противників до Західної Німеччини та дозволами для суттєвої частини східнонімецького населення коротких поїздок на Захід, що дозволяло знизити суспільне напруження. За приблизними підрахунками, до 1987 р. у ФРН хоча б один раз у житті побувало від однієї п'ятої до чверті населення НДР [5, с. 167].

Проте стабільність східнонімецького режиму була одночасно і його слабкістю. Адже він тримався на двох важливих факторах: 1) готовність СРСР надати урядові НДР допомогу у випадку кризи та вжити будь-яких необхідних заходів, включаючи і застосування сили, з метою не допустити зміни статус-кво у ЦСЄ, який склався унаслідок Другої світової війни; 2) пасивна згода населення країни, зумовлена військовою присутністю Радянського Союзу, терпіння правління СЕПН, але при збереженні достатньо високого рівня життя.

Обидва стабілізуючі фактори зникли наприкінці 80-х рр. Перший – у зв'язку з політикою реформ у СРСР, другий – унаслідок стрімкого падіння рівня життя та швидкого зростання зовнішньої заборгованості країни під впливом економічної кризи, яка охопила всі соціалістичні країни. Але не лише ці події були, на нашу думку, причиною соціального вибуху, що швидко переріс у злам східнонімецької державності. Не меншу роль відіграла привабливість альтернативної моделі розвитку, реалізованої у ФРН, та активна зовнішня політика уряду канцлера Г. Коля, якому вдалося швидко направити реформістський потенціал східнонімецького суспільства в напрямі об'єднання із західним родичем.

Однією з особливостей правління урядів Г. Коля у 1983–1989 рр. було перетворення "німецько-німецьких відносин" у самостійну політичну величину, незалежну від стану відносин між двома наддержавами біполярного світу [1, с. 274]. Уже на початку 80-х рр. Федеративній Республіці вдалося створити систему міжнародних інститутів, які із загального комплексу її міжнародних відносин виділяти відносини з НДР у так звані німецько-німецькі відносини, створюючи в рамках західного світу особливий міжнародний режим, що змушував інших міжнародних акторів розглядати НДР в окремих сферах як де-юре частину Федеративної Республіки. Таким чином, з одного боку, фактично ставився під сумнів суверенітет східнонімецької держави, а з іншого – створювалася одностороння залежність НДР від ФРН.

Прикладом може слугувати двостороння торгівля. На ФРН та Західний Берлін припадало 27 % зовнішньоторговельного обігу НДР із капіталістичними країнами. Об-

сяг загальної торгівлі між двома німецькими державами перевищив у 80-ті рр. 15 млрд німецьких марок. Федеративна Республіка стала другим за значенням після Радянського Союзу торговельним партнером НДР. Що ж стосується ФРН, то на долю торгівлі із східнонімецьким сусідом припадало лише 1,5 % її товарообігу, а серед торговельних партнерів НДР займала лише 15-те місце.

Така диспропорція стала можливою через те, що уряд ФРН надав НДР низку переваг, яких були позбавлені інші країни ЦСЄ. Зокрема, важливою особливістю торговельних відносин між НДР і ФРН було те, що вони регулювалися не лише відповідними двосторонніми угодами, але й особливим протоколом ЄЕС *Про внутрішньонімецьку торгівлю і пов'язані з нею питання* від 25 березня 1957 р. Цей протокол був складовою частиною *Римського Договору* 1957 р. про створення ЄЕС і мав таку ж саму міжнародно-правову силу. Згідно із параграфом 1 цього протоколу, торгівля між ФРН та НДР не відносилася до зовнішньої торгівлі, а обидві держави не були закордоном одна для одної.

Очевидними є переваги, які отримала від цього НДР. Насамперед це відсутність митних зборів, що дозволило НДР заощадити, за найскромнішими підрахунками, 8,8 млрд німецьких марок [1, с. 97]. Крім того, НДР могла отримувати додатковий прибуток від поставок до ФРН сільськогосподарської продукції за значно вищими, ніж на світовому ринку, закупівельними цінами ЄЕС. За законодавством ФРН, східнонімецькі товари обкладалися пільговим ПДВ, а знижка податку з обігу складала 11 %. Це, у свою чергу, вело до здешевлення східнонімецьких товарів і підвищення їхньої конкурентоспроможності. Не випадково у західній економічній літературі говорилося про НДР як про фактично асоційованого члена ЄЕС, що не мав правового статусу асоційованого членства.

На думку російського вченого Н. Павлова, партійно-державне керівництво НДР, яке завжди дуже чуйно реагувало на будь-які спроби західнонімецьких правлячих кіл ущемити суверенітет республіки, у питаннях економічних зв'язків відмовлялося бачити очевидні протиріччя між "особливим характером" міжнімецької торгівлі, з одного боку, і декларованими правами і амбіціями суверенної держави, з іншого [1, с. 65].

З політичних міркувань ФРН стала практично єдиним західним кредитором східнонімецької економіки, одночасно прив'язуючи до себе сусіда у фінансовому відношенні. Так, 1 і 7 червня 1983 р. у Мюнхені за безпосередньої участі ультраконсервативного керівника земельного уряду Баварії Г. Штрауса було підписано угоди про надання НДР Баварським земельним банком кредиту в розмірі 1 млрд німецьких марок строком на п'ять років. Улітку наступного року консорціум західнонімецьких банків, включаючи і "Дойче Банк", надав НДР наступний кредит на суму 950 млн німецьких марок під гарантію федерального уряду. Між двома державами існувала особлива угода, у рамках якої НДР користувалася безвідсотковим кредитом (т. зв. свінг), верхня межа якого була визначена у 850 млн німецьких марок [1, с. 98].

Одночасно Західна Німеччина скуповувала в інших партнерів НДР її боргові зобов'язання та векселі з метою сконцентрувати у власних руках всю її зовнішню заборгованість, що стрімко зростала. Під час свого першого візиту до Москви Е. Кренц як новообраний перший секретар ЦК СЕПН, розмовляючи із М. Горбачовим, назвав деякі цифри щодо зовнішньої заборгованості НДР.

Загальний борг перед Заходом уже складав 26,5 млрд дол, причому валютний баланс країни мав дефіцит у 12,1 млрд дол. Цікаво, що протоколіст у цьому місці записав: "Товариш Горбачов спитав здивовано,

чи ці цифри відповідають дійсності. Він не уявляв собі, що ситуація є настільки складною". Лише сплата відсотків вимагала 4,5 млрд дол, що відповідало 62 % загального експортного доходу НДР. Країна жила вище своїх можливостей з початку 70-х рр. На думку Е. Кренца, якби перестали надходити нові кредити, рівень життя відразу впав би на 30 %. Кренц роздумував над зверненням до Міжнародного Валютного Фонду (МВФ), але його зупиняв страх перед перспективою західного контролю за східнонімецькою економікою [11, с. 134–135].

І, дійсно, фінансова залежність Східної Німеччини від ФРН стала одним із найважливіших важелів, за допомогою яких урядові Г. Коля вдалося скерувати незадоволення східнонімецького населення рівнем свого добробуту на вимоги входження до ФРН та зберегти контроль над темпами й характером процесу приєднання НДР до ФРН.

Події у Східній Німеччині стали розгортатися дуже швидким темпом після того, як 9 листопада 1989 р. Рада Міністрів НДР під загрозою масових заворушень у Східному Берліні оголосила про можливість відвідувати ФРН та Західний Берлін усім громадянам без попереднього дозволу. Це означало кінець існування Берлінського муру. Через фантастичний збіг адміністративних прорахунків і небажання взяти на себе відповідальність на будь-якому із відповідальних щаблів розгалуженого східнонімецького бюрократичного апарату, керівництво НДР, фактично, віддало вулиці право вирішувати власну долю та долю своєї держави.

У НДР розпочалися масові викриття корупції і зловживань комуністичної номенклатури. Це призвело до повсюдного зміщення керівників регіональних та місцевих органів влади, ліквідації так званого Демократичного блоку партій у парламенті та саморозпуску Національного фронту – наймасовішої громадсько-політичної організації у країні. Рішенням Народної Палати від 1 грудня 1989 р. із Конституції країни було вилучено статтю про провідну роль СЕПН. Тим самим було ліквідовано комуністичну монополію на владу. До лютого 1990 р. СЕПН втратила більшість своїх членів.

З крахом СЕПН стався загальний розлад органів влади всіх рівнів. Це паралізувало роботу навіть локального самоврядування. Промовистим є той факт, що в січні 1990 р. міська рада Східного Берліна була змушена звернутися до західноберлінського Сенату з проханням організувати вивезення сміття з міста. Тобто за відсутності всеохоплюючого контролю партійного апарату вона виявилася нездатною виконувати навіть базові функції.

Паралельно розпочалася масова втеча населення у ФРН. Цей потік не зменшувався ні на день. У листопаді 1989 р. НДР залишили 130 тис. осіб – 1 % населення країни. Приблизно стільки ж їх було у грудні, а за січень 1990 р. з НДР виїхало 58 тис. осіб, тобто кожного дня до Західної Німеччини переїздило щонайменше 2 тис. осіб, передусім молодих і з доброю освітою [3, с. 37].

Реакцією населення на загрозу анархії у країні стала переорієнтація з лозунгів створення в НДР демократичного соціалізму на вимоги приєднання до ФРН як найпростішої можливості розв'язати існуючі проблеми. Уже 8 січня 1990 р. 100 тис. жителів Лейпцига вийшли на вулиці під лозунгом "Німеччина – єдина батьківщина", а 15 січня під цим закликem зібралися 150 тис. Аналогічні мітинги відбувалися і в інших містах країни, лише 22 січня у них взяли участь понад 200 тис. осіб.

Спроба 13–14 грудня сформувати уряд національної довіри на чолі з Г. Модровим не мала особливої перспективи. Те саме стосувалося й "уряду національної відповідальності", який постав під його керівництвом 8 лютого 1990 р. і до якого було включено вісім міністрів

від опозиційних партій. У країні наростав рух, спрямований на об'єднання з ФРН. Декларації Г. Модрова щодо "якісно нового добросусідства", "кооперативного співіснування" та створення "договірного співтовариства" з ФРН [7] були сприйняті громадськістю як чергова спроба втечі від політичної відповідальності, оскільки ставало дедалі зрозуміліше, що НДР неспроможна надалі підтримувати рівень добробуту своїх громадян власними силами. Сподіватися на допомогу СРСР, який сам переживав не найкращі часи, було марно.

Вирішальну роль у зміні настроїв населення зіграла "німецька політика ФРН", спрямована на створення спільних німецько-німецьких суспільних інститутів. Цьому сприяла відміна візового режиму для в'їзду до НДР західних німців.

Після падіння муру уряд ФРН під проводом Г. Коля дотримувався стратегії, сформульованої канцлером у промові перед бундестагом 8 листопада 1989 р. Широкомасштабна економічна допомога Східній Німеччині зумовлювалася здійсненням там далекосяжних політичних реформ: проведенням вільних виборів, ліквідацією конституційної монополії на владу з боку СЕПН, дозволом діяльності незалежних політичних партій. Що стосується перспективи об'єднання, то західнонімецький канцлер наполягав на вільному волевиявленні східнонімецького населення, маючи переконання, що за умови вільного вибору воно висловиться за об'єднання.

Уряд ФРН послідовно продовжував приймати все нові і нові хвилі біженців із НДР, незважаючи на небезпеку перенапруження своїх систем соціальної допомоги, і з такою ж впевненістю відмовляв східнонімецькому керівництву в наданні кредитів до проведення глибоких політичних і ринкових реформ. Тим самим йому вдалося дестабілізувати уряд НДР під проводом Г. Модрова та викликати громадську дискусію про перспективу об'єднання.

28 листопада 1989 р. федеральний канцлер виступив у бундестазі з програмою розвитку німецько-німецьких відносин, яка отримала назву "*Десять пунктів Г. Коля*" [4]. На відміну від декларацій, висловлених східнонімецьким прем'єром, тут прямо передбачалося через конфедерацію перейти до федеративного устрою єдиної німецької держави шляхом створення спільних економічних структур та суспільних інститутів.

Реалізуючи свій план, 19 грудня Г. Коль із тріумфом відвідав Дрезден, де провів з Г. Модровим переговори про соціальні, культурні та економічні відносини між обома країнами. Вислухавши побажання східнонімецького уряду про мільярдні кредити, глава уряду ФРН наголосив на можливості фінансової підтримки стабілізації НДР лише за умови подальших перетворень.

Зате у промові біля руїн церкви Фрауенкірхе перед багатотисячним натовпом він багато говорив про єдність німецької нації. Захоплений прийом східнонімецького населення, з одного боку, дозволив йому залишитися провідною фігурою у власній партії під час виборів до бундестагу 1990 р., а з іншого – допоміг східному ХДС вийти на провідні позиції у ході передвиборної кампанії напередодні перших вільних виборів у НДР.

Західнонімецькому канцлерові вдалося шістьма виступами у найбільших містах НДР зібрати аудиторію понад 1 млн осіб, що становило майже 10 % виборців. У своїх промовах він публічно висловився за приєднання Східної Німеччини до ФРН на підставі ст. 23 Основного Закону ФРН.

Уряд Г. Модрова опинився перед важким вибором – його неспроможність загальмувати загальну анархію та спад рівня життя населення загрожувала новими соціальними потрясіннями. Кредити ж для фінансу-

вання додаткових соціальних витрат збанкрутілої соціалістичної держави він міг отримати лише від ФРН за умови проведення глибоких політичних реформ у Східній Німеччині.

Тому східнонімецький уряд був змушений розширювати співпрацю з ФРН та проводити подальші політичні реформи попри те, що це підточувало самі основи його існування. У січні 1990 р. обома німецькими державами були створені спільні комісії з питань будівництва і планування міст, охорони довкілля, транспорту. У лютому розпочали роботу аналогічні органи з інтенсифікації співробітництва в галузі сільського та лісового господарства, туризму, культури. Було створено спільну групу співробітників міністерств юстиції обох країн з метою підготовки змін у законодавстві НДР. Були організовані спільні семінари і зустрічі західнонімецьких підприємців та їхніх колег із усе ще одержавленої економіки НДР. Активно стимулювався розвиток контактів між землями ФРН та округами НДР, між окремими містами і громадами.

На тлі паралічу владних структур Східної Німеччини особливе значення мала підтримка західнонімецькими партіями, громадськими організаціями та групами інтересів створення і діяльності власних партій-двійників у НДР. У лютому лідерами східнонімецьких консервативних партій при особистій підтримці канцлера Г. Коля було створено "Передвиборчий союз", пізніше перетворений у передвиборчий блок "Альянс за Німеччину". Тоді ж аналогічним чином західнонімецькі соціал-демократи допомогли відновити в НДР діяльність окремої від СЕПН-ПДС Соціал-демократичної партії. Навіть нечисленний баварський ХСС створив з ряду консервативних груп у НДР свого аналога – Німецький Соціальний Союз. Вільна Демократична партія ФРН вибрала в партнери східнонімецьку Ліберально-Демократичну Партію, а Партія Зелених встановила тісні зв'язки зі східнонімецьким Союзом 90.

Безперервно надавалася матеріальна підтримка. СДПН та ХДС навіть створили в Бонні власні штаби для координації матеріальної допомоги, яку їхні місцеві осередки надавали колегам з НДР. Конкретних партнерів на Сході отримали окремі земельні організації.

Під тиском вимог ФРН та громадської думки всередині країни уряд Г. Модрова був змушений у рамках "Круглого столу" – неформального форуму старих східнонімецьких політичних партій та нових опозиційних груп, що утворилися в ході заворушень та падіння Берлінського муру, – узгодити конкретний термін перших вільних виборів до Народної Палати (18 травня 1990). Тепер Г. Модров чекав, що Г. Коль буде змушений виконати дані в Дрездені обіцянки всеосяжної допомоги. Але Г. Коль відхилив прохання Г. Модрова про термінову допомогу в розмірі 15 млрд марок, запропонувавши лише розпочати переговори щодо їх надання.

Таким чином західнонімецький канцлер виграв час, оскільки фінансове становище НДР погіршувалося з кожним днем. Подальшій дискредитації уряду Г. Модрова сприяла його спроба зберегти при владі старі кадри, особливо апарат ненависної населенню східнонімецької таємної поліції Штазі. Десятки тисяч демонстрантів розгромили 15 січня приміщення центральних структур Штазі у Східному Берліні. Далі уряд Г. Модрова все більше втрачав контроль над ситуацією в усіх ділянках життя і ту певну підтримку населення НДР, якою користувався на початку свого правління. Наростання проблем змусило уряд перенести очікувані вибори з травня на 18 березня.

Коли Г. Модров, намагаючись залишитися при владі, за результатами короткого візиту до Москви і зустрічі з

М. Горбачовим представив 1 лютого 1990 р. концепцію поетапного створення конфедерації НДР та ФРН після невизначено довгого перехідного періоду [6], Г. Коль запропонував негайно розпочати переговори про валютний союз обох держав, відкинувши принцип поступового зближення.

Це була кардинальна зміна курсу. Адже побудова конфедеративних структур, а також прийняття Східної Німеччини до ЄС як етапи на шляху до об'єднання мали за передумову загальну життєздатність НДР. А створення валютного і економічного союзу, навпаки, забиравало у Східної Німеччини значну частину її державного суверенітету, зокрема над державно-правовим регулюванням власного економічного простору та валютно-фінансової сфери. ФРН зобов'язалася взяти на себе вирішення низки як внутрішніх (відродження нормальних умов господарювання), так і зовнішніх (торгівельний баланс і зовнішній борг) проблем НДР.

Під час переговорів, що відбулися у Бонні 13–14 лютого 1990 р., тверда позиція уряду Г. Коля, який єдиним прийнятним сценарієм вважав введення у НДР західнонімецької марки і відмову Східної Німеччини від самостійної грошової політики, змусила східнонімецьку сторону піти на поступки та прийняти всі вимоги західнонімецького канцлера. Через кілька днів, 27 лютого, представники всіх фракцій Народної Палати НДР підтримали *Угоду про створення валютного і економічного союзу* [9].

Наступним завданням канцлера стало приведення до влади в НДР політичних сил, які були б здатні послідовно підтримати об'єднання зі східнонімецького боку та активно співпрацювати з його урядом для реалізації цієї мети. Найбільш оптимальним був би прихід до влади східнонімецького ХДС. Проте ситуація у Східній Німеччині не відповідала достатньою мірою очікуванням Г. Коля: опити громадської думки показували, що східнонімецька СДПН може отримати 44 % голосів на виборах і, тим самим, відчутно випередити східний ХДС, який ледве збирав 20 % [11, с. 283].

Тому керівництво "Альянсу за Німеччину" довго намагалось знайти тему, яка могла б створити чіткий імідж угруповання в очах громадськості і зробити його більш конкурентоспроможним, ніж СДПН. Такою темою було обрано проблему об'єднання. За тиждень до виборів "Альянс" офіційно приєднався до позиції західнонімецького блоку ХДС/ХСС, яка передбачала об'єднання на підставі ст. 23 Основного Закону ФРН.

Щоб підтримати своїх східнонімецьких партнерів, 13 березня на мітингу виборців у Коттбусі канцлер ФРН пішов іще далі, запропонувавши східнонімецьким виборцям можливість обміну їхньої неконвертованої східної марки на західну за курсом один до одного. Ця пропозиція глави уряду ФРН різко підняла авторитет "Альянсу" в очах виборців, і в ході голосування вони фактично підтримали пропонований Г. Колем шлях до єдності. При рівні участі у виборах 93 % виборців, "Альянс за Німеччину" отримав 48 %, СДПН – лише 22 %, а ПДС – 16 %, причому більшість із них у Східному Берліні [11, с. 284].

Після цього, маючи в Народній Палаті 192 голоси із 400, "Альянс" міг сформувати уряд, який спрямував би свої зусилля на швидке об'єднання з ФРН на основі ст. 23 Основного Закону ФРН. Створивши велику коаліцію із СДПН, "Альянс" зібрав дві третини голосів у Народній Палаті, необхідних для конституційних змін. Новий східнонімецький коаліційний уряд Л. де Мез'єра, що складався із християнських демократів, соціал-демократів, лібералів, представників "Демократичного Соціального Союзу" та "Демократичного Прориву", взяв курс на об'єднання з ФРН.

Правові аспекти об'єднання були врегульовані низкою угод, ратифікованих Народною Палатою НДР та західнонімецьким бундестагом. До них належать декларація *Про вступ НДР до ФРН згідно зі ст. 23 Основного Закону* (набула чинності 3 жовтня 1990) [8, с. 9–15], договори *Про валютний, економічний та соціальний союз* (набув чинності 1 липня 1990) [9], *Про державне об'єднання* (набув чинності 3 жовтня 1990) [0, с. 45–58] та *Угода про загальнонімецькі вибори* від 3 серпня 1990 р.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що німецькому об'єднанню належить важлива роль у масштабних геополітичних змінах, які сталися в Європі на початку 90-х рр. Розглядаючи події в Німеччині в контексті інших, більш впливових факторів, у тому числі розпаду Радянського Союзу, саморозпуску Організації Варшавського Договору й Ради Економічної Взаємодопомоги, активного розширення НАТО у східному напрямі та поступової, але послідовної інтеграції країн ЦСЄ до (раніше) західноєвропейських інституцій, зокрема ЄС, Ради Європи, ЗЄС, слід підкреслити, що власне німецьке об'єднання ознаменувало якісний перехід від внутрішніх революційних перетворень у соціалістичних країнах ЦСЄ до змін на міжнародній арені – розвалу соціалістичного табору та зламу ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин. Тобто саме об'єднання – та межа, після якої крах соціалізму як суспільного ладу у країнах ЦСЄ став неминучим.

Проте об'єднання Німеччини не було безпосереднім результатом західнонімецької зовнішньої політики. Швидше, процес німецького об'єднання був наслідком низки революційних змін, які відбувалися в СРСР та країнах ЦСЄ. Ці зміни були революціями тією мірою, якою вони відбувалися під тиском масових народних рухів, охоплених програмною ідеєю, що, з одного боку, була скерована проти правлячої комуністичної верхівки, а з іншого – орієнтувалася на західні політичні моделі.

Об'єднання відбулося на хвилі національного та патріотичного ренесансу, що охопив усі країни ЦСЄ. Оскільки національний характер революції у НДР став рушійною силою в напрямі до об'єднання із ФРН, він може бути визначений як інструментальний націоналізм, в основі якого лежала передусім економічна ситуація, або так званий патріотизм німецької марки.

Аналізуючи звинувачення на адресу радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим, що воно, нібито, без бою "здало" НДР, потрібно сказати, що крах НДР не був наслідком фатального збігу обставин. Швидше, він був запрограмований усією повоенною історією цієї "першої соціалістичної держави на німецькій землі".

Економічна неспроможність забезпечити високий рівень добробуту, порівняний із рівнем життя у ФРН;

політична система, що цілеспрямовано відчувала громадян від політичної ініціативи та самоорганізації; повна залежність від радянської військової присутності та заподадливості східнонімецького керівництва перед Радянським Союзом, що переходила будь-які розумні межі; замовчування гострих політичних, економічних і, не в останню чергу, екологічних проблем; величезний зовнішній борг та фінансове банкрутство східнонімецької держави – все це сприяло тому, що політична активність східнонімецьких громадян врешті виплескалася в бажання приєднатися до ФРН.

Змінити хід подій могло лише збройне втручання Радянського Союзу, але до цього не був готовий ні М. Горбачов, ні його оточення. Перебуваючи під тиском наростаючих економічних, соціальних, етнонаціональних проблем і, відповідно, все ширшої критики всередині держави, як це дуже часто буває, вони зробили ставку на досягнення здобутків у зовнішній сфері. Збройне втручання в НДР перекреслило б усі ці плани і призвело б до нової хвилі конфронтації Радянського Союзу із Заходом, для якої СРСР вже не мав економічних та інших матеріальних ресурсів.

Що значно важливіше, населення СРСР активного віку перестало сприймати Захід як ворога, а отже відповідні ресурси вже не можна було отримати простим "закручуванням гайок", посилаючись на зовнішню загрозу.

За таких умов курс М. Горбачова, спрямований на відмову від втручання в "німецьке" питання в обмін на фінансову компенсацію з боку ФРН, очевидно, був "найменшим злом", найоптимальнішим з погляду керівника великої і безнадійно хворої держави.

1. Павлов Н.В. Германия на пути в третье тысячелетие. Пособие по страноведению. – М., 2001. 2. Childs D. The DDR. Moscow's German Ally. – London, 1988. 3. Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. Die internationalen Aspekte. Mit wichtigen Dokumenten. – Bergisch Gladbach, 1991. 4. Kohl H. Zehn-Punkte-Programm zur Überwindung der Teilung Deutschlands und Europas // Texte zur Deutschlandpolitik 1989. – Bonn, 1990. – Reihe 3. – Bd. 7. – S. 426–433. 5. McAdams A.J. Germany Divided. From the Wall to Reunification. – Princeton, New Jersey, 1994. 6. Plan für ein einheitliches Deutschland, vorgelegt vom Vorsitzenden des Ministerrates der DDR Hans Modrow in Ost-Berlin am 1. Februar 1990 // Europa-Archiv. – 1990. – H. 4 – S. D-119. 7. Regierungserklärung der DDR am 17. November 1989 // Europa-Archiv. – 1989. – H. 24. – S. D-716 – D-728. 8. Staatsvertrag. – Regensburg, 1990. 9. Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion vom 18. Mai 1990 // Kaiser K. Deutschlands Vereinigung. – Bergisch Gladbach, 1991. 10. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands – Einigungsvertrag – vom. 31. August 1990 mit der Vereinbarung vom 18. September 1990 // Der Vertrag zur deutschen Einheit. – Frankfurt/M; Leipzig, 1990. – S. 45–49. 11. Zelikow Ph., Rice C. Sternstunde der Diplomatie: Die deutsche Einheit und das Ende der Spaltung Europas / Aus Amer. von Klaus-Dieter Schmidt. – Berlin, 1997.

Надійшла до редколегії 20.12.05

А. Грушова, канд. політ. наук

ООН ТА ТОРГІВЛЯ ЖІНКАМИ І ДІТЬМИ

Присвячено актуальному питанню – проблемі торгівлі жінками і дітьми та ролі ООН у її вирішенні. Автором зроблено спробу дослідити діяльність ООН щодо ліквідації торгівлі жінками і дітьми та проаналізувати правову базу ООН у цій сфері. Визначено комплекс заходів, які застосовує ООН для боротьби з торгівлею жінками і дітьми.

The article is devoted to the current issue – the problem of trade of women and children and the role of UN in solving this problem. The author made an attempt to research activity of the UN towards the resolving of the problem of the women and children trade and to analyze the law base of the UN in this sphere. Several actions were determined, which are used by the UN to fight the women and children trade.

Питання торгівлі людьми належить до кола найбільш актуальних проблем сьогодення у сфері захисту прав людини. Серйозну стурбованість світової спільноти викликає в наш час такий ганебний злочин, як торгівля жінками та дітьми, які найчастіше стають жертвами торгівців.

Сьогодні торгівля людьми, в якій беруть участь майже всі країни світу, стає поширеним засобом порушення прав людини, використання її примусової праці. Практично кожна країна є донором чи отримувачем осіб, або слугує транспортним коридором для їх переправлення.

Бідність, безробіття, масові негаразди, політичні репресії та дискримінація створюють сприятливий ґрунт для заманювання торгівцями людьми представників найменш захищених прошарків населення. Перед Україною, як і перед більшістю країн світу, стоїть невідкладне завдання вживати рішучих заходів щодо запобігання цьому явищу, а також боротьби і подолання його наслідків.

Проблеми торгівлі жінками та дітьми присвячено низку наукових досліджень. Так, у монографії Г. Чумака [3, с. 46] дається визначення торгівлі жінками та генеза проблеми. Автор робить акцент саме на торгівлі жінками, відокремлюючи її від торгівлі людьми, оскільки саме жінки зазвичай є жертвами торгівлі.

Про боротьбу з торгівлею людьми в рамках міжнародних організацій ідеться в публікації О. Горбунової "До 50-річчя ратифікації Конвенції ООН 1949 р. "Про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами", у якій авторка зосереджує увагу на внесок ООН у ліквідацію проблеми торгівлі людьми.

Особливої уваги заслуговує низка публікацій О. Михайленко із зазначеної проблематики, зокрема праця "Історія правового закріплення протиправності торгівлі людьми", у якій авторка наводить історичні етапи міжнародно-правового закріплення розв'язання проблеми торгівлі жінками та дітьми.

Дана стаття має на меті дослідити діяльність ООН у боротьбі з торгівлею жінками та дітьми. У зв'язку з цим автор поставив завдання:

- розглянути діяльність ООН щодо боротьби з торгівлею жінками;

- дослідити ініціативи ООН у протидії торгівлі дітьми.

Сьогодні "торгівля людьми" найчастіше обговорюється як "торгівля жінками", "торгівля жінками та дітьми" або "торгівля з метою сексуальної експлуатації". Це явище безперечно має значний вплив на жінок та дівчат, проте торгівля є більш широким феноменом.

Виходячи з цього у 1994 р. Генеральна Асамблея ООН визначила торгівлю людьми як незаконне і таємне переміщення людей через національні та міжнародні кордони, головним чином з країн, що розвиваються, та деяких країн з перехідною економікою, кінцевою метою якого є поставити жінок та дівчат у ситуацію сексуального чи економічного гноблення та експлуатацію задля одержання прибутків вербувальниками, торговцями та злочинними угрупованнями, а також інша незаконна діяльність, така як примусова домашня праця, фіктивні шлюби, нелегальне працевлаштування або фіктивне удочеріння".

Торгівля людьми без наміру перетворення в рабство не підпадає під дію міжнародних угод про боротьбу з работоргівлею і тому є самостійним злочином. Це визначення було покладено в основу при розробці Протоколу про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. У Протоколі закріплене таке розуміння поняття торгівлі людьми: вербування, перевезення, передача, приховування або отримання людей, що здійснюються в цілях експлуатації, шляхом погрози силою або її застосування або інших форм примусу, шахрайства, омани, зловживання владою або вразливістю становища, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для отримання згоди особи, яка контролює іншу особу. Експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, подібні до рабства, підлегле становище або вилучення органів".

Пріоритет у діяльності, спрямованій на запобігання торгівлі людьми, належить ООН. У 1948 р. при ЕКОСОР був створений Спеціальний комітет з питань рабства. Того ж року ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, де підкреслюється, що "ніхто не повинен утримуватися в рабстві або підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються у всіх їх видах" (ст. 4). Після цього спеціальна комісія Міжнародної конференції з прав людини констатувала, що за неповними її даними в світі нараховується 9 млн рабів.

Абсолютна заборона рабства та работоргівлі підтверджена Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права, в якому зазначається: "Ніхто не повинен утримуватися в рабстві; рабство та работоргівля забороняються у всіх видах".

Загальні стандарти з прав людини, в яких беруть участь більшість держав світу, містять заборону рабства, примусової праці тощо. Цими документами передбачені навіть певні механізми контролю за виконанням державами цих положень.

Важливою віхою міжнародної боротьби із злочинами, що розглядаються, стало прийняття в 1949 р. в Нью-Йорку Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами, яка відмінила всі міжнародні угоди, що діяли раніше в цій сфері. Вона була ратифікована СРСР 15 листопада 1954 р., чинності для СРСР та України набрала 15 лютого 1955 р. Документ спрямований на боротьбу з торгівлею людьми, втягненням їх у проституцію та проституцією як такою.

У преамбулі Конвенції підкреслюється, що "проституція і зло, яке супроводжує її, яким є торгівля людьми, що має на меті проституцію, несумісні з гідністю та цінністю людської особи і загрожують добробуту людини, сім'ї та суспільства".

Кримінальними злочинами міжнародного характеру визнані такі діяння:

- зґвалтування, схилення та спокушення іншої особи, з метою проституції навіть за згоди цієї особи;

- експлуатацію проституції іншої особи, навіть за її згоди;

- утримання будинку розпусти чи управління ним, а також свідоме фінансування та участь у фінансуванні будинку розпусти;

- здача в оренду або наймання будівлі чи іншого місця, або частини такого, знаючи, що вони будуть використовуватися з метою проституції третіми особами;

- замах на вчинення вищезазначених дій, а також підготовка до них та навмисна співучасть у цих діях.

Усі перелічені діяння визнані екстрадиційними, тобто такими, що тягнуть за собою видачу злочинців як за наявності двостороннього договору між державами, так і за відсутності останнього (ст. 8). Передбачено і кримінальне переслідування злочинців за нормами національного законодавства (ст. 9). Саме заняття проституцією не є злочином, заборонена "реєстрація проститутток та видання їм особливих документів" (ст. 6). Ця норма покликана захистити людську гідність жінки.

Конвенція передбачила заходи запобігання торгівлі людьми з метою проституції. При цьому держави-учасниці взяли на себе такі зобов'язання:

- приймати необхідні нормативні акти для захисту жінок та дітей з числа іммігрантів та емігрантів у пунктах їх прибуття та відправлення, а також на шляхах їх слідування;

- вживати заходи для відповідного інформування населення про небезпеку торгівлі людьми;

– забезпечувати спостереження за залізничними станціями, аеропортами, морськими портами для запобігання цим злочинам, повідомляти відповідні органи влади про прибуття підозрюваних у вчиненні таких злочинів та їх жертв;

– надавати допомогу особам, які стали жертвами міжнародної торгівлі людьми.

Конвенція передбачає обмін інформацією про ці злочини у встановленій формі та вживання необхідних законодавчих заходів для забезпечення застосування конвенції (ст. 27). Це означає, що її норми повинні бути трансформовані в національне законодавство, а винні у вчиненні цих злочинів підлягають покаранню за законами цієї держави.

Узагалі, якщо врахувати той факт, що наразі учасниками Конвенції 1949 р. є більш як 70 держав, а отже і більш як 70 способів імплементації її положень, то говорити про універсальність підходу, закріпленого в Конвенції, до боротьби з цим явищем досить важко.

Слід зазначити, що Нью-Йоркська конвенція є найбільш комплексною серед чинних конвенцій ООН з цього питання. Вона відіграла свою позитивну роль у формуванні розуміння необхідності боротьби з торгівлею людьми.

Як показала практика останніх років, всі існуючі засоби та механізми, наявні в ООН, виявилися неспроможними сприяти боротьбі та викоріненню явища торгівлі людьми. Тенденцією нашого часу стала активна участь у торгівлі людьми організованої злочинності. Це пояснюється тим, що за прибутковістю ця діяльність займає третє місце після торгівлі зброєю та наркотиками, але на відміну від них торгівля людьми є найбільш безпечна, адже лише кілька країн Європи передбачають за неї кримінальну відповідальність. Через це виникла необхідність розробки документа, який би врахував ці особливості нашого часу.

За рекомендацією Комісії з попередження злочинності та кримінального судочинства та Економічної та Соціальної Ради. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 53/111 від 9 грудня 1998 р., в якій постановила запровадити міжурядовий спеціальний комітет відкритого складу для розробки всеохоплюючої міжнародної конвенції проти транснаціональної організованої злочинності та для обговорення, у відповідному порядку, питання про розробку міжнародних документів, присвячених торгівлі жінками та дітьми, боротьбі із незаконним виготовленням та обігом вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також незаконному провозу та транспортуванню мігрантів.

З 19 січня 1999 р. по 28 жовтня 2000 р. Спеціальний комітет провів 11 сесій. На першій сесії представник Сполучених Штатів Америки вніс на розгляд Проект протоколу про боротьбу з міжнародною торгівлею жінками та дітьми, який мав доповнювати Конвенцію ООН проти транснаціональної злочинності. Крім того, з подібним проектом виступив представник Аргентини. Враховуючи важливість питань, які закріплювалися в протоколі, після обговорення делегації цих країн зобов'язалися подати зведений текст, який би слугував основою для подальшого розгляду проекту. Цей документ, як і два інші, розглядалися як факультативні протоколи до Конвенції, які охоплюватимуть галузі, що потребують конкретності, яку Конвенція не може забезпечити. Ставилося питання про необхідність забезпечення їх відповідності та сумісності з Конвенцією.

На другій сесії представник Аргентини подав поправки до переглянутого проколу про торгівлю. Особливу увагу Спеціальний комітет приділив питанню про те, чи повинен протокол торкатися лише торгівлі жінками та

дітьми чи людьми взагалі. Оскільки вирішувати це не входило до компетенції Спеціального комітету, то були проведені консультації із Старшим співробітником по зв'язках з правових питань Відділення ООН у Відні. На його думку, Спеціальний комітет повинен був сам вирішувати, чи необхідна розробка більш широкого документу, тобто стосовно торгівлі людьми. Що і було зроблено.

15 листопада 2000 р. в Палермо резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН був прийнятий Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності.

Цілями цього протоколу визначені:

- попередження торгівлі людьми та боротьба з нею;
- захист та допомога жертвам такої торгівлі при повній повазі їх прав людини;
- сприяння співробітництву між державами-учасницями для досягнення цих цілей.

Відповідно до ст. 5 кожна держава-учасниця бере на себе зобов'язання вжити необхідні законодавчі заходи в боротьбі з торгівлею людьми.

Протокол передбачає забезпечення захисту приватного життя та особистості жертв торгівлі людьми, надання жертвам інформації про відповідний судовий та адміністративний розгляд справи, реалізацію захисту із забезпечення фізичної, психологічної та соціальної реабілітації жертв торгівлі людьми, яка включатиме надання консультативної допомоги та інформації стосовно їх юридичних прав, медичної, психологічної допомоги, можливості працевлаштування, освіти, професійної підготовки.

Що стосується попередження торгівлі людьми, то держави-учасниці зобов'язалися розробляти та приймати на комплексній основі політику, програми та вживати інші заходи, спрямовані на попередження торгівлі людьми та захист її жертв від ревіктимізації. До цих заходів можуть входити: проведення досліджень, інформаційних компаній, у тому числі у ЗМІ, здійснення соціально-економічних ініціатив, співробітництво з неурядовими організаціями, іншими відповідними елементами громадянського суспільства, удосконалення законодавчих та інших заходів, наприклад у галузі освіти, культури та в соціальній сфері.

Стосовно співпраці держав-учасниць, то передбачаються такі форми, як:

- обмін інформацією про осіб, які перетинають кордони, про види документів, які при цьому такі особи використовували, засобів та методів, які застосовуються організованими злочинними групами з метою торгівлі людьми;
- підготовка співробітників правоохоронних, міграційних та інших відповідних органів. Зазначена підготовка повинна зосереджуватися на методах попередження торгівлі, кримінального переслідування осіб, які нею займаються, а також захист прав жертв від осіб, які займаються такою торгівлею;
- співпраця між органами прикордонного контролю.

Можна з впевненістю стверджувати той факт, що цей останній за часом прийняття Протокол увібрав у себе все те позитивне, що протягом XX ст. було направлено людством щодо боротьби з одним із найбрутальніших та масових порушень прав та свобод людини. Саме в цьому Протоколі були враховані недоліки Конвенції 1949 р. та особливості сучасного світу, коли торгівля здійснюється не лише жінками та дітьми і не лише з метою їх використання в проституції. Протоколом було встановлене зобов'язання держав співпрацювати, оскільки це транснаціональний злочин і боротися з ним

наодинці неможливо. Діяльність ООН щодо запобігання торгівлі людьми є досить плідною, оскільки саме вона розробляє стандарти, єдині для всіх членів цієї організації, а це майже всі держави світу.

20 листопада 1989 р. резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН була прийнята спеціальна Конвенція про права дитини, яка врахувала та розвинула положення вищезазначених документів. Конвенція, що набула чинності 2 вересня 1990 р., містить низку положень, які безпосередньо стосуються торгівлі дітьми.

Стаття 19 містить зобов'язання держав вживати всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітні заходи з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Це положення є досить важливим, адже не поодинокими є випадки, коли самі батьки залучають дитину до проституції або продають її для різних цілей.

Найбільш конкретно до проблем торгівлі людьми залучаються ст. 32–36. Стаття 32 зобов'язує держави захищати дітей від економічної експлуатації та від "будь-якої праці, що може бути шкідливою". Стаття 34 вимагає від держав захищати дітей від "всіх форм сексуальної експлуатації та сексуального розбещення". Учасники мають вживати заходів для запобігання схиланню та примусу дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності, використанню з метою експлуатації дітей в проституції або в будь-якій незаконній сексуальній практиці, а також у порнографії та порнографічних матеріалах.

Відповідно до ст. 35 держави вживають всі необхідні заходи для попередження викрадення дітей, торгівлі ними або їх контрабанди з будь-якою метою та у будь-якій формі. Вони захищають дитину від усіх форм експлуатації, яка завдає шкоди будь-якому аспекту добробуту дитини.

Зважаючи на значні та постійно зростаючі розміри міжнародної контрабандної перевезення дітей з метою торгівлі ними, дитячої проституції та порнографії, триваючи практику секс-туризму, стало очевидно, що існуючі групи дітей, які найбільшим чином наражаються на ризик сексуальної експлуатації. Під час Міжнародної конференції по боротьбі з дитячою порнографією в Інтернеті, яка відбулася у Відні в 1999 р., було заявлено про зростаючу доступність дитячої порнографії в Інтернеті та в рамках інших технологій. На цій Конференції було прийнято рішення про необхідність криміналізації у всьому світі виробництва, поширення, експорту, передачі, імпорту, навмисного зберігання дитячої порнографії та її реклами, а також підкреслювалося важливе значення більш тісного співробітництва та партнерства між урядами та індустрією Інтернет.

На цей час існують певні міжнародно-правові акти у сфері захисту дітей, а саме: Гаазька конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення, Гаазька конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, Гаазька конвенція про юрисдикцію, право, що має бути застосованим, правозастосування та співробітництво в питаннях батьківської відповідальності та заходи із захисту дітей, Конвенція МОП № 182 про заборону та невідкладні заходи з викоринення найгірших форм дитячої праці. Крім того, у серпні 1996 р. на Всесвітньому конгресі проти сексуальної експлуатації дітей у комерційних ці-

лях була прийнята Програма дій по запобіганню торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії.

Усі ці акти були взяті до уваги під час розробки Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН у травні 2000 р. і який набрав чинності 18 січня 2002 р. Цей Протокол відкритий для підписання будь-якою державою, яка є учасником Конвенції про права дитини або підписала її. Таким чином, участь у Конвенції є передумовою для участі в Протоколі.

Певні положення Протоколу стосуються інформаційної діяльності. Стаття 9 містить зобов'язання держав приймати та зміцнювати, застосовувати та пропагувати закони, адміністративні заходи, соціальні стратегії та програми з метою попередження зазначених вище злочинів. Вони сприяють підвищенню обізнаності широких кіл громадськості, включаючи дітей, шляхом забезпеченості інформованості з використанням усіх відповідних засобів, просвітництва та навчання щодо превентивних заходів та шкідливих наслідків злочинів. При цьому заохочуються до участі в цих програмах товариства і асоціації, зокрема діти та діти-жертви беруть участь у різноманітних інформаційно-просвітницьких та навчальних програмах, у тому числі й на міжнародному рівні.

Останній блок питань стосується зміцнення міжнародного співробітництва шляхом укладення багатосторонніх, регіональних та двосторонніх угод з метою попередження, виявлення, розслідування, кримінального переслідування та покарання осіб, винних у вчиненні діянь, пов'язаних з торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією та дитячим секс-туризмом. Вони надають одна одній фінансову, технічну або будь-яку іншу допомогу в рамках відповідних багатосторонніх, регіональних, двосторонніх або інших програм.

Факультативним протоколом передбачається механізм контролю за його виконанням. Кожна держава-учасниця протягом двох років після набуття чинності Протоколу, подає Комітету про права дитини доповідь, яка містить всеохоплюючу інформацію про вжиті відповідно до Протоколу заходи. А після цього кожна держава включає в доповіді, які подаються нею до Комітету з прав дитини згідно зі ст. 44 Конвенції, будь-яку додаткову інформацію, що може стосуватися виконання Протоколу. Інші держави-учасниці Протоколу мають подавати доповідь кожні п'ять років. Протягом 2002 р. Комітет з прав дитини розробив і прийняв основні принципи стосовно первісних доповідей.

Таким чином, існування особливих положень щодо захисту прав дітей дає можливість створювати для них такі умови, які найбільше сприяють дотриманню їх особливого статусу. Заборона торгівлі дітьми, експлуатації їх у проституції та поширення дитячої порнографії є досить добрим здобутком. Як показує практика, необхідність цього визнається більшістю держав.

Отже, враховуючи все викладене вище, можна дійти таких висновків:

1. Саме в рамках ООН створено належний механізм боротьби з торгівлею жінками. Ліквідація явища торгівлі жінками належить до одного з найгостріших завдань діяльності головних органів ООН з прав людини.

2. ООН приділяє значну увагу проблемі торгівлі дітьми та докладає значних зусиль для координації та зміцнення співробітництва всіх членів міжнародного співтовариства для боротьби з цим злочином.

Таким чином, у роботі була зроблена спроба визначити роль ООН у розв'язанні проблеми торгівлі жінками та дітьми та дослідити основні напрями її діяльності в

зазначений галузі. У подальших наукових працях варто було б приділити більше уваги боротьбі з торгівлею жінками та дітьми в Україні, оскільки масштаби цього злочину в нашій державі щороку зростають.

1. Горбунова О.А. До 50-річчя ратифікації Конвенції ООН 1949 року "Про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції треті-

ми особами". Дотримання прав жінок та завдання правоохоронних органів України (зб. наук. статей). – Харків; Київ, 1999. 2. Михайленко О.В. Історія правового закріплення протиправності торгівлі людьми // Актуальні пробл. міжнар. відносин. – Вип. 41 (Ч. II) – К., 2003. 3. Чумак Г. Торгівля жінками та міжнародне право. – К., 1999.

Надійшла до редколегії 23.12.05

О. Борділовська, канд. іст. наук

ІНДІЯ В СУЧАСНОМУ ГЕОСТРАТЕГІЧНОМУ БАЛАНСІ СИЛ

Присвячено традиційній геополітичній самоідентифікації Індії та можливостям реалізації її геостратегічного потенціалу в сучасну епоху. Ідеться також про найбільш актуальні завдання та пріоритети зовнішньої політики Республіки Індія.

Traditional geopolitics of India and its possible realization in the modern times are in the focus of the article. The most principal targets and priorities of Indian foreign policy are also examined.

Кількість країн, які сьогодні мають наміри і, до того ж, можливості більш-менш суттєво впливати на події світового рівню, насправді не така вже й велика. Свого часу Г. Кіссінджер припустив, що міжнародну систему ХХІ ст. будуть складати такі основні великі держави, як Сполучені Штати, Європа, Китай, Японія, Росія та, можливо, Індія. Сучасні політологи серед серйозних гравців на постбіполярній карті світу вже без жодних сумнівів називають Республіку Індію, хоча і вважають її в цьому сенсі "молодшим братом" порівняно з Китаєм та Росією. Наразі Республіка Індія є не просто важливим суб'єктом міжнародних відносин, але в умовах розвитку сучасного багатополюсного світу намагається перетворити південноазійський субконтинент – один із найбільших регіонів світу, на один з таких полюсів. Серцем цього регіону є, безперечно, Індія з її великими матеріальними та людськими ресурсами, економічним потенціалом та політичними амбіціями. До цього слід додати також значні переваги її географічного розташування: вона єдина має кордони з усіма іншими країнами субконтиненту, які, навпаки, не межують одна з одною. Такі реалії визначають геостратегію Республіки Індія, передусім – у межах Південної Азії, і, також, в більш глобальному масштабі, вже як регіонального центру сили.

З. Бжезинський зазначав: "Індія... перебуває в процесі свого становлення як регіональної держави і розглядає себе як потенційно велику діючу особу у світовому масштабі. Вона бачить у собі й суперника Китаю. Можливо, це переоцінка своїх стародавніх можливостей, проте Індія, безперечно, є найбільш могутньою державою Південної Азії..." [2, с. 61]. Тієї ж думки дотримується й інший відомий американський політолог, С. Хантінгтон: "...Індія може досягти значного економічного зростання і заявити про себе як головного претендента на вплив на світовій арені" [10, с. 182]. До речі, ще на початку існування своєї країни як незалежної, індійський лідер Дж. Неру висловив думку про те, що в майбутньому в світі чотири держави гратимуть найбільшу роль: США, Радянський Союз, Китай та Індія, передусім посиляючись на вигідне геополітичне становище країни, її великі людські та матеріальні ресурси. Якщо прийняти погляд, що предметом геополітики є проблеми конвертації внутрішньополітичного потенціалу країни у її зовнішній потенціал [7, с. 186], то такий підхід є цілком зрозумілим. До цього слід додати, що набагато раніше в традиційному індійському світогляді досить усталеною стала думка про те, що Індія (у найширшому розумінні цього терміна) є могутньою країною з власними амбіціями та можливостями. Якщо не можна говорити про геополітику, то принаймні мова може йти про так звану священну географію субконтиненту. Колишній міністр закордонних справ і прем'єр-

міністр країни М. Десаї з цього приводу відзначав, що ідея індійської єдності, яка передбачала спільну могутність усього субконтиненту, зайняла міцні позиції в індійських умах приблизно з часів створення епосу "Махабхарата", тобто на початку нової ери [17, с. 15].

Сьогодні Індія намагається відтворити власну "славу давніх часів" в абсолютно нових умовах, призиваючись до потреб і реалій сучасного світу. Відомо, зокрема, що Індія ніколи не була прихильником ідеї біполярного світу і стала одним із фундаторів Руху неприєднання, як певної альтернативи біполярності. Так само й однополярний світ не може бути прийнятним з погляду традиційної індійської політичної теорії. Однополярний світ на чолі з США – реалії сьогодення, але зовсім не ідеал для великих країн Сходу, що мають власну багатовікову традицію. Країна не поодинокі в пошуках власного місця: на думку багатьох індійських політологів, багато країн планети надали б перевагу іншому світоустрою. "У минулому сторіччі Китай та Індія змогли зберегти цивілізаційну своєрідність, обравши різні моделі розвитку... В цих країнах немає комплексу неповноцінності перед цивілізаціями Заходу (Півночі)..." [1, с. 94]. Якщо в Китаї говорять про бажане майбутнє світу, як про "багатополюсність", для індійської політичної науки більш притаманним є визначення "поліцентричність", оскільки цей термін є традиційним для суспільної думки індійців з давніх часів. Одним із таких "центрів" індійці бачать власну країну. Відповідаючи на питання, що є основою прагнень Індії до отримання статусу великої держави, автори монографії "India in the World Order. Searching for Major-Power Status", визначають такі основні моменти: існуючі геополітичні реалії (розміри субконтиненту, мільярдне населення), позиція гегемону в Південно-азійському регіоні, економічний та військовий потенціал, впевненість у можливості впровадження незалежного зовнішньополітичного курсу [15, с. 3]. До вище перелічених факторів слід обов'язково додати, що Індія – одна з небагатьох країн на планеті, яка уособлює цілу цивілізацію – стародавню та самобутню. Президент країни А.П.Дж. Абдул Калам, інші політичні лідери країни у своїх виступах постійно наголошують на особливостях "... еволюції прекрасної Індії, яка має поєднувати економічне процвітання з системою цінностей, що є нашим цивілізаційним надбанням" [21].

Наразі Республіка Індія – найбільша за кількістю виборців світова демократія, що подає чудовий приклад поєднання традиційних орієнтирів у розвитку суспільства з прогресом у галузі економіки, науки та технологій, це – потужна країна, четверта у світі за макроекономічними показниками (після США, Китаю та Японії), із загальною сумою ВВП 2,23 трлн дол. на початку тисячоліття рівень його щорічного приросту перевищує 7 %.

© О. Борділовська, 2006

Валютні резерви досягли у 2004 р. 100 млрд дол, хоча ще у 1991 р. склали лише 1 млрд [5]. Республіка Індія має третій за чисельністю фонд висококваліфікованих технічних кадрів і займає перше місце у світі за кількістю інженерів-програмістів. Вона є однією з небагатьох країн світу, що має ядерну програму, створену вітчизняними вченими. Серед пріоритетних напрямів розвитку науки та технологій такі передові галузі, як біотехнологія, подальший розвиток космічної програми, океанологія, дослідження непрямих енергетичних ресурсів. Провідні економісти з усього світу попереджають, що в 2020 р. сценарій розвитку світового господарства матиме абсолютно інший вигляд, ніж сьогодні, й одну з передових позицій у ньому посідатиме Індія. Зважаючи на те, що вже сьогодні Індія входить до десяти країн, які розвиваються найшвидше, такі прогнози видаються доволі реальними.

У той же час майже третина індійського населення проживає за межею бідності, країна постійно стикається з такими проблемами, як корупційність у політиці, нерівномірність економічного розвитку, етнічні та конфесійні протиріччя, кастовий менталітет та велика кількість так званих далітів – колишніх недоторканих, які становлять 16 % населення країни [6, с. 217]. Тому уряд Республіки Індія висуває завдання, націлені на економічну могутність, суспільний розвиток, побудову справжнього демократичного суспільства, дотримання прав людини, гарантованих Конституцією країни. Нову економічну політику в Індії було розпочато ще на початку 90-х рр. (автор реформ – відомий в Азії економіст М. Сінх – тоді міністр фінансів в уряді Р. Ганді, наразі – чинний прем'єр-міністр країни), а другий етап реформ розпочався наприкінці минулого сторіччя. Лібералізація торгівлі та інвестицій, фінансова стабілізація, реформа підприємств державного сектору економіки, зменшення бюрократичного контролю, "сільська індустріалізація", розвиток наукоємних галузей та високих технологій, доповнені справжнім ідеологічним тиском під гаслом "Сяюча Індія", запропоновані правлячою коаліцією на чолі з націоналістичною Бхаратія Джаната парті, сприяли виходу країни з економічної ізоляції. У свою чергу, цей прорив збігся зі зростанням попиту на фахівців у сфері програмування, і Індія за короткий термін стала одним із визнаних лідерів у галузі інформаційних технологій і отримала великі прибутки завдяки розвитку цієї галузі. У 2000 р. експорт перевищив суму у 6 млрд дол, передбачається, що в 2008 р. він сягне 50 млрд дол [5, с. 2]. Запорукою здійснення таких прогнозів може стати той факт, що диплом інженера-програміста в Індії щорічно отримують 100 тис. молодих спеціалістів. Тільки вищі навчальні заклади м. Бангалор – центру індійської "Силіконової долини" – випускають 25 тис. спеціалістів на рік – майже стільки ж, скільки всі вищі навчальні заклади США разом [9, с. 37]. Широко відомо, що сьогодні багато висококваліфікованих фахівців індійського походження працюють за кордоном і складають значну частину працівників таких всесвітньо відомих компаній, як "Microsoft" (36 %), "NASA" (32 %) та ін. [8, с. 10], і це також працює на користь зміні іміджу Індії на міжнародній арені. У 2000 р. доля Індії на світовому ринку комп'ютерних технологій зросла майже до 20 %, і близько 30 % висококваліфікованих комп'ютерних фахівців у сучасному світі – індійці за походженням.

Найбільш репрезентативно бачення Індії, її внутрішньої трансформації та посилення міжнародних позицій викладено в концепції "Індія – 2020", одним із авторів якої є Президент Республіки Індія доктор Авул Пакір Джайнулабдін Абдул Калам, відомий учений, причетний

до космічної та ракетно-ядерної програм держави, який до обрання займав посаду головного наукового радника індійського уряду. Більшість його ідей викладено в книзі "Індія – 2020: Бачення у новому тисячолітті" [14]. Саме тут сформульовано основну стратегічну мету – перетворення Індії у найближчі 20 років з країни, що розвивається, на розвинену, та детально розроблено шляхи її досягнення. Визначено *три основні індикатори* справді розвиненої держави: багатство країни, добробут її народу та представництво на міжнародних форумах. У концепції окремо йдеться про власний шлях Індії, її особисту модель розвитку в епоху модернізації, хоча підкреслюється, що Індія непоодинока у своїх пошуках оптимального шляху до кращого майбутнього, зокрема згадуються схожі проблеми Малайзії, Китаю, Японії, Кореї, Ізраїлю, проте приклади інших країн здебільшого "не працюють" в індійському випадку.

Окреме місце посідає важливість посилення стратегічних позицій Індії. Відомо, що керівництво країни неодноразово підлягало критиці – як у самій Індії, так і за кордоном, щодо виробництва і випробувань ядерної зброї у контексті протиріччя з принципами ненасилля. Як учений, причетний до розробки ракетного озброєння, Абдул Калам зазначав щодо цього: "У мене не було ніяких сумнівів. Створюючи таку зброю, я фактично забезпечую мир для своєї країни. Відтепер жодна країна не наважиться напасти на нас..." [11, с. 47]. Той факт, що Індія скористалась правом ядерного вибору і власноруч розробила свою ядерну програму, на його думку, відповідає потребам часу, але не заважає вірити у світ без насилля. "Сила поважає силу" – стверджує Абдул Калам, Індія має дбати про свої стратегічні інтереси, і ядерний потенціал дає змогу вести на рівних діалог з провідними країнами світу. Так сталося, що 5 країн – постійних членів РБ ООН одночасно становлять елітний "ядерний клуб", і як "великі держави" відіграють особливу роль у міжнародних подіях. В Індії такий стан речей розцінюють як величезну несправедливість, і тому фактичне набуття ядерного статусу розглядають як "належне", додаток до великих ресурсів країни. Разом з іншими саме цей чинник висувається на доказ об'єктивного підвищення статусу держави на світовій арені, про що постійно наголошується у виступах її керівників.

Зовнішньополітичний курс країни демонструє досить дивне поєднання гуманітарних і прагматичних принципів: з одного боку, це *гандизм* з його традиційним для Індії пріоритетом вирішення питань безконфліктним шляхом, з іншого – посилення безпеки та обороноздатності країни. Відомий індійський дипломат Дж. Дікшит зазначав: "Толерантність, взаємодія, відданість справі миру та намагання уникнути використання сили під час вирішення спірних питань – ось внесок Ганді у спрямування нашої зовнішньої політики" [16, с. 40]. Проте архітектором зовнішньополітичного курсу Республіки Індія справедливо вважають першого прем'єр-міністра країни: "курс Неру", згідно з яким країна проводила політику уникнення позиції сили та неприєднання до військових блоків, був досить прагматичний. На думку Дж. Неру, незалежний зовнішньополітичний курс був не лише вибором, але й єдиною можливою імперативою для Індії, як великої цивілізації. Зазначимо, що за минулі 58 років цей курс фактично залишався незмінним, він став предметом національного консенсусу та "надпартійної" згоди. У травні 2004 р., після перемоги на парламентських виборах партії ІНК, новий міністр закордонних справ К. Натвар Сінх в одному з перших своїх інтерв'ю (7 червня 2004, "Outlook") у від-

повідь на запитання, яким є його кредо в зовнішній політиці, зазначив: "Наше кредо свого часу визначив Дж. Неру і воно залишається діючим". Поясненням цього певною мірою може бути той факт, що в основі курсу – традиційні цивілізаційні цінності індійців, насамперед – теорія ненасилля. "Ми намагаємось, – зазначив Неру, наскільки це можливо, триматися осторонь від політики сили, що її проводять протилежні одне до одного угруповання, яка в минулому призводила до світових воєн і знов може спричинити велике лихо..." [4, с. 292]. До того ж, окрім теорії ненасилля, традиційний світогляд індійців передбачав сприйняття світу як єдиної родини – "васудгейв кутумбакам", воно було основою відносин Індії з іншими країнами в минулому, і наразі незалежна Індія також дотримується таких поглядів [12, с. 17].

Отже, говорячи про сучасний стан зовнішньополітичної діяльності Республіки Індія, необхідно зазначити, що він визначається двома основними факторами. По-перше – це вірність традиційному курсу, в основі якого погляди на світ як єдине ціле (принцип "васудгейв кутумбакам"), теорія ненасилля, пріоритет мирних шляхів розв'язання проблем і принципи мирного співіснування ("ланча шіла"). По-друге, як вже зазначалося, Індія намагається віднайти власне місце в сучасній системі міжнародних відносин, гідне її ресурсів та міжнародної діяльності, активно прагне посилення своїх позицій та отримання статусу великої держави. Серед пріоритетів у зовнішній політиці новий уряд країни у відповідній програмі-мінімум, прийнятій у червні 2004 р., визначив такі:

- збільшення стратегічного простору Індії;
- збереження та зміцнення миру на субконтиненті, взаємовигідні стосунки з найближчими сусідами, опорою чого має бути цивілізаційний та історичний зв'язок;
- посилення тенденцій до тісного співробітництва на основі довіри та взаємовигоди з іншими азійськими країнами (регіону Перської затоки, Південно-Східної Азії, району Індійського океану), зокрема – участь у вирішенні іракського та афганського питань, співробітництво з Іраном, подальший розвиток відносин з Ізраїлем;
- пошуки конструктивного діалогу з великими державами світу, Росією та США, а також – стратегічне співробітництво з Японією та Євросоюзом;
- плідне співробітництво в міжнародних організаціях з метою осмислення і подальшого здійснення новітніх підходів до проблем сучасності;
- перегляд концепції неприєднання в нових умовах, перетворення Руху на своєрідний буфер у подоланні наслідків глобалізації;
- затвердження пріоритетів економічної дипломатії, активний розвиток зовнішньої торгівлі, посилення економічних зв'язків з усіма регіонами світу;
- боротьба з будь-якими проявами тероризму, що загрожують суспільству і демократії;
- сприяння цивілізаційній та релігійній терпимості, взаємодії у світовому масштабі, зокрема в культурній сфері, охорона культурних цінностей, накопичених людством.

Особливу увагу надає Індія розвитку відносин із своїми стратегічними партнерами – США, РФ та Євросоюзом.

Відомо, що в багатьох аспектах Росія виступила спадкоємницею Радянського Союзу на міжнародній арені, зокрема це стосується відносин з Індією. Хоча в цілому в Індії досить болісно сприйняли розпад СРСР і наслідки, які він спричинив, російсько-індійські відносини згодом були відновлені, і багато в чому – завдяки існуючим зв'язкам. Відомим є факт, що посольство в Москві

(на чолі з Віджаї Лакшмі Пандіт – сестрою Дж. Неру) стало першою самостійно відкритою індійцями (а не внаслідок від британського правління) дипломатичною місією за кордоном. У 1955 р. відбувся обмін офіційними візитами між керівниками Індії та Радянського Союзу – Дж. Неру та Н. Хрущовим, який заклав підвалини для регулярного обміну урядовими делегаціями різного рівня. Новий етап розвитку радянсько-індійських відносин розпочався у 1966 р., після підписанням Ташкентської декларації, коли Москва активно продемонструвала своє бажання брати участь у політичних процесах регіону. Після втручання Москви до подій під час кризи 1971 р. радянсько-індійські відносини набули статусу взаєморозуміння й дружби, що було закріплено підписанням 9 серпня 1971 р. Договору про мир, дружбу та співробітництво між СРСР та Індією. Широковідомим є внесок радянських фахівців у розвиток індійської промисловості: достатньо пригадати, що підприємства, збудовані за допомогою СРСР, забезпечували 80 % виробництва металургійного обладнання Індії. Натомість політика Радянського Союзу в Південній Азії завжди спиралась на дружні стосунки з Індією – надійним другом та стратегічним партнером. Отже, як зазначають російські фахівці, "...впродовж десятиріч індійсько-радянські/російські відносини здійснювались на основі загальнонаціонального консенсусу в обох країнах, торговельно-економічні відносини мали взаємовигідний характер, а взаємодія в оборонній галузі відповідала національним інтересам як СРСР/Росії, так і Індії..." [3, с. 328].

Розпад Радянського Союзу, який спочатку викликав шоківі почуття в Індії, спричинив певну стагнацію у відносинах, проте згодом діалог, відтепер – російсько-індійський, було відновлено на новому рівні. І, якщо радянсько-індійські відносини були дещо обмежені ідеологічними рамками, підходи Індії та Російської Федерації до багатьох проблем є майже спільними. Обидві країни зближують те, що вони є багатонаціональними федеративними державами, з великими територією та кількістю населення, а також – поліконфесійними суспільствами. Особливості географічного розташування, досить близьке сусідство, характер регіональної взаємодії та інші геополітичні критерії також сприяли оптимальному розвитку російсько-індійських стосунків. Наразі Росія продовжує займати особливе місце в зовнішній політиці Індії. Довіра, взаєморозуміння та спільні інтереси на глобальному рівні визначають високий рівень двосторонніх відносин та їх подальші перспективи. Обидві країни виступають за розширення та поглиблення стосунків, що було підкреслено під час офіційного візиту до Індії у жовтні 2000 р. президента Росії В. Путіна, у ході якого йшлося про спільність геополітичних і стратегічних інтересів країн. Візит започаткував принципово новий етап відносин між Росією та Індією в XXI ст., його наслідком стала деталізація основних напрямів співробітництва між двома країнами в підписаній у ході візиту спільній політичній декларації про стратегічне партнерство. Продовженням діалогу стали візити А. Ваджаї до Москви (листопад 2001) і Санкт-Петербурга (травень 2003) та наступні візити В. Путіна до Індії (грудень 2002, грудень 2004), а також – обмін візитами на інших політичних рівнях, зокрема – міністрів оборони та закордонних справ. Контакти на найвищому рівні продовжують розвиватися і після зміни індійського уряду. Під час офіційного візиту президента Російської Федерації В. Путіна в Делі 3 грудня 2004 р. було підписано Спільну декларацію, яка вкотре підтвердила наміри сторін розвивати стратегічне партнерство і визначила спільні цілі діяльності на міжнародній арені. Зокрема, документ зазначає: "Індія та Росія залишаються відданими справі

боротьби за встановлення більш демократичного багатополосного світового устрою, який буде враховувати принципові зміни останніх двох десятиріч" [21].

Відносинам із США, так само як з СРСР, Індія завжди надавала особливого значення. Слід зазначити, що, як би не складалися умови, у яких вони формувалися, жодного разу індійський уряд не поступився інтересами власної країни і ніколи не відходив від головних принципів зовнішньополітичної діяльності, про які йшлося вище. Відомо, що до середини 70-х рр. Індія не потрапляла до списку країн – фаворитів США. Перші майже три десятиріччя існування незалежної Індії у Сполучених Штатах визнавали виключне значення Індії у Південній Азії, але разом з тим заперечували її можливість відігравати важливу роль на міжнародній арені. Так само, як у Радянського Союзу, в Сполучених Штатах "нейтралістський курс" Індії викликав роздратування, оскільки "не вкладався" в біполярну схему післявоєнного світу. У період "холодної війни" визначною тенденцією стала активізація радянсько-індійських з одного боку, та американо-пакистанських відносин з другого. 80-ті рр. характеризувалися певним посиленням економічних стосунків між двома країнами, політичні ж відносини ускладнювалися через різність позицій, у таких питаннях, наприклад, як ситуації в Кампучії та Афганістані. Розвитку співробітництва в галузі економіки й техніки сприяло значне збільшення індійської діаспори в США: у 70–80-х рр. щорічно емігрувало близько 15 тис. індійців, більшість з яких були представниками досить багатих родин, які отримували в США освіту, що, у свою чергу, сприяло поглибленню наукових та освітніх зв'язків.

Незважаючи на певні труднощі, Індія завжди була зацікавлена в існуванні та розвитку двосторонніх відносин. На думку індійських фахівців, серед найбільш важливих тенденцій індійської зовнішньої політики останнього періоду є саме активізація стосунків із Сполученими Штатами. Глобальні зміни світового порядку, пов'язані з розпадом СРСР, побудова міждержавних відносин на новому рівні в постбіполярну епоху викликали позитивні зрушення в індійсько-американських відносинах. Поворотним у розвитку двосторонніх стосунків слід вважати 2000-й рік, коли відбувся успішний обмін офіційними візитами президента США У. Клінтона та індійського прем'єр-міністра А. Ваджпаї. Серед факторів, які сприяли поглибленню стосунків, насамперед – інтенсифікація економічної взаємодії. Протягом останнього десятиріччя Сполучені Штати змушені були "призвичаїтися до успіхів індійської економіки" [18, с. 267]. Як уже зазначалось, вагомою була роль індійського земляцтва у США (загальна чисельність на початку 2000-х становила майже 1,7 млн осіб), значну частку якого складають представники таких престижних професій, як лікарі та програмісти. Широковідомим є той факт, що за рівнем прибутків та освіти індійці випереджають усі інші етнічні іммігрантські спільноти у США.

Після приходу до Білого Дому адміністрації Дж. Буша-молодшого було підтверджено бажання сторін розвивати економічне співробітництво, а також проводити консультації з питань ядерного роззброєння та боротьби з глобальним тероризмом. Останній фактор набув особливого значення після подій 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку, коли Індія підтримала створення антитерористичної коаліції, посиляючись на власний досвід боротьби з терористами в Кашмірі. У листопаді 2001 р. президент США Дж. Буш та індійський прем'єр А. Ваджпаї оголосили про стратегічне партнерство між своїми країнами, а вже в січні 2004 Ваджпаї у спеціальній заяві оголосив про задоволення обох сторін розвит-

ком відносин: "Бачення стратегічного партнерства, окреслене президентом Бушем та мною, наразі стає реальністю" [22]. За цей час країни досягли значних успіхів у співробітництві, які стосуються, передусім, трьох специфічних галузей: використання ядерної енергії у мирних цілях, космічна програма та високі технології. Наступним, досить несподіваним навіть для індійських фахівців-міжнародників, кроком у розвитку двосторонніх відносин стало підписання угоди про співробітництво в галузі ядерної енергетики 20 липня 2005 р. під час візиту прем'єр-міністра Індії М. Сінгха до США. М. Сінгх відзначив, що двосторонні відносини ще ніколи не були кращими. Країни вкотре підтвердили збіг позицій з багатьох питань, до того ж підписання угоди в Індії розцінили як своєрідне визнання її статусу ядерної держави [20, с. 14–16].

Республіка Індія підтримує тісні зв'язки з *Європейським Союзом*, започатковані ще у 60-ті рр. XX ст. Індія була однією з перших країн, які встановили дипломатичні відносини з ЄЕС. Принципові двосторонні угоди було підписано 1973, 1981 та 1993 р., разом з останньою було проголошено Спільну політичну заяву, яка стала запорукою постійного політичного діалогу. Закінчення холодної війни та перехід більшості країн Центральної та Східної Європи до більш ліберальних політичних режимів сприяли загальному розумінню позиції Індії, спрощенню діалогу та розвитку співпраці в різних сферах. Індія вітала розширення Євросоюзу та завжди підкреслювала позитивні сторони такого процесу у зв'язку саме з можливостями подальшого широкого співробітництва. У червні 2000 р. у Лісабоні відбувся 1-й саміт ЄС та Індії на найвищому рівні, відтоді такі саміти стали регулярними. У фокусі переговорів – питання щодо ролі ООН у сучасній системі міжнародних відносин, запобігання загрози тероризму, захисту прав людини та сприяння розвитку демократії і плюралізму у світовому масштабі. Сторони засвідчують бажання співпрацювати з питань безпеки, так само активним має бути співробітництво в межах СОТ, що передбачає взаємовигідний торговельний режим, який сприятиме зростанню добробуту сторін. На думку індійської сторони, саме країни Євросоюзу мають відігравати роль провідного полюса в новій конфігурації сил, відповідати на виклики часу – як політичні, так і культурні та координувати свої зусилля з іншими полюсами, в тому числі – з Південною Азією та Індією зокрема. Черговий, 6-й саміт ЄС – Індія, який відбувся на початку вересня 2005 р. в Делі, підтвердив бажання сторін плідно співпрацювати. Програма саміту була дуже насиченою, після офіційних промов Т. Блера та М. Сінгха під час урочистого відкриття 7 вересня в Палаці науки, європейським гостям було запропоновано спеціальну культурну програму з відвіданням відомої пам'ятки архітектури – гробниці Хумаюна. Також було відкрито Дні культури Євросоюзу в Індії, які проходили під гаслом "Об'єднані у розмаїтті", що є символічним для плюралістичного індійського суспільства.

Слід зазначити, що з багатьма провідними країнами Євросоюзу Індію пов'язують традиційно міцні партнерські стосунки. Особливе місце в зовнішній політиці Індії відводиться відносинам з *Великобританією*. Зв'язки між двома країнами мають унікальну специфіку, зумовлену багатьма факторами: спільною історією, міцними економічними зв'язками та наявністю великої індійської діаспори на території королівства. На сучасному етапі стосунки визначаються високим ступенем довіри, традиційним взаєморозумінням, активізацією взаємовигід-

ного економічного та торговельного співробітництва та постійністю політичного діалогу. 6 січня 2002 р., під час офіційного візиту до Індії прем'єр-міністра Т. Блера було підписано Делійську декларацію, яка фактично визначила розвиток стратегічного партнерства в новому тисячолітті. Декларація засвідчує підтримку Індії з боку Великобританії в намаганнях посісти місце серед членів Ради Безпеки ООН, визначає спільні погляди двох країн на загрозу тероризму.

Наразі Британія є другим за обсягом (після США) торговельним партнером Індії, найбільшим в Європі та одним із найбільших інвесторів в індійську економіку, щорічно засновується близько 200 спільних підприємств. Понад 350 індійських компаній мають представництво в Англії, і 60 % з них працюють у секторі комп'ютерних технологій. Останніми роками набирає обертів співробітництво в галузі біотехнологій та медицини. Активно сприяє розвитку індійського підприємництва у Великій Британії створена у 1999 р. Індійська Бізнес-група [22]. Відносини Індії з Великобританією мають важливе значення з огляду на велику індійську діаспору – 1,5 % населення королівства, приблизно 1,3 млн. Вагомим є внесок британських індійців у розвиток промисловості, науки, медицини, юриспруденції та фінансової галузі. Індійці контролюють 40 % ринку фармацевтики та посідають значне місце в системі харчування (так звана індустрія каррі). У країні діє 39 індійських організацій різного рівня, зростає політична активність індійської спільноти: 16 членів парламенту в обох палатах мають індійське походження, і три члена Європарламенту (представники Великобританії) – індійці за походженням.

Особливий характер мають відносини між двома великими цивілізаціями Сходу – *Індією та Китаєм*, що визначається геополітичним становищем. До речі, на погляди Дж. Неру та формування підходів до розбудови двосторонніх відносин у перший період (так званий період ідеалізму – до війни 1962) величезний вплив справили ідеї відомого індійського вченого та дипломата К. Паніккара – посла Індії в Пекіні, який є автором кількох книжок з геополітичного призначення країни [19]. Перебуваючи під враженням від військово-політичних можливостей комуністичного Китаю та беручи до уваги існування значного кордону між країнами-сусідами, він вважав, що Делі має укласти з Пекіном стратегічний союз і навіть – відмовитись від усіх пільг у Тибеті, які дістались у спадок від Британської Індії. Саме тут – витоки політики "Умиротворіння Китаю", проявом якої стали відомі принципи мирного співіснування "панча шила". Історія індійсько-китайських відносин останнього півстоліття – досить бурхлива. Проте від умиротворіння та згодом – відкритого протистояння, обидві країни пройшли шлях до відновлення діалогу та взаємовигідної співпраці, і відправною точкою для цього стали саме згадані принципи "панча шила", корені яких слід шукати в культурних традиціях Індії та Китаю і 50-ту річницю яких було широко відсвятковано в обох країнах у червні 2004 р. При цьому наголошувалось, що майбутнє Азії нерозривно пов'язано з Індією та Китаєм, а центр світової політичної та економічної активності поступово зміщується саме в бік цієї частини світу.

Підводячи підсумки, маємо зазначити: завдяки гігантським крокам, які здійснила Індія в галузі науки і техніки, космічних досліджень, ядерної енергетики, інформаційних технологій, лібералізації промисловості, вона стала державою, яка має власне місце у світовій економіці. Великі ресурси – людські та матеріальні, у сукупності зі стабільною економічною системою та демок-

ратичними принципами організації суспільства, закріпленими Конституцією, роблять зрозумілими амбіції Індії щодо посилення її представництва на світових форумах. До того ж постійно стабільною на сучасному етапі є роль Індії у вирішенні завдань світового рівня – її участь у процесах глобалізації світової економіки та активна роль у міжнародних відносинах, зокрема – участь в антитерористичних та миротворчих операціях. Індія брала участь у 25 операціях на чотирьох різних континентах з підтримання миру, зокрема – у Кореї, В'єтнамі, Конго, Сомалі, на Близькому Сході, Гаїті, Мозамбіку та ін. Республіка Індія – одна з держав, що користується у світі великою повагою на політичному рівні, як країна – ініціатор Руху неприєднання – вона довела світу відданість принципам нейтралітету та невтручання у справи інших країн, повагу до інших цивілізацій та народів. З огляду на перелічені вище чинники, Республіка Індія претендує на постійне членство в Раді Безпеки ООН (починаючи з другої половини 90-х). Таке представництво, за концепцією "Індія 2020", має стати світовим визнанням Індії і забезпечити гідне місце мільярдному населенню. Єдиний та неподільний світ, відповідно до концепції "васудгейв кутумбакам", має бути керований репрезентативним органом, який надійно захищатиме інтереси всіх учасників світових процесів. Міністр закордонних справ Індії К. Натвар Сінгх з цього приводу зазначив: "Реформа Ради Безпеки ООН є надзвичайно нагальною... Ситуація, коли Азія, Латинська Америка та Африка представлені однією країною – Китаєм, у той час як західний світ має США, Францію, Велику Британію та Росію, є абсолютно не демократичною та не реалістичною" [21].

Індійські лідери люблять повторювати, що основне багатство та сила Індії – її народ. У післямові до програмної книги "Індія 2020..." доктор Авул Пакір Джайнулабдін Абдул Калам зазначав: "Індія є нацією мільярдів людей. Прогрес нації залежить від того, як люди мислять... Індія повинна мислити як мільярдна нація..." [14, с. 305]. Населення Індії сьогодні дуже "молоде": понад 700 млн індійців – молодь у віці до 35 років, і цей факт, безумовно, враховується авторами концепції "другого бачення індійської нації", оскільки молодь більш амбітна, вона бажає жити краще та використовувати свої знання для майбутнього процвітання рідної країни, посилення її позицій у світі. "Лише мрії ведуть до думок, а думки – до дій", – зазначає Абдул Калам [13, с. 7]. Виступаючи перед студентами Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час свого візиту до України 3 червня 2005 р., Президент Індії Абдул Калам підкреслив, що такою має бути молодь у кожній країні, тим більше в країнах, які мають цивілізаційну потужність: "Україна та Індія мають традиції знань та могутність власних цивілізацій. Завдяки цій силі ми обов'язково збудуємо процвітаючі суспільства, існування яких приведе до миру на всій планеті" [22].

1. Акимов А.В., Лунев С.И., Салицкий А.И. Китай, Индия, Россия – состояние и перспективы сотрудничества // Восток. – 2001. – № 1.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 2005.
3. Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. Южная Азия в мировой политике. – М., 2003.
4. Володин А., Шаститко П. Пусть не обманет надежда. – М., 1990.
5. Гхош М. Индия: разставляя точки над "i". Посольство Индии в Украине. – К., 2002.
6. Индия. Общество, власть, реформы: Памяти Г.Г. Котовского / Отв. ред. Е.Ю. Ванина, В.П. Кашин. – М., 2003.
7. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика. Навчальний посібник. – К., 2001.
8. Потапов А. Информационный потенциал Индии // Азия и Африка сегодня. – 2002. – № 5.
9. Семенец О., Субботин К. Завдяки стратегії "аутсорсінгу" // Політика і час. – 2004. – № 1.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. – М., 2003.
11. Ченгаппа Р.

Как создавалось ядерное оружие Индии // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 3. 12. Шукла Д. Индийская дипломатия на протяжении веков // Индия. Перспективы. – 2002. – Июль. 13. Abdul Kalam A.P.J. Ignited minds. Unleashing the power within India. – New Delhi, 1998. 14. Abdul Kalam A.P.J. with Rajan Y.S. India 2020: Vision for the New Millennium. – New Delhi, 1998. 15. Baldev Raj Nayar, Paul T.V. India in the World Order. Searching for Major-Power Status. – Cambridge, 2003. 16. Dixit J.N. Makers of Indian foreign policy. – Delhi, 2004. 17. Desai

Morarji R. Indian Unity: from dream to reality. – Delhi, 1964. 18. Engaging India: US Strategic Relations with the World's Largest Democracy. – New-York, 1999. 19. Panikkar K.M. Asia and Western Dominance. – Mumbai – New-Delhi, 1999. 20. World reflections. Monthly. – 2005. – Vol. 1. 21. <http://www.indianembassy.org.ua> 22. President of India // www.goidirectory.nic.in

Надійшла до редколегії 10.11.05

Д. Аракелян, асп.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КРАЇН БАЛТІЇ І РОСІЇ (ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ)

Розглянуто ключові аспекти відносин Росії та країн Балтії, зокрема проблеми, з якими зіткнулися обидві сторони після відновлення незалежності та спроби їхнього вирішення. Основну увагу приділено територіальним та національним аспектам відносин цих країн.

Key problematic moments in relations between Russia and the Baltic States are examined in this article with which faced both sides after restoration of the Baltic States' independence and attempts of its settlement. The attention is paid to the territorial and national aspects of their relations.

Після проголошення незалежності колишніми радянськими республіками країнам Балтії здавалося, що їхні відносини з Росією розвиватимуться на добросусідській, дружній та взаємовигідній основі. Але подальший розвиток подій чітко продемонстрував, що між Росією та країнами Балтії залишилося багато непорозумінь, які не вирішені й до сьогодні.

Росія 24 серпня 1991 р. визнала незалежність балтійських держав, підписала з ними міждержавні угоди, в яких були чітко сформульовані принципи відносин у важливих сферах суспільного життя РФ та країн Балтії. Росія в той час підтримала вступ балтійських держав до ООН та їхнє членство в інших міжнародних організаціях, вивела свої війська з території цих країн. Зрозуміло, що Росія зі свого боку робила все можливе, щоб залишити країни Балтії у сфері свого впливу, проте керівництво цих країн бачило майбутнє своїх держав у повноправній інтеграції до західного світу, де, на їхню думку, Росії місця не було.

Багато дослідників – як у країнах Балтії, так і в Росії вивчали відносини між цими країнами. Так, у Росії балтійську проблематику досліджують такі вчені, як Д. Тренін ("Балтийский шанс: страны Балтии, Россия и Запад в складывающейся большой Европе"), О. Вахрамеев ("Отношения России со странами Балтии", "Страны Балтии у ворот НАТО"), К. Воронов ("Ближняя" Балтия между Россией и Западом: выбор курса", "Балтийская политика России: поиск стратегии") та ін. У свою чергу в країнах Балтії питанню відносин з Росією приділяється також багато уваги: у Латвії – Ю. Прикуліс ("The Foreign Policies of the Baltic Countries: Basic Issues"), С. Ейварс ("Russia and the Security of the Baltic States 1991–1996"), у Литві – Р. Сапронас ("The costs of NATO enlargement to the Baltic states"), Р. Бініцаускас ("Baltic States Membership in the WEU and NATO: Links, Problems and Perspectives"), в Естонії – П. Варец ("Returning to Europe – a view from Estonia"), Т. Туйск ("The non-Estonian Population Today and Tomorrow") займалися не лише західним напрямом, але й багато уваги приділяли проблемам з Росією. Звісно, російські вчені розглядають питання відносин з країнами Балтії з позиції "старшого брата" і наполягають на визнанні особливої ролі Росії в цих країнах. У свою чергу балтійські дослідники розглядали і продовжують вбачати в Росії країну, яка являє собою загрозу цілісності їхніх країн, тому вони всіляко підкреслювали на необхідності приєднання до західних структур безпеки і відмежування від Росії, що успішно втілювалося в життя керівництвом цих країн.

Дії керівництва країн Балтії щодо РФ доволі часто мали антиросійський характер. У результаті у відноси-

нах між РФ та балтійськими країнами зростала напруга, підозрілість, відчуженість. Причину цього слід шукати в минулому, а саме:

- країни Балтії були органічною частиною Європи і їхнє довготривале перебування в складі Російської імперії, а потім і в СРСР було трагічною помилкою історії;
- керівництво та більша частина балтійського суспільства розглядає події 1940 р. (приєднання балтійських країн до СРСР) як радянську анексію щодо країн Балтії;
- у зміні національного складу населення республік Балтії за роки радянської влади, коли у великих масштабах із інших республік СРСР направлялися кадри партійних та радянських робітників, інженери і техніки, працівники для підприємств, що будувалися в Прибалтиці;
- у загрозі в зв'язку з масовою міграцією асиміляції корінного населення балтійських країн, зникнення їхньої національної культури, оскільки значна частина тих, хто приїхав не знала та й не бажала знати мову, поважати історичні та культурні традиції балтійських народів;
- у сподіваннях на те, що Захід допоможе їм у вирішенні соціально-економічних проблем, у забезпеченні їхньої національної безпеки;
- у посиленні русофобських настроїв у балтійських країнах, що стимулювалося поверненням на історичну Батьківщину емігрантів. Багато з них посіли провідне місце в політичній та військовій еліті країни, так В. Адамкус у Литві (колишній громадянин США) та В. Віке-Фрейберге у Латвії (колишня громадянка Канади) обрані президентами цих країн.

Звісно, були і позитивні моменти радянського періоду історії цих країн, а саме в економічній сфері. У міжвоєнний період країни Балтії мали агропромислову спрямованість економіки, а приєднання до СРСР надало цим країнам можливості вступити на шлях індустріалізації, промислова інфраструктура піднялася на якісно новий рівень. Країни Балтії на момент відновлення незалежності вже належали до країн промислово-аграрного типу розвитку. За роки перебування в складі СРСР були побудовані нові промислові, військові об'єкти, покращена транспортна інфраструктура. На сьогодні Росія перебуває в залежності від країн Балтії щодо транзиту нафти та нафтопродуктів до країн Європи, а також транзиту з/в Калінінградську область – все це надає великі прибутки Латвії, Литві та Естонії.

У відносинах Росії та незалежних держав Балтії залишилося багато невирішених проблем у сфері політики, економіки, міжнаціональних, гуманітарних питань, а саме питання про кордони, транзит товарів через територію країн Балтії та використання їхніх портів, пробле-

ма нетитульного населення в Латвії та Естонії. У результаті цього відносини зайшли в глухий кут, звідки треба було шукати вихід. Для Росії було вкрай важливо не допустити альянсу балтійських країн з Польщею та Україною і створення на цій основі балтійсько-чорноморського союзу антиросійського характеру. Також керівництво Росії хвилювало бажання країн Балтії будь-яким шляхом потрапити до ЄС та НАТО, що могло означати остаточний перехід цих країн до західного світу та вихід із сфери впливу Росії.

Для нейтралізації згаданих вище тенденцій, створення нових основ для співробітництва з балтійськими країнами Росія виробила стратегічний курс. Це був документ "Довготривала лінія Росії щодо країн Балтії" прийнятий у лютому 1997 р., розроблений за дорученням президента і деталізований МЗС РФ.

Після цього в Росії та балтійських країнах розгорнулася широка дискусія щодо змісту "Довготривалої лінії" і викладених в ній конкретних пропозицій. Цей документ був першою офіційною заявою керівництва РФ про інтереси, цілі, пріоритети російської політики в балтійському напрямі. Зазначалося, що стратегічні інтереси РФ – це забезпечення регіональної безпеки, гуманітарні – захист співвітчизників, економічні – взаємовигідне співробітництво. Стратегічна мета – це створення конструктивної моделі відносин із сусідами. РФ відмовлялася від силових методів у відносинах з колишніми радянськими республіками Прибалтики і готова використовувати для налагодження відносин механізми міжнародного багатостороннього співробітництва [3, с. 5].

Що стосується проблем безпеки в Балтійському регіоні, то вони після публікації "Довготривалої лінії" неодноразово зачіпалися у виступах президента та прем'єр-міністра, заявах МЗС РФ, інших офіційних документах. Під час зустрічі з президентом США Б. Клінтоном у Гельсінкі в березні 1997 р. Б. Єльцин заявив, що Росія готова гарантувати безпеку країн Балтії і зняти їхні побоювання відносно того, що сталося кілька десятиліть тому.

У жовтні 1997 р. під час офіційного візиту до Росії тодішнього президента Литви А. Бразаускаса президент РФ підкреслив, що Росія гарантує безпеку Литви та готова надати їй захист. Він передав А. Бразаускасу заяву про гарантії безпеки країн Балтії і заходи зміцнення довіри між ними і Росією. Голова уряду РФ у виступах на міжнародній конференції з формування нової моделі європейської безпеки у Вільнюсі (серпень 1997) і на засіданні Ради держав Балтійського моря в Ризі (січень 1998) також підкреслював готовність Росії надати гарантії безпеки балтійським країнам, приймати участь у регіональному пакті безпеки країн Балтійського басейну.

Міністр закордонних справ РФ пояснив, що йдеться при цьому не про ізольовану регіональну систему безпеки на основі односторонніх російських гарантій. Він підкреслив, що Москва готова і на "перехресні гарантії" безпеки включно з гарантіями з боку США. Під час візиту в Швецію (грудень 1997) президент РФ заявив, що Росія до 1999 р. скоротить на 40 % своє північно-західне угруповання сухопутних та військово-морських сил. З 1 грудня 1997 р. припинило своє існування угруповання "Калінінградський особливий оборонний батальйон". Війська 11-ї Російської Армії перейшли під керівництво Балтійського флоту і почали називатися Сухопутним угрупованням і Береговими військами флоту [12].

Проте ініціативи російського керівництва щодо проблем безпеки в Балтійському регіоні не викликали підтримки та розуміння з боку офіційних кіл балтійських держав. Ці країни вже до середини 90-х рр. визначили

свої зовнішньополітичні пріоритети, де головним завданням для них було повноправне членство в НАТО та ЄС. Росія ж не розглядалася як один із гарантів безпеки, а навпаки, у східному сусіді керівництво балтійських країн вбачало головну загрозу своїй безпеці, суверенітету, а також подальшого вільного розвитку в сфері політики, економіки, права та ін. На зустрічі президентів країн Балтії в Паланці 10 листопада 1997 р. вони відмовилися прийняти гарантії безпеки, запропоновані Росією, через небажання підпасти знову під сферу впливу Росії. На зустрічі керівників Литви, Латвії, Естонії, Польщі та України 27 травня 1997 р. в Таллінні, в день підписання "Основоположного Акта Росія-НАТО", учасники зустрічі підтвердили бажання країн Балтії стати членами НАТО і заявили, що будуть зміцнювати співробітництво в усіх галузях. І 16 січня 1998 р. президенти Латвії, Литви та Естонії підписали з президентом США Б. Клінтоном Хартію про відносини США з країнами Балтії [2, с. 78]. Але як і Основоположний Акт, Хартія була політичним, а не юридичним документом. США на себе не взяли зобов'язань щодо гарантування безпеки балтійським країнам; єдине, на що погодилися американці, – це консультації з країнами Балтії, якщо виникне загроза їхньої територіальної цілісності, також на створення чотиристоронньої комісії з партнерства, в рамках якої буде обговорюватися співробітництво у сферах політики, безпеки, оборони, культури і екології, розроблятимуться спільні проекти в регіоні Балтійського моря за участю ЄС та Росії.

Після підписання Хартії керівництво балтійських держав продовжувало проводити лінію на скоріший вступ до євроатлантичних структур. Це прагнення було підтримано новими членами НАТО, особливо Польщею. Президент Польщі О. Квасневський під час візиту в Литву в лютому 1999 р. позитивно відгукнувся на звернення президентів Латвії, Литви і Естонії до керівництва НАТО з проханням підтримати їхнє прагнення вступити в Альянс. У свою чергу керівники західних країн завірили балтійські країни в тому, що з часом вони стануть повноправними членами євроатлантичних структур. Так, помічник держсекретаря США С. Телбот під час візиту в Естонію в січні 2000 р. заявив, що двері НАТО та ЄС відчинені для країн Балтії, а безпека Естонії, Латвії, Литви буде гарантована лише тоді, коли вони стануть повноправними членами цих двох союзів [4, с. 470].

У кінці березня 2000 р. тодішній секретар НАТО Д. Робертсон відвідав Латвію. Він заявив, що "заручини НАТО і Латвії вже сталися, залишилося лише зіграти весілля" [12]. Д. Робертсон підкреслив, що ніяких перешкод для інтеграції Латвії з Північноатлантичним альянсом немає, але, щоб стати постійним членом НАТО, треба відповідати певним критеріям. Критерії ж, за словами Генерального секретаря НАТО, полягали в тому, чи готова країна до вступу в НАТО, чи готовий сам альянс до розширення і чи вимагає цього загальна ситуація в Європі в плані безпеки. Д. Робертсон попередив латвійських керівників, що названий термін вступу країн Балтії в НАТО (2002) не є остаточним. Це, звичайно, викликало розчарування латвійської політичної еліти, але Латвія продовжувала проводити свій курс, як і решта країн Балтії, на вступ до євроатлантичних структур.

Що ж стосується відносин із Росією, то вони вийшли на новий рівень після приходу до влади нового президента РФ В. Путіна. Сталися зміни в зовнішній політиці Росії в сторону більшого прагматизму, зміцнення її економічної складової, а також з визнанням російським керівництвом того, що процес розширення НАТО є остаточним і безповоротним. І це був важливий етап переходу від політики конфронтації до політики конструкти-

вного діалогу як з НАТО, так і з країнами Балтії. Ситуація остаточно змінилася після терактів 11 вересня 2001 р. в США, ці події стали переломним моментом у відносинах Росії з країнами Заходу.

Головним знаменником відносин між Росією та країнами Балтії у 2002–2004 рр. стало подвійне розширення НАТО та ЄС. Ставши членами НАТО та ЄС, країни Балтії виконали свої зовнішньополітичні настанови і тому були готові перейти на інший рівень у відносинах з Росією. Взаємини між Росією та цими країнами на початку процесу подвійного розширення були доволі стабільними і прагматичними, особливо на фоні попередніх років. Але залишилося доволі багато проблем, які і до сьогодні не вирішені, а саме: відсутність договорів про кордон з Латвією та Естонією, не до кінця вирішені питання про положення російськомовного населення в Балтії, а також питання, що стосуються торговельно-економічної сфери.

Що стосується прикордонного питання, то у його вирішенні були зацікавлені насамперед країни Балтії, для яких вирішення територіальних питань із сусідами було найважливішою умовою членства в євроатлантичних структурах. Ось чому керівництво спочатку Естонії, а потім і Латвії припинило наполягати на тому, щоб в тексті договорів про кордон з РФ були включенні посилання на Тартуський і Ризький договори 1920 р., а саме це було головною проблемою на переговорах із РФ з прикордонного питання. (Ризький договір був підписаний між Латвією та Радянською Росією 11 серпня 1920. За ним Латвія визнавала Радянською Росією незалежну державою, а в територіальному питанні отримувала Питаловський район (або Абрене). Тартуський договір був підписаний між Естонією та Радянською Росією 2 лютого 1920. Естонія за цим договором визнавала Радянською Росією як незалежна держава та отримувала територію Печерського району, правий беріг р. Нарви з Івангородом та прилеглими селами.) Важливим внеском у вирішення цього питання стало підписання в жовтні 1997 р. під час офіційного візиту президента Литви А. Бразаускаса в Росію Договору про делімітацію державного кордону і розмежування виключної економічної зони і континентального шельфу Балтійського моря [1, с. 21].

Досягнуті домовленості з прикордонного питання сприяли довгостроковому співробітництву і підписання не менш важливих договорів і угод між Росією та Литвою. Серед них договори про запобігання подвійного оподаткування, про розвиток туризму, про співробітництво Литви та Калінінградської області, про вирішення соціальних проблем і т. д. Усі ці питання були вирішені під час візиту тодішнього прем'єр-міністра Р. Паксаса в Москву в червні 1999 р. У жовтні 1999 р. договір про кордон був ратифікований сеймом Литви, а в листопаді президент Росії надіслав його для ратифікації в Державну Думу, але лише в травні 2003 р. Державна Дума ратифікувала його. Зволікання з ратифікацією було викликано небажанням російського керівництва полегшити Литві вступ до НАТО та ЄС.

А договір про кордон з Латвією не підписаний досі. Після чергового раунду латвійсько-російських переговорів у Ризі (серпень 1997), в ході якого було завершено погодження проектів договору, опис кордону, делімітаційної карти державного кордону між РФ та Латвією, було досягнуто домовленість про те, що після видання делімітаційної карти проект договору буде переданий на розгляд урядів двох країн.

Ускладнило досягнення домовленості з прикордонного питання і те, що в березні 2000 р. уряд Латвії вирішив відмовитися від тимчасової угоди з Росією про спрощений

порядок перетину кордону жителями прикордонних районів. Латвія мотивувала це тим, що дана угода не відповідала вимогам Європейського Союзу, членом якого вона прагнула стати. Отже, підписання договору затягнулося.

Справа зрушилася з місця в березні 2005 р. після згоди Росії не пов'язувати підписання договору про кордон з політичною декларацією про взаємовідносини між країнами. Планувалося підписати Договір про державний кордон між країнами 10 травня 2005 р. в Москві. Але 26 квітня 2005 р. уряд Латвії додав до договору текст односторонньої декларації, де зазначалось, що даний договір не пов'язаний із більш широким питанням ліквідації наслідків незаконної окупації Латвії. Латвійська сторона також декларувала, що не зачіпає, не зменшує і не віднімає у громадян міжнародних прав, у тому числі встановлених латвійсько-російським Мирним договором від 11 серпня 1920 р. згідно з міжнародним правом, державним правом Латвії і правовими вимогами [11].

Реакція з боку російського керівництва була очікуваною. МЗС Росії прокоментував прийняття односторонньої декларації як таку, що не відповідає інтересам Росії і фактично означає висунення до Росії територіальних претензій, відмову Латвії від визначення державного кордону, яку офіційна Рига кваліфікує як "прикордонну лінію", що суперечить принципам міжнародного права, принципам Заключного акту Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, положенням Угоди про партнерство і співробітництво між та Росією ЄС. До того ж офіційну Москву роздратував той факт, що латвійська сторона не пов'язує договір про кордон з більш широким питанням про ліквідацію наслідків протиправної окупації країни. Тому питання про підписання договору відкладається на невизначений термін, доки Латвія не дезавує свою неприйнятну для Росії декларацію.

У свою чергу латвійська сторона не збирається відмовлятися від своєї декларації і наголошує на тому, що про жодні територіальні претензії не йдеться і що сама декларація ніяк не пов'язана з договором про кордон, а мета декларації – в односторонньому порядку розповісти про своє розуміння історії. Таким чином, підписання договору про кордон залишається невирішеним і досі.

На переговорах з Естонією в квітні 1997 р. були в основному досягнуті домовленості з узгодження та уточнення опису кордонів, делімітаційної карти. Було визначено порядок оформлення протоколу про точку стику морських кордонів Росії, Естонії і Фінляндії і завершено роботу про статус кордону. Проте хід переговорів ускладнився через те, що російська сторона вважала та наполягала на своєму праві вносити доповнення в робочий проект договору, а естонська сторона вважала узгоджений на робочому рівні в жовтні–листопаді 1996 р. проект договору про кордон остаточною і таким, що не підлягає змінам. Усі ці складнощі з укладанням договору про кордон з Латвією та Естонією також були пов'язані з небажанням російського керівництва створювати для цих країн сприятливі умови для вступу в НАТО.

На початку 1998 р., коли в Естонії відмічалася чергова річниця підписання Тартуського договору, виникло загорення в російсько-естонських відносинах. Справа в тому, що Росія вважає Тартуський договір таким, що втратив чинність з моменту входження Естонії до складу СРСР, а також не визнає факт окупації та анексії Естонії Радянським Союзом. Позиція російського керівництва щодо цієї проблеми зрозуміла, оскільки, якщо Росія визнає факт окупації та анексії, то всі російськомовні жителі Естонії, які прибули туди після 1940 р., вважатимуться окупантами, а колишні російські військові – "військовими окупаційної армії", яких можна буде на законних підста-

вах депортувати з Естонії. Крім того, при визнанні анексії, переговори були б відкинута до вихідного пункту, оскільки Тартуський договір від 2 лютого 1920 р. автоматично буде вважатися чинним, а Печорський та Кінгисепський райони РФ – незаконно окупованими Росією.

Укладання договорів про сухопутний кордон та про морський кордон відкладалося. Проте в березні 1999 р. після внесення деяких незначних поправок вони були парафоровані, але процес підписання цих договорів затягнувся на шість років. 18 травня 2005 р. в Москві міністри закордонних справ Росії та Естонії С. Лавров та У. Паєт підписали договір про російсько-естонський державний кордон і договір про розмежування морських просторів у Нарвській та Фінській затоці. Здавалося, нарешті, проблема кордону вирішена. Залишалося лише ратифікувати ці договори, і саме тут виникли проблеми. Російська сторона чекала на ратифікацію договорів естонським парламентом. 20 червня 2005 р. парламент Естонії прийняв закон про ратифікацію, який містив посилання на Тартуський мирний договір 1920 р. та декларацію Державних зборів Естонії про відновлення конституційної державної влади від 7 жовтня 1992 р. У преамбулу законопроекту було включено положення про правонаступництво Естонської республіки, створеної у 1918 р., підкреслювалося, що Тартуський мирний договір зберігає свою дієвість, незважаючи на зміни, що містилися в положенні про державний кордон. Також естонські депутати додали до преамбули законопроекту положення про окупацію та анексію Радянським Союзом Естонії в 1940–1991 рр. Це було включено послання на декларацію, де йшлося про те, що Естонія в 1940 р. "стала жертвою агресії з боку Радянського Союзу, її незаконно інкорпоровали до складу СРСР" [8].

У відповідь на це російське МЗС заявило, що не вважає можливою ратифікацію договору про кордон з поправками естонського парламенту. І вже 1 вересня президент Росії підписав розпорядження про намір Росії не ставати учасником двох раніше підписаних з Естонією договорів з прикордонних питань. Російське керівництво мотивувало це тим, що естонський парламент прийняв положення, які пов'язують ратифікацію цих договорів з внутрішньодержавними документами Естонії, а також з Тартуським мирним договором, який втратив чинність. У Москві вважають, що ці положення "не відповідають об'єктивним реаліям, створюють помилковий контекст для тлумачення і реалізації цих положень. Законодавчо знову підтверджується низка неприйнятних для Москви оцінок входження Естонії в склад СРСР" [7]. Саме тому російське керівництво вирішило, що ратифікація даних договорів не відповідає інтересам Росії і запропонувало заново розпочати переговорний процес.

У свою чергу Естонія не вбачає в своїх діях жодних суперечностей. Президент Естонії А. Рюйтель заявив, що "позиція естонської держави полягає в тому, що договори, підготовлені в ході довгих переговорів, слід було б ратифікувати в їхній теперішній формі. Це було б для Росії найкращою можливістю вирішення проблем, що не вирішувалися довгий час". Він також відмітив, що "прийнятий парламентом Естонії закон про ратифікацію договорів про сухопутний кордон та про розмежування морських просторів перш за все внутрішньодержавний документ, який не змінює тексту прикордонних договорів" [9].

Доля вирішення питання про кордони відкладається на невизначений термін. Підписання договору про кордон важливе для Естонії, але вона не може відмовитися від свого минулого. І справа тут не в тому, що в майбутньому Естонія висуватиме територіальні претензії

Росії – естонське керівництво неодноразово підкреслювало, що немає жодних територіальних претензій до Росії, а в тому, щоб Росія офіційно визнала факт окупації Радянським Союзом Естонії, на що російське керівництво відповідає категоричним запереченням.

Не краща ситуація склалася і навколо питання про національні меншини. Лише в Литві проблема була остаточно вирішена шляхом прийняття Закону про громадянство 5 грудня 1992 р. – так званого нульового варіанта. Згідно з цим законом громадянство Литви може бути надано всім жителям Литовської республіки, які до 3 лютого 1989 р. (дата виходу першого закону про громадянство) проживали в Литві, мали легальну реєстрацію і висловили бажання стати громадянами країни [13]. Відносна легкість в отриманні громадянства порівняно з Латвією та Естонією пояснювалася тим, що на території Литви нетитульні жителі становили лише 9 % від загальної кількості населення.

Проблема ж масової відсутності громадянства в Латвії та Естонії виникла у зв'язку з тим, що вихідцям з Росії та інших республік колишнього СРСР в 1991 р. не було надано автоматично громадянство цих республік, а відновлене лише для громадян довоєнної Латвії і Естонії та їхніх нащадків. Основною причиною ненадання громадянства було те, що нетитульне населення цих республік становило в Латвії 33 %, а в Естонії 29 %, а самі ці держави і донині побоюються втратити свою національну ідентичність через велику кількість національної меншості. Саме тому уряди цих країн внесли багато обмежень щодо можливості отримання громадянства, проте сам процес натуралізації не відкинута і розроблений законопроектами цих країн.

У Латвії все почалося з того, що 15 жовтня 1991 р. парламент прийняв постанову, за якою громадянами Латвії визнавалися тільки ті, хто мав її громадянство до 17 червня 1940 р. та їхні нащадки. Майже третина населення залишилася за бортом, не маючи ніяких політичних прав. Закон про громадянство, прийнятий у липні 1994 р. залишив цю проблему невирішеною. Лише 13 тис. осіб з 730 тис. легальних латвійських негромадян змогли отримати громадянство шляхом натуралізації. У червні 1998 р. прийнято поправки до Закону про громадянство, що відміняв вікові квоти натуралізації і надавав латвійське громадянство дітям негромадян, які народилися в Латвії після 21 серпня 1991 р. [6, с. 28]. Це полегшило проблему отримання громадянства, проте остаточно її не вирішило. Процес натуралізації йде доволі повільно і на сьогоднішній день лише 100 тис. осіб натуралізувалися, в той час як більше ніж 400 тис. залишаються поки без громадянства. Поки що зарано говорити про те, коли буде розв'язано проблему нетитульного населення Латвії, але процес натуралізації національних меншин триває.

Приблизно така ж ситуація склалася і в Естонії. Усі питання, пов'язані з громадянством, знайшли своє відображення в трьох законах про громадянство 1922, 1938 та 1995 р. Інститут громадянства був відновлений 26 лютого 1992 р. і тоді ж з деякими обмеженнями набув чинності закон про громадянство 1938 р. Але в 1995 р. був прийнятий новий Закон про громадянство, згідно з яким естонське громадянство може бути надано від народження, шляхом отримання громадянства та шляхом відновлення громадянства. Основні умови отримання громадянства іноземцями такі: 1) досягнути 18 років; 2) проживати на території Естонії не менше 5 років; 3) знати естонську мову; 4) знати Конституцію Естонії і закон про громадянство та ін. [6, с. 9]. В Естонії на сьогодні налічується приблизно 120 тис. негромадян. Темпи

натуралізації доволі повільні: в 2000 р. отримали громадянство 3,4 тис. осіб, в 2001 р. – 3 тис., в 2002 р. – 4 тис., а в 2003 р. – 3,7 тис. [10]. Одна з основних причин низьких темпів натуралізації – мовні вимоги, небажання нетитульного населення складати іспити з історії країни та Конституції. Вирішення цього питання відкладається на невизначений термін, і скоріше за все процес отримання громадянства затягнеться, як і в Латвії, не на один рік.

Росія ж, у свою чергу, використовує проблему російськомовної меншості в Естонії та Латвії на свою користь, мотивуючи своє втручання у внутрішні справи цих країн порушенням прав людини та утиском російськомовної меншості. Усе це, звісно, не сприяє покращенню відносин між Росією та прибалтійськими країнами, а навпаки, призводить до подальшого погіршення відносин.

Отже, у відносинах країн Балтії з Росією до сьогодні залишилися багато не вирішених проблем, головною з яких є те, що жодна зі сторін ще не готова до конструктивного вирішення питань. Лише Литва знайшла спільну мову з Москвою, хоча залишається проблема Калінінграду. Але це вже інша проблема, що зачіпає інтереси не лише Росії і Литви, а ще й ЄС. Територіальні та націона-

льні питання досі ще остаточно не вирішені ні в Латвії, ні в Естонії, і доволі важко спрогнозувати подальший розвиток подій. Одне зрозуміло точно, що для вирішення проблемних моментів у взаємовідносинах між країнами Балтії та Росії знадобиться багато часу і необхідне бажання протилежних сторін йти на зустріч один одному, яке поки що не простежується в їхніх діях.

1. Воронов К. Балтийская политика России: поиск стратегии // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 12. 2. Baltic Charter (contained in the appendix to Council on Foreign Relations, U.S. Policy Toward Northeastern Europe). 3. Moshes A. Turn of the Century: Russia Looks at the Baltic Sea Region // UPI Working Papers, 12. – 1998. 4. Walker M. Variable geography: America's mental maps of a Greater Europe // International Affairs. – 2000. – 76/3. 5. Vares P., Zhuryari O. Estonia and Russia, Estonians and Russians: A Dialogue. – Tallinn, 1996. 6. Zaagman R. Conflict Prevention in the Baltic States: The OSCE High Commissioner on National Minorities in Estonia, Latvia and Lithuania. – Flensburg, 1999. 7. <http://newsru.com/russia/1September2005/estonia.html> 8. <http://newsru.com/russia/27June2005/estonia.html> 9. <http://newsru.com/russia/6July2005/estonia.html> 10. <http://www.hrights.ru/text/b9/Chapter10.htm> 11. <http://www.mk.gov.lv/en/policy/bilateral-relations/statement/Declaration> 12. <http://www.psifoundation.ru/publications/2003/05/baltika1.htm> 13. <http://www.sociumas.lt/Rus/Nr9/migrac.asp>

Надійшла до редколегії 23.11.05

Д. Расшивалов, канд. екон. наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ СВІТОГОСПОДАРСЬКОЇ РИЗИКОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ТЯГАРІВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто методологічні питання ризикологічного змісту процесу глобалізації та ризикогенності глобального економічного розвитку. Аналізуються ризики глобалізації та глобалізація ризиків.

The article dwells on the methodological issues of risk content of globalization and risks of global economic development. It analyses the difference of globalization's risks and the risks of globalization.

Постановка проблеми. На нашу думку, суспільний розвиток можна аналізувати, зокрема, як процес ускладнення методів захисту від різноманітних ризиків. Як зазначав у цьому сенсі І. Пригожин, нобелівський лауреат з фізики та суспільствознавець – ризиколог, імовірнісний характер природних, соціальних і технологічних процесів об'єктивно зумовлює існування ризику, що визначає неоднозначність передбачень, відхилення від очікуваного результату в суспільному житті та неможливість керувати суспільством як жорстко детермінованою системою [23, с. 46].

Здається, що саме можливість поведінки зі світовим господарством як із самодостатньою та жорстко детермінованою системою послугувала причиною доктринального прийняття відомих та згодом широко розкритикованих принципів "Вашингтонського консенсусу", що розглядалися необхідними та достатніми для макроекономічної стабілізації країн, так і для їхнього довгострокового розвитку. Згодом саме реалізація цих принципів і поставила питання про "тягарність" глобалізації [28]. Отже, уявляється цікавим розглянути глобалізацію як своєрідний ризиковий феномен.

З методологічного погляду для розуміння ризикогенності глобального економічного розвитку треба звернутись до теоретичного визначення особливостей категорії ризику, але саме з позиції світогосподарської ризикології та процесів глобалізації, що відбуваються у світовій економіці. Відтак вважаємо за доцільне поставити питання про ризикологічний зміст процесу глобалізації.

Дослідженість питання. Сутність глобалізації, її теоретичне підґрунтя рушійні сили і суперечливі результати широко і докладно описано і проаналізовано як у вітчизняній, так і закордонній економічній та суспільствознавчій літературі. Зокрема, досліджуючи ризикологічні аспекти цього процесу, автор спирався на методологі-

чні роботи О. Білоруса, А. Гальчинського, В. Вітлінського, І. Ісаєва, А. Качинського, М. Клапківа, Ю. Пахомова, А. Філіпенка, О. Яницького, а також на праці У. Бека, К. Омаї, Н. Лумана, Дж. Стігліца та ін.

Теоретичне з'ясування ризикологічного змісту процесу глобалізації потребує контекстуального звуження аналізу наукового доробку з цього кола питань та звернення до тієї частини методологічних праць, що дають змогу підійти до осмислення глобалізації з позицій світогосподарської ризикології. Проте вважаємо, що наш аналіз водночас потребує й контекстуального розширення та звернення до науково доробку сучасного суспільствознавства та, зокрема, соціології.

Слід звернути увагу, що концептуальні роботи, в яких уперше було поставлено питання про економічні засади глобалізації (К. Омаї) та окреслено соціологічний зміст поняття "суспільство ризику" (У. Бек, А. Гідденс, С. Леш), з'явилися практично одночасно на початку 1990-х рр. [3; 35; 44; 36; 28].

В українській літературі питання суспільства ризику вперше були розглянуті в працях М. Клапківа, а також у методологічних роботах В. Вітлінського та В. Горбуліна і А. Качинського [15; 7; 14; 9]. Зокрема, згадані автори вважають, що суспільство ризику – це постіндустріальна формація індустріального суспільства [9; 14]. На нашу думку, методологічним підґрунтям для розуміння сучасного соціуму як суспільства ризиків може слугувати *теорія постіндустріального суспільства* як широка соціально-економічна концепція, що не створює суспільну формацію, а пояснює основні закономірності розвитку соціуму на засаді аналізу його технологічного базису.

У роботах, багато з яких уже стали класичними, дослідники постіндустріального суспільства А. Кумарасвами, А. Пенті, Д. Пісмен, Р. Арон, Дж. Гелбрейт, У. Ростю, К. Томіна, А. Турен, Ф. Махлуп, Д. Белл від-

© Д. Расшивалов, 2006

стежували взаємозумовленість науково-технічного і соціального прогресу, пропонуючи модель історичної періодизації, що дозволяє розглядати перспективи цивілізації як постіндустріального суспільства. Останнє, як відомо, характеризується зсувом центру господарської активності від виробництва матеріальних благ до створення послуг і інформації, підвищенням ролі теоретичного знання, зростанням значення політичного фактора в розвитку суспільства і заміщенням взаємодії людини з елементами природного середовища інтерперсональним спілкуванням. Протягом останніх десятиліть теорія постіндустріального суспільства слугує універсальною методологічною засадою більшості досліджень, що ведуться в рамках ліберального напрямку західного суспільствознавства. При цьому слід згадати неодноразово виголошену Д. Беллом думку, що розглянуте ним постіндустріальне суспільство *не є сформованим соціальним організмом*, а являє собою теоретичну абстракцію, що дозволяє осмислити найважливіші тенденції, які виявляються в еволюції розвинених країн [2].

"Суспільство ризику", як зазначав У. Бек, має низку корінних особливостей. Головна з них полягає в тому, що *для суспільства ризику є притаманним розподіл загроз різного походження й зумовлених ними ризиків, у той час як для індустріального – розподіл благ*. Еволюція індустріального суспільства супроводжувалася появою нових факторів, що покращували життя людині. У суспільстві ризику складається інша ситуація: під час його розвитку з'являється все більше негативних чинників, що нерівномірно розподіляються між членами суспільства. Отже, в індустріальному суспільстві виробляється і розподіляється головним чином позитивні досягнення, а в суспільстві ризику, яке "вростає" в індустріальне, накопичуються й розподіляються між членами негативні наслідки розвитку останнього [36, 3].

Слід зазначити, що економічний та соціологічний ризикологічний дискурс збігаються в постановці питання концептуального осмислення суспільного розвитку як принципово ризикогенного, тобто такого, що створює одночасно блага і лиха [31; 13; 3]. Саме таке тлумачення ризикової складової процесу глобалізації й може слугувати ключем до розуміння суперечливості цього процесу. У цьому сенсі Дж. Стігліц влучно зазначає, що сама по собі глобалізація не є добром чи злом [28, с. 41].

Саме ця обставина й спонукала автора поставити метою даної статті з'ясування ризикологічного контексту процесу глобалізації.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, існують два явища, спричинені глобалізацією та які відбуваються на її тлі, – це *ризики самого процесу глобалізації* як такого та *глобалізація ризиків* сучасного економічного розвитку.

Ризики самого процесу глобалізації. В економічній літературі найбільш поширеним є тлумачення глобалізації як нового етапу процесу інтернаціоналізації, а також як особливого, сучасного і вищого етапу інтеграції господарського життя. Цю думку підтримують багато дослідників, у тому числі О. Білорус [5; 4], О. Богомолов, В. Коллонтай, А. Некіпелов [10], В. Бірюков, М. Делягін, Р. Нуреев [19], А. Філіпенко [30] та ін.

Особливістю процесу є, зокрема, його об'єктивний характер та суб'єктивно визначена парадигма. Дійсно, з одного боку, глобалізація економіки являє собою закономірний, об'єктивно зумовлений процес руху до єдиної світової економічної цілісності, якісно нову, найбільш високу стадію інтернаціоналізації економічного життя (об'єктивний аспект глобалізації). З іншого боку, глобалізація економіки виступає як форма цілком визначеної економічної політики, здійснюваної провідними країна-

ми світу та їхніми транснаціональними інститутами (корпораціями, банками та світовими фінансовими центрами) у своїх власних інтересах (суб'єктивний аспект глобалізації) [25, с. 4].

Міжнародний валютний фонд визначив (наприкінці 1990-х) глобалізацію як "зростаючу економічну взаємозалежність країн усього світу, що спричинена зростаючим обсягом і розмаїтістю міжнародних торговельних угод і світових потоків капіталу, а також все більш швидкою і широкою дифузією технологій. Вона надає країнам та політикам нові можливості та кидає нові виклики" [49, с. 45]. Слід звернути увагу на послідовність оцінок фахівців цієї організації, які й сьогодні, у дуже цікавому дослідженні про глобалізацію і національні фінансові системи, визначають її як процес, що генетично зв'язаний з інтернаціоналізацією і емпірично виявляється як інтернаціоналізація. (Так, експерти МВФ відзначають, що глобалізація, виявляється, наприклад, серед іншого, у збільшенні питомої ваги різних іноземних складових у національних макроекономічних індикаторах, частки росту депозитів, деномінованих в іноземній валюті в монетарному показнику M2, або ж зміна співвідношення кількості внутрішніх депозитів до закордонного на користь останніх) [11, с. 37–70].

Деякі автори (Е. Болдуїн, Ф. Мартін, Х. Кордова, К. Мейснер, М. Бордо) спираються на еволюційний підхід і виділяють при цьому історичні стадії глобалізації [32; 42; 37]. А. Колганов взагалі вважає, що глобалізація – лише на початку свого шляху. При цьому, наприклад, він закликає не оцінювати глобалізованість фінансового ринку лише через багаторазове підвищення рухливості капіталу порівняно з попередніми десятиліттями й привертає увагу до того факту, що 90 % цінних паперів, що котируються на найбільших фондових біржах світу, це є цінні папери національних емітентів. "Фактично, як і раніше, ми маємо справу з національними фінансовими ринками з деякою присутністю міжнародного капіталу. Існує, зрозуміло, і міжнародний ринок товарів і послуг, його теж можна з визначеною часткою умовності назвати глобальним", – зазначає він [1, с. 77]. Найбільш послідовні прихильники еволюційного підходу до глобалізації, наприклад Г. Померанц, виділяють вісім етапів цього процесу, датуючи його початок епохою великих географічних відкриттів і навіть раніше [22], у той час як А. Чумаков розглядає еволюцію усвідомлення глобалізації та пов'язує початок процесу з усвідомленням "загальних зв'язків", що триває з кінця XVIII ст. до початку XX ст. [29, гл. 5].

Слід визнати логічність такого еволюційного підходу. Разом із тим вважаємо, що таке бачення глобалізації приводить до певної міри "вавілонізації" процесу виробництва у формі інтенсифікації трансграничної фінансово-економічної взаємодії економічних агентів. При цьому, на наш погляд, втрачається головне – розуміння глобалізації як якісного стану світового господарства, його сутність як процесу лежить в іншій, порівняно з інтернаціоналізацією, площині. Як аргумент тут варто послатися на той факт, що, наприклад, на початку XX ст. укрупнено вимірюваний сукупний валового продукту [41, с. 345]. Зрозуміло, що було неправомірно абсолютизувати значущість цих цифр хоча б тому, що вони

відбивають різну "якість" інтернаціоналізації в різні епохи: відкритість індустріальної економіки і взаємозалежність економік постіндустріальних.

На нашу думку, інтернаціоналізація господарського життя є *необхідною умовою глобалізації*, її "середовищем", без якого глобалізація б не мала необхідних передумов для зародження і "вибухоподібного" розвитку в останній чверті минулого століття. При цьому *достатньою умовою глобалізації* є зміна самого предмета людської праці, яким починають виступати інформація і знання, втілені в технологічні атрибути глобалізації – комп'ютер і породжені ним нові інформаційні технології. Саме ці технології об'єднали розвинену (тобто здатну до глобалізації) частину світу в єдину систему комунікацій, створивши єдиний фінансово-інформаційний простір, що виступає як зовнішній вияв глобалізації.

З іншого боку, в умовах коли економіка, що ґрунтується на знаннях і інформації, не може бути господарською парадигмою розвитку всіх країн світу, а тільки деякої їхньої частини, відбувається встановлення "правил гри", за якими мають економічний сенс грати тільки економічно просунуті країнам, але грати за якими доводиться всім. Тут і відбувається реалізація основного правила глобалізації, відповідно до якого при міжнародному торговельному обміні країни – творці глобалізації перерозподіляють на свою користь велику частину створюваної доданої вартості навіть при зовні справедливих умовах торгівлі.

Зазначені "правила гри" не є імперативними і мають доктринальну природу. Як відомо, їх було сформульовано у вигляді 10 принципів "Вашингтонського консенсусу", задекларованих у 1989 р. на щорічній зустрічі лідерів "великої сімки". Ці принципи реалізувалися в практичній діяльності провідних міжнародних фінансово-економічних організацій – Світового банку, МВФ і СОТ.

"Вашингтонський консенсус" став доктриною глобалізації і в методологічному сенсі являв собою неоліберальний підхід до забезпечення нібито безконфліктного розвитку світової економіки за умов її дерегулювання, лібералізації і приватизації в країнах, що розвиваються, і в країнах з перехідною економікою. Головним аргументом економістів, міжнародних фінансових організацій і урядів було твердження, що недоліки ринку менш пагубні, ніж недоліки господарської діяльності держави. Тому слід відмовитися від державного втручання в економіку і повернутися до вільного ринку і вільної конкуренції. Останні повинні були автоматично забезпечити найбільш раціональний і ефективний розподіл ресурсів і капіталовкладень. Особливе значення надавалося приватизації державної власності (яка, крім іншого, допоможе виправити положення з бюджетними надходженнями), а пізніше в центрі уваги виявилися питання стабілізації фінансової системи, збалансованості бюджету, зокрема шляхом форсування експорту [16, с. 24–26]. Загальновизнано, що в 90-х рр. американська економіка, як ніяка інша, саме через механізми глобалізації "Вашингтонського консенсусу" забезпечила світогосподарську складову своїх безпрецедентних успіхів. Достить сказати, що три американські фінансові конгломерати – "Морган Стенлі", "Міріл Лінч" і "Голдман Сакс" – так чи інакше беруть участь у 4/5 усіх світових фінансових операцій із злиття і поглинання. Більше половини всіх операцій валютних ринків зосереджено в Лондоні, Нью-Йорку і Токіо. Близько половини всієї капіталізації фондових ринків світу припадає на частку 25 великих міст світу [46, с. 77; 38, с. 50].

Однак вплив цієї глобалізації на периферійні країни виявився набагато більш суперечливим. Як відзначає В. Коллонтай, з одного боку, вона форсує анклавну

модернізацію і вестернізацію окремих шарів населення, з іншого боку – стратифікує суспільство і маржиналізує значну частину людства [16, с. 24–26].

Про небезпеку та ризиковість універсалізації парадигми економічних стратегій наголошує Ю. Пахомов, підкреслюючи, що в сучасному світі успіху досягають ті країни, які знайшли оптимальні форми поєднання власної традиційної соціокультурної системи з новітніми продуктивними досягненнями в науково-технологічній сфері. Водночас ті держави, які некритично сприймали рекомендації західних фінансових установ, не адаптуючи їх до своїх, конкретних умов, зазнали краху. Програють ті країни (серед них і Україна), які не ставлять собі за мету трансформувати західний досвід з урахуванням власної цивілізаційної специфіки. Там, де західні принципи економічного життя механічно переносилися на чужорідний ґрунт, де ігнорувалися традиції, результатом ринкових реформ ставала лише деградація [21].

Найпомітніші методологічні праці з питань глобалізації належать перу Дж. Стігліца та Дж. Бхагваті. Дж. Стігліц, колишній головний економіст Всесвітнього банку, лауреат Нобелівської премії, зробив найбільш вагомий внесок до критики глобалізації та методологічного аналізу її ризиків. (Критику глобалізації викладено в його відомій фундаментальній праці "Глобалізація та її тягар" [28]. У згаданій та інших роботах Стігліц запропонував замість "Вашингтонського консенсусу" більш розумні і справедливі принципи "Поствашингтонського консенсусу". "Набір політичних рекомендацій, що входять у "Вашингтонський консенсус", – констатував Стігліц, – не можна вважати ні необхідним, ні достатнім як для макроекономічної стабілізації, так і для довгострокового розвитку. Він здатний... дезорієнтувати, ...і навіть проігнорувати і залишити без відповіді фундаментальні і життєво важливі проблеми".) Науковий доробок цього дослідника широко дискутувався в науковій літературі кінця 1990-х та на початку 2000-х рр. [10; 8].

Безумовно, за останні роки головною подією для методологічного осмислення ризикологічного контексту глобалізації стала книга Дж. Бхагваті "На захист глобалізації" [6]. Сама назва спонукає думати, що цю працю слід віднести до низки робіт під загальною назвою "антистігліц", тобто спрямованих на спростування головної ідеї Дж. Стігліца про "тягарність" глобалізації для країн, що не належать до групи "золотого мільярду". Проте Дж. Бхагваті доволі переконливо показує, що глобалізація може позитивно впливати на країни, що розвиваються, принаймні у двох аспектах.

По-перше, і це є одним із головних тез автора, глобалізація не породжує бідність, а сприяє її подоланню. Включення бідних країн у міжнародний поділ праці "збільшує потребу в праці низькокваліфікованих робітників, що складають більшість населення бідних країн і... таким чином, свобода торгівлі забезпечує такий тип економічного росту, що збільшує попит у некваліфікованій праці і дозволяє більш ефективно боротися з убогістю" [6, с. 76]. Дж. Бхагваті підкреслює, що "за три останні десятиліття Африка й Азія помінялися ролями. У 1970-ті рр. на них припадало 11 і 76 % світової убогості відповідно. А к 1998 р. в Африці виявилось 66 % усіх бідняків світу, частка ж Азії знизилася до 15 %" [6, с. 89]. Це приводить автора до висновку, що причина такої зміни – у високих темпах розвитку азіатських країн, забезпечених, у свою чергу, відкритістю їхніх економік. Тому, стверджує Дж. Бхагваті, "немає основ стверджувати, начебто глобалізація привела до росту убогості в країнах, що розвиваються, і глобальної нерівності. Факти говорять саме про зворотне" [6, с. 91].

По-друге, наслідком господарського прогресу й економічної відкритості виявляються розвиток демократичних процесів і зміцнення законності. З одного боку, економічний ріст зміцнює позиції середнього класу, що не бажає підкорятися волі правлячої бюрократії, що і стає основою для розвитку демократичного процесу (досвід Чилі, Бразилії) [6, с. 126]. З іншого боку, глобалізація об'єктивно обмежує волюнтаристичні дії національних урядів, тому що "країни змушені виявляти розсудливість і обачність при прийнятті рішень" у ситуації, коли "дії однієї держави мають наслідки для інших країн і викликають їхню відповідну реакцію" [6, с. 124–125]. Ця обставина змушує владу строго дотримуватись законів як щодо іноземних інвесторів, так і власних громадян.

Безумовно, наведені факти свідчать про позитивну складову процесу глобалізації. До цього можна додати, що, зокрема, завдяки відкритості економіки Індія спромоглася посісти провідне місце у світі в царині розробки програмних продуктів. Проте залишається головне питання щодо оцінки глобалізації: чи є відкритість економік єдиною та головною ознакою позитивності цього процесу. На нашу думку – ні. Хоча б тому, що в умовах асиметричної інформації про світові ринки країни по-різному можуть скористатись позитивним потенціалом глобалізації. І в цьому виявляється її ризикогенність.

У методологічному плані слід заперечити твердження про те, що *об'єктами глобалізації* виступають різні сфери життя національних держав (а самі держави відповідно – суб'єктами), які з огляду на свої особливості з різною швидкістю і ступенем інтенсивності долучаються до процесів глобалізації: інформаційна, фінансова, культурна сфери – швидше; виробнича, правова, політична – повільніше [12, с. 15].

З нашого погляду, некоректно вважати суб'єктами глобалізації всі країни, на тій простій підставі, що вони через процес інтернаціоналізації і зростаючу міжнародну мобільність факторів виробництва збільшують свої експортні-імпортні квоти у ВВП (відкритість економіки) і в такий спосіб нібито долучаються до глобалізації як її суб'єкти.

Дійсними суб'єктами глобалізації є найбільш розвинені в економічному плані господарські агенти різних країн, залучені в процес глобалізації як активні гравці (у літературі їх влучно називають "globalization-makers"), які визначають правила глобальної економічної взаємодії. Ці економічні агенти в сукупності можуть формувати економічно розвинені території, (в економічній літературі – "вузли глобалізації", від англ. node, hub – вузол) і можуть бути суб'єктами, а не об'єктами глобалізації. Саме по лінії взаємодії цих суб'єктів у сучасних умовах відбувається реалізація глобалізації, і саме тому ці вузли глобалізації стали предметом пильного вивчення для нового напрямку в закордонній економічній науці [39]. І в цьому плані ми поділяємо оригінальний погляд В. Сергєєва, який вважає, що відправним пунктом глобалізації виступає господарсько-просторова фрагментація світу на території двох типів. Один тип – глобалізовані території. Їх дуже мало, вони невеликого розміру і являють собою дійсно єдиний економічний комплекс. Це території великих міських агломерацій. Але не просто великих міських агломерацій, а тільки тих, де зосереджені найбільш просунуті соціальні, економічні і наукові інститути. Глобалізовані території – це транспортні вузли, в яких одночасно існують великі банки, провідні університети, високотехнологічна промисловість, розвинена міська інфраструктура [24]. Чим більше в країні таких вузлів глобалізації, тим сильніше й ефективніше вона залучена до глобалізації. У такий спосіб відбува-

ється відокремлення і навіть "сегрегація" світового співтовариства на тих, хто сьогодні може будувати економіку, основу на знаннях від всіх інших країн, що будують свої господарства, ґрунтуючись на фізичному капіталі.

У цьому зв'язку О. Білорус справедливо відзначає, що "...в умовах інформаційної економіки вартість здатна породжувати надвартість, як в умовах індустріальної економіки капітал породжує капітал" [4, с. 181]. У створенні цієї надвартості беруть участь фактори виробництва всіх країн, залучених інтернаціоналізацією виробництва в міжнародний обмін, однак перерозподіляється надвартість тільки на користь тих економічних агентів, що здатні реалізовувати переваги економіки, яка ґрунтується на знаннях.

На Десятій сесії Конференції ЮНКТАД (Банкок, Таїланд, 2000) світовим співтовариством було визнано, що глобалізація і взаємозалежність створюють нові можливості для росту світової економіки і розвитку [33, с. 1]. Разом із тим була висловлена стурбованість, що глобалізація створює також ризики асиметрії і незбалансованості у світовій економіці та маргіналізації країн, що розвиваються. (За рішенням Десятої сесії Конференції ЮНКТАД у 2002 на базі Міжнародної організації праці в Женеві була заснована Всесвітня комісія із соціального виміру глобалізації, що на початку 2004 за підсумками своєї роботи представила відповідну доповідь і низку рекомендацій. Основний висновок доповіді: в даний час перед світом постає необхідність надати глобалізації новий характер [26].)

На наш погляд, при вивченні ризикогенності глобалізації необхідно є її оцінка з огляду на принципи так званого стійкого розвитку. На тлі безуспішних спроб держав, що розвиваються, вирішити свої насушливі соціально-економічні проблеми західний науковий дискурс в економічному рості став розрізняти не тільки кількісні параметри, але й якісні характеристики. Економічний розвиток, таким чином, поділявся на стійкий (sustainable) або нестійкий (unsustainable). З'єднання понять привело до появи принципово нової концепції стійкого розвитку (sustainable development). Акцент переносився з кількісних параметрів на якісні, на створення гідних умов життя для всіх – у згоді з природою і не на шкоду майбутнім поколінням. Принцип стійкого розвитку отримав підтримку міжнародного співтовариства. На Другій конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992) він був покладений в основу рамкової програми дій на тривалу перспективу – "Порядку денного на ХХІ століття", що мала переважну екологічну спрямованість.

Примітно, що приблизно в цей же період провідними країнами Заходу були задекларовані принципи економічного розвитку, які англійський дослідник Дж. Грей назвав "Вашингтонським консенсусом", – принципами, що захоплювали глобальний вільний рух капіталів, товарів і послуг, незважаючи на розбіжності в культурних традиціях і соціально-політичних умовах різних країн. Незабаром на конференції ГАТТ у Марракеші саме принцип свободи торгівлі був проголошений головним інструментом розвитку, а в 1995 р. місце ГАТТ зайняла Світова організація торгівлі, якій було делеговано вирішення задач щодо лібералізації ринків і прискореної інтеграції національних економік в єдиний глобальний ринок через усунення національних торговельних бар'єрів.

У такий спосіб ідея стійкого розвитку була відтиснута на задній план. До 2002 р. "Порядок денний – ХХІ" підписали 73 держави, а ратифікували лише 33. Як відомо, головним змістом десятиліття після Ріо став процес неоліберальної економічної глобалізації.

У Декларації тисячоріччя, прийнятій Генеральною асамблеєю ООН у вересні 2000 р. (саміт тисячоріччя), світові лідери знову заявили про підтримку принципу стійкого розвитку, про необхідність змінити в інтересах майбутнього "нестійкої (unsustainable) моделі виробництва і споживання" та висловили занепокоєність перешкодами для країни, що розвиваються, у справі мобілізації ресурсів для фінансування програм стійкого розвитку. Сформульовані в декларації тисячоріччя "Цілі розвитку" (Millennium Development Goals) конкретні: до 2015 р. скоротити вдвічі кількість людей, чиї доходи становлять менше 1 дол на день, а також тих, хто страждає від голоду і не має доступу до безпечної питної води; до 2020 р. забезпечити істотне поліпшення життя як мінімум 100 млн мешканців [48].

Концептуально без змін світове співтовариство визнає на представницьких форумах останнього десятиліття (від Ріо до Йоганнесбургу) суперечливість глобалізації. Ідеться, зокрема, про рішення Десятої сесії Конференції ЮНКТАД, де було констатовано, що глобалізація і взаємозалежність створюють нові можливості для росту світової економіки і розвитку та водночас – ризики асиметрії і незбалансованості та маргіналізації країн, що розвиваються [33].

На Міжнародній конференції з фінансування розвитку (Монтеррей, Мексика, 2002) було прийнято "Монтеррейський консенсус". На конференції, зокрема, країнам, що розвиваються, давалися рекомендації щодо шляхів мобілізації ресурсів для розвитку. Так, генеральний директор СОТ М. Мур наголосив із посиланням на розрахунки інституту Тинбергена, що одним із головних інструментів мобілізації ресурсів є лібералізація торгівлі, через яку бідні країни можуть щорічно отримувати близько 150 млрд дол США. Це, зокрема, втричі більше того, що потрібно витратити на досягнення цілей Декларації тисячоліття про подолання бідності до 2015 р. Крім того, за оцінками Світового банку, зняття всіх торговельних бар'єрів може збільшити глобальний дохід на 2,8 трл дол США [45, с. 89].

Узагалі саміт в Йоганнесбурзі, за оцінками фахівців, став зворотним кроком порівняно з Ріо.

Саміт, по суті, обмежився формальним підтвердженням раніше заявлених цілей і зобов'язань у сфері політики розвитку. Консенсус щодо головних напрямів їхньої реалізації в майбутні роки зафіксований у загальних словах. Ключове з погляду збереження біосферної стійкості положення про зміну "хитливих" (марнотратних, антиекологічних) способів виробництва і споживання звелось до набору благих побажань. Убогість результатів саміту особливо очевидна на тлі змістовних ідей і пропозицій, представлених на його розгляд багатьма відомими дослідницькими центрами і громадськими організаціями [47].

Певну надію на зміну вектора взаємин розвинених країн і країн, що розвиваються, вселила ідея "Глобальної угоди" (Global Deal), що виникла в період підготовки до саміту в Йоганнесбурзі. Офіційне її обговорення відбулося в Гетеборзі в червні 2001 р. на засіданні Європейської ради з ініціативи Європейської коаліції "РІО+10". Було вирішено підтримати висування "всесвітньої угоди" про співробітництво між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, в рамках так званої Тристоронньої програми дій на 2002–2007 роки (A Tripartite Programme of Action 2002–2007). Причому, на думку ініціаторів угоди, її б мали підписати не тільки керівники країн, а також топ-менеджери великих компаній та представники профспілок, неурядових та громадських організацій. "Всесвітня угода" мала на меті забезпечити країнам, що розвиваються, доступ до ринків, звільнення

від боргів, розширення їм допомоги, а також передачу технологій для стійкого розвитку. У випадку її підписання розвинені країни брали на себе зобов'язання сприяти тому, щоб економічний ріст не супроводжувався деградацією навколишнього середовища [40].

"Глобальна угода" не отримала підтримки на саміті в Йоганнесбурзі, можливо тому, що виявилася занадто сміливою та конкретною. Слід зауважити, що ідея "Глобальної угоди" перегукується з успішно втілюваною ініціативою Генерального Секретаря ООН Кофі Аннана, яка отримала назву "Всесвітній пакт" ("Global Compact") і має на меті поставити вирішення проблем розвитку на широку суспільну платформу. ("Всесвітній пакт" з ініціативою якого в 2000 виступив Генеральний секретар ООН, спрямований на об'єднання підприємств і органів Організації Об'єднаних Націй, представників світу праці і громадських організацій навколо десяти загальних принципів, що стосуються прав людини, трудових норм і навколишнього середовища. Спираючись на можливості, що відкриваються завдяки спільним діям, "Всесвітній пакт" націлений на те, щоб сприяти підвищенню цивільної відповідальності підприємств і участі представників ділових кіл у пошуку вирішення проблем, що виникають в умовах глобалізації. Шостий принцип пакту стосується, зокрема, ліквідації дискримінації у сфері зайнятості і професійної підготовки. Наразі до пакту приєдналися 2400 компаній різних країн [51].)

Безумовно, було б некоректно трактувати глобалізацію як однозначно позитивний чи негативний феномен. Пороте очевидно, що найбільшим ризиком глобалізації є її хибна керованість в інституціональному розумінні. Один із найавторитетніших дослідників глобальних проблем академік Н. Мойсєєв відзначав, що кінець століття підвів людство до межі, за якою воно стає єдиним організмом. Жодна держава самостійно не зможе забезпечити власну стабільність. Однак у цього організму поки ще немає інституту, що формує загальне розуміння ситуації і найголовніше – загальну волю, інституту, здатного направити зусилля людей на досягнення цієї загальної мети. Люди ще не усвідомлюють, що відбувається, і живуть у путях власного локального егоїзму, як це було в часи палеоліту [20, с. 26–27].

Глобалізація ризиків економічного розвитку, на нашу думку, має два виміри – кількісний та якісний. Перший пов'язаний із ростом масштабів матеріальних втрат, відшкодування яких потребує наднаціональної мобілізації ресурсів, а другий зважає на продукування принципово нових ризиків.

З огляду на масштабність потенційних втрат суспільства сучасна ризикологія обґрунтовано намагається не тільки визначити кількісні параметри ризиків, а й з'ясувати якісні параметри цього виміру. У цьому плані німецький ризиколог Н. Луман пропонує для оцінки ступеня ризику використовувати поняття "порога катастрофи", що відбиває готовність носія ризику (індивіда, соціальної групи, корпорації, країни, групи країн) сприймати визначені ситуації як припустимо небезпечні або, навпаки, вважати їх загранично небезпечними [18, с. 136]. На нашу думку, це відбиває ситуацію, що в сучасних умовах фактично йдеться про перехід до управління ризиком на катастрофічному рівні, що вже потребує управлінських рішень не окремого господарського суб'єкта, а рішень макроекономічних та національних.

Не випадково, що саме із посиланням на глобальність економічних процесів та їхніх наслідків Програма розвитку ООН почала розробку індексу ризику катастроф (Disaster Risk Index – DRI) для кращого розуміння

взаємозв'язку між розвитком і ризиком катастроф у мовах глобалізації.

Результати проекту DRI, представлені в спеціальній доповіді, дають можливість виміряти і порівняти відносні рівні схильності до небезпеки, вразливості і ризику для різних країн і визначити показники уразливості. Визначено чотири типи стихійних лих (землетрус, тропічний циклон, повінь і посуха), на які припадає 94 % смертельних випадків від природних катастроф. Для кожного типу стихійних лих розрахована кількість жителів, що піддаються його дії, і відносна уразливість країн [27].

Проведення такого дослідження було спричинено розумінням, що глобалізація і ріст взаємозалежності у світовому співтоваристві означає, що катастрофічні події, які відбуваються в одному місці, потенційно можуть впливати на життя і державну політику у віддалених регіонах. У той же час глобалізація також сприяє формуванню нових економічних відносин на місцевому рівні і відповідно географії ризику. З огляду на це рішення, що породжують такі умови (наприклад, угоди про вільну торгівлю), мають прийматись на міжнародному рівні на підставі докладного ризикогенного аналізу територій, що потенційно підпадають під дію цих умов.

На нашу думку, з огляду на нову якість, є три вияви глобалізації ризиків, в яких втілюється суть її ризикогенності. По-перше, це ризик фізичного існування соціуму в умовах глобальної ядерної взаємозалежності країн світу (знов таки асиметричної). Уперше цьому ризику було якісно надано глобальний вимір у відомому антиядерному маніфесті А. Ейнштейна та Б. Рассела 1955 р. та згодом кількісно зважено академіком Н. Мойсеевим через побудову універсальної моделі процесів у неживій і живій природі і в суспільстві, зокрема моделі глобальної зміни клімату та "ядерної зими". Фактично це були перші спроби описати ризики епохи майбутньої глобалізації [17].

По-друге, ризик глобального інформаційного простору – технічний прогрес привів до зміни комунікаційних можливостей людини і суспільства в просторі і часі, що в свою чергу створило новий "ризиковий простір" та перетворило інформаційну мережу не тільки на новітній фактор виробництва, а й на джерело глобального ризику, який потребує величезних коштів на управління та поводження. Достатньо згадати, що, наприклад, для вирішення так званої проблеми зміни дат у комп'ютерних системах з настанням 2000 р., за оцінками спеціально створеного урядового органу сенату США, у всьому світі було витрачено близько 500 млрд дол і тільки у США – 100 млрд. Велику роль у цій справі, до речі, відіграли ТНК, які через свою глобальну присутність спонукали недостатньо активні країни реалізовувати превентивні заходи [50, с. 11–12]. Як тут не згадати про аргументи Дж. Бхагваті на захист глобалізації [6].

По-третє, як зазначалось, "якісною" складовою глобалізації ризиків є поява нових ризиків та набуття "традиційними" ризиками глобального. Головними рисами згаданого вище суспільства ризику є поява стратегічних ризиків нового типу [9].

У цьому плані І. Ісаєв справедливо помітив, що багато в чому сучасну реальність можна інтерпретувати як виробництво ризиків, здійснюване в усіх основних сферах життя суспільства. В умовах глобалізації, зокрема, відбувається:

- універсалізація ризику, тобто можливість глобальних катаклізмів, що загрожують усім, наприклад ядерна війна;
- глобалізація ризику, що набуває надзвичайного розмаху і торкається великої маси людей (фінансові ризики, військові конфлікти);

– інституалізація ризиків, тобто поява організацій, що розглядають їх як принцип власних дій (наприклад, ринки інвестицій, біржі, ф'ючерсна торгівля тощо);

– виникнення або посилення ризику в результаті ненавмисного побічного ефекту або ефекту бумеранга (екологічні кризи) [23, с. 19].

Висновки. Глобалізація як об'єктивний процес відрізняється ризикогенністю і невизначеністю. Наслідки глобалізації для багатьох країн світу, а саме – концентрація економічної влади, вихідна глобальна нерівність у виробництві і розподілі доходів – свідчать про те, що в існуючій формі сам процес глобалізації є ризикогенним і не є стійким. У цьому – головна риса глобального "суспільства ризику". Таким чином, на нашу думку, глобалізація в її сучасному стані слід визначити як процес глобального розвитку соціуму на підставі асиметричної інформації про самого себе.

Головна особливість ризикогенності глобалізації – це взаємодія і, як результат, посилення руйнівних наслідків ризиків глобалізації та глобалізації традиційних ризиків (ризиків природних катастроф), що ми називаємо "ризикогенним резонансом" глобалізації. Глобалізація ризиків призводить до зниження порога катастрофи, тобто до зниження масштабу прийнятних для суспільства матеріальних втрат.

1. Антиглобализм или альтернативная глобализация // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 8. 2. Антипина О., Иноземцев В. Постиндустриального общества теория // Политическая энциклопедия: В 2-х т. / Под ред. Г.Ю. Семигина. – М., 1999. – Т. 2. 3. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Пер. с нем. – М., 2001. 4. Білорус О., Лук'яненко Д. и др. Глобальные трансформации и стратегии развития: Монография. – К., 2000. 5. Білорус О. Економічна система глобалізму: Монографія. – К., 2003. 6. Бхагваті Дж. В защиту глобализации. – М., 2005. – XL. 7. Вітлінський В., Великоіваненко Г. Ризикологія в економіці: Монографія. – К., 2004. 8. Герст П., Томпсон Г. Сумніви в глобалізації. – К., 2002. 9. Горбулін В., Качинський А. Стратегічні ризики – нова парадигма стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. 10. Горбачев М. и др. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М., 2003. 11. Глобализация и национальные финансовые системы / Под ред. Дж. Хансона, П. Хонохана, Дж. Маджони; Пер. с англ. – М., 2005. 12. Іншакова Е. Глобализация и мегаэкономическая интеграция как объективные тенденции хозяйственной эволюции // Финансы и кредит. – 2005. – № 11. 13. Исаев И. "Общество риска" в условиях глобализации // Социс. – 2001. – № 12. 14. Качинський А. Развитие проблемы ризику в Україні: теорія і практика // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. 15. Кляпків М. Страхування фінансових ризиків. – Тернопіль, 2002. 16. Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации (статья первая) // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2002. – № 1. 17. Лебедев М. Философско-политическое осмысление мафизмента Рассела-Эйнштейна в трудах академика М.А. Маркова // Экономическая и философская газета. – 2005. – 27 сент. 18. Луман Н. Риск, неопределенность, случайность // Thesis. – 1994. – № 5. 19. Мегатренды мирового развития / Отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев; Центр исследования постиндустриального общества. – М., 2001. 20. Мойсеев Н. Экологический социализм. – М., 1998. 21. Пахомов Ю. Глобальні регулятори конкурентності економічних систем // Глобалізація і безпека розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін. – К., 2001. – С. 481. 22. Померанц Г. Стадії глобалізації // www.igpi.ru 23. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопр. философии. – 1991. – № 6. 24. Сергеев В. Экономические центры силы на пороге XXI века // www.rami.ru/publications/74. 25. Смитиенко Б. Глобализация в оценках западных экономистов // Финансы и кредит – 2005. – № 11. 26. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех. Доклад Всемирной комиссии по социальным аспектам глобализации 2004 // www.ilo.org/wcsqgd. 27. Снижение риска катастроф: задача развития. Глобальный доклад 2004. ПРООН. Бюро по предотвращению кризисов и восстановлению // www.undp.org/bcpri/disred/rdr.htm. United Nations, New York, A/CONF.198/11. 28. Стиллі Дж. Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. – К., 2003. 29. Чумаков А. Глобализация: контуры целостного мира. – М., 2005. 30. Филиппенко А. Экономическое развитие. Цивилизационный поход. – М., 2001. 31. Яницкий О. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции // Обществ. науки и современность. – 2004. – № 2. 32. Baldwin R., Martin Ph. Two Waves of Globalisation: Superficial Similarities, Fundamental Differences // National Bureau of Economic Research, Working Paper Series. – 1999. – № 6904. 33. Bangkok Declaration: Global Dialogue and Dynamic Engagement // UNCTAD.DOC. – TD/387. – 2000, 18 February. 34. United Nations Millennium Declaration // UN Document, A/RES/55/2. 35. Beck U, Giddens

A, Lash S. Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. – Stanford, 1994. 36. Beck U. Risk Society, Toward a New Modernity. – London, 1992. 37. Bordo M. Historical Perspective on Global Imbalances // NBER Working Paper Series. – 2005. – № 11383. 38. Currie A. Ganging up against the big boys // Euromoney. – 2000, October. 39. Felsenstein D., Schamp E., Shachar A. (eds). Emerging Nodes in the Global Economy. – Dordrecht, 2002. 40. Global deal for sustainable development // Review of OECD Forum. – 2001, November. 41. Hirst P., Thompson G. Globalization in Question: International Economic Relations and Forms of Public Governance // Hollingsworth, J. Rogers, R. Boyer (eds.). Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions. – Cambridge; New York, 1997. 42. Lopez – Cordova E., Meissner Ch. Globalization of Trade and Democracy, 1870-2000 // NBER 43. Working

Paper Series. – 2005. – № 11117. 44. Ohmae K. The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. – N.Y., 1990. 45. Report of the International Conference on Financing for Development, Monterrey, Mexico, 18-22 March 2002 // 46. Sassen Saskia. Global Financial Centers // Foreign Affairs. – 1999, January/February. 47. Ten Days in Johannesburg: A Negotiation of Hope. Ed. by Chris Spence. – Struik Press/UNDP, 2004. 48. United Nations Millennium Declaration // UN Document, A/RES/55/2/ 49. World Economic Outlook: A Survey by the Staff of the International Monetary Fund. – 1997, May. – p. 45. 50. Y2K Aftermath – Crisis Averted Final Committee Report // The US Senate Special Committee on the Year 2000 Technology Problem. – <http://www.senate.gov/y2k/> 51. Global Compact Quarterly. – 2005, October. – Vol. 4.

Надійшла до редколегії 15.12.05

О. Ступницький, канд. екон. наук, О. Кудінович, асп.

РІВЕНЬ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ЧИННИК КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ ТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КОМПАНІЙ

Присвячено аналізу практики використання принципів корпоративного управління в організаційній структурі акціонерних компаній України та особливостям впровадження міжнародно визнаних моделей підприємств корпоративних форм власності.

Article is devoted the corporate governance analysis level of Ukrainian's companies under planning and realizing corporate investment strategy, using competitive and comparative advantages.

У сучасних високорозвинених країнах Заходу вже чітко визначені основи системи відносин між головними діючими особами корпоративного "спектаклю" (акціонерами, менеджерами, директорами, кредиторами, співробітниками, постачальниками, покупцями, державними службовцями, окремими суспільними групами, неурядовими організаціями тощо). Така система створюється для вирішення трьох основних задач корпорації: забезпечення її максимальної ефективності, залучення інвестицій, виконання юридичних і соціальних зобов'язань. Повноцінна теорія корпоративного управління почала формуватися лише у 80-ті рр. минулого століття. Фактично, у XIX ст. двигуном економічного розвитку було підприємництво, у XX ст. – менеджмент, а в XXI ст. ця функція переходить до корпоративного управління. В останні роки зріс інтерес до проблем корпоративного управління і в країнах, що стали на шлях побудови ринкових економік.

Із бурхливим розвитком акціонерних товариств в Україні проблеми корпоративного управління заслуговують все більшої уваги з боку вчених-економістів та економістів-практиків. Уперше в Україні у 1999 р. Міжнародною фінансовою корпорацією був опублікований посібник "Управление акционерным обществом (корпоративное управление в Украине)". За останні п'ять років вийшли з друку підручники та навчальні посібники українських авторів В. Євтушевського, Д. Задихайло, О. Кібенко, Г. Назарова, З. Шершньової, С. Оборської, Г. Козаченка та ін. Проте вони містять загальнотеоретичні концептуальні основи корпоративного управління: права і обов'язки акціонерів, наглядової ради, ревізійної комісії акціонерних товариств; здійснення управлінського та бухгалтерського обліку, фінансового менеджменту. У цій статті автори проаналізують практику корпоративного управління в українських акціонерних компаніях під кутом зору конкурентних переваг і їх інвестиційної привабливості – основних компонентів, що визначають рівень "ринкової зрілості" цих суб'єктів приватної власності [1–5; 9].

Сьогодні дедалі більше українських компаній планують залучення зовнішнього капіталу, без якого вже неможливо уявити подальший розвиток бізнесу. Це потребує проведення оцінки вартості компанії, тобто її здатності окупити вкладені кошти і забезпечити прибутки акціонерам [6; 7]. Традиційно потенціальні інвестори оцінюють вартість компанії за фінансовими показниками: доходи, витрати, запаси, борги, робочий капітал тощо. Однак, окрім суто фінансових складових, існують і інші чинники, що впливають на оцінку вартості компанії

інвесторами. Згідно із дослідженням, проведеним відомою консалтинговою компанією McKinsey & Company (Global Investor Opinion Survey) у 2002 р., рівень корпоративного управління є найважливішим питанням для інвесторів під час прийняття інвестиційних рішень. Інвестори, які брали участь у дослідженні, стверджують, що надають питанням корпоративного управління такого ж великого значення, як і фінансовим показникам діяльності компанії. Більшість інвесторів готові заплатити більшу ціну за пакет акцій компанії, яка продемонструє високий рівень корпоративного управління. Ці "премії" становлять 12–14 % у Північній Америці та Західній Європі, 20–25 % – в Азії та Латинській Америці та понад 30 % – у Східній Європі та Африці. Як зазначено в дослідженні, понад 60 % інвесторів заявили, що уникатимуть компаній з низьким рівнем корпоративного управління, а 30 % інвесторів – країні з такими компаніями [12].

Фінансова криза 1997–1998-х рр., корпоративні скандали, пов'язані з перекрученням фінансової інформації крупними компаніями у США також у черговий раз підтвердили актуальність та необхідність приділяти більшу увагу корпоративному управлінню, створенню ефективних механізмів, які б забезпечували захист інтересів інвесторів. Відповідальність перед інвесторами за результати діяльності компанії несуть менеджери. Належна система корпоративного управління дозволяє інвесторам бути впевненими в тому, що їх інвестиції розумно використовуються керівництвом компанії для розвитку фінансово-господарської діяльності, а отже, збільшується вартість частки участі інвесторів в акціонерному капіталі компанії. У свою чергу, належне корпоративне управління не обмежується виключно відносинами між інвесторами та менеджерами, а передбачає врахування законних інтересів та активну співпрацю із зацікавленими особами, які мають легітимний інтерес у діяльності компанії, – працівниками, споживачами, кредиторами, державою, громадськістю та ін. Це пов'язано з тим, що компанія не може існувати незалежно від суспільства, в умовах якого вона працює, і кінцевий успіх її діяльності залежить від внеску всіх зацікавлених осіб.

Одним із головних чинників, який впливає на успішну діяльність компанії, є можливість її доступу до інвестиційного капіталу. Водночас компанії не можуть розраховувати на довіру інвесторів та надходження зовнішнього фінансування, якщо вони не вживають заходів щодо запровадження ефективного корпоративного управління, а саме: належного захисту прав інвесторів, надійної сис-

теми управління та контролю за діяльністю компанії, її відкритості та прозорості.

З першого погляду, нова політична і економічна ситуація, що склалася після президентських виборів 2004 р., є відносно стабільною для залучення іноземних інвестицій. Проте інвестори не поспішають робити довгострокове інвестування в українські компанії. Головна причина цього – незадовільна ситуація у сфері корпоративного управління. Так, керівники більш ніж половини компаній, що знаходяться за межами м. Києва, ніколи не чули про Кодекс корпоративної поведінки, а з тих, хто знає про нього, лише п'ята частина планує серйозно розглянути питання організації системи корпоративного управління на підприємстві. Крім цього, підприємство повинно бути конкурентоспроможним, відкритим, модернізованим. Проте головною гарантією іноземних інвестицій в економіку України залишається ефективно працююча система корпоративного управління.

Питання захисту прав інвесторів, розвитку інвестиційних процесів є надзвичайно важливими для України, яка налічує понад 18 млн акціонерів, 35 тис. акціонерних товариств, більшість із яких відчуває гостру потребу у фінансових ресурсах. Разом із тим, за оцінками багатьох фахівців, наявна в Україні практика корпоративних відносин є неефективною, непрозорою і неприйнятною щодо міжнародних стандартів та не сприяє залученню стабільних, довгострокових фінансових потоків. Характерними ознаками сучасного стану корпоративного управління в Україні є:

- відсутність належного рівня правового забезпечення діяльності акціонерних товариств;
- відсутність надійних механізмів реалізації та ефективного захисту прав і законних інтересів акціонерів;
- непрозорість діяльності акціонерних товариств;
- нехтування та пряме порушення прав і законних інтересів акціонерів;
- недостатній рівень корпоративної культури.

Тому в сучасних умовах подальше проведення ринкових реформ в Україні, підвищення конкурентоспроможності та економічної ефективності вітчизняних акціонерних товариств потребує приділяти більше уваги розвитку корпоративних відносин на засадах загальноприйнятих принципів ефективного корпоративного управління.

Питання корпоративного управління є важливими для всіх видів підприємств, однак найбільшу актуальність вони мають для акціонерних товариств. Це пов'язано з тим, що саме в акціонерних товариствах найбільш наочно здійснено розмежування функцій управління та володіння підприємством, що, в свою чергу, часто спричиняє виникнення корпоративних конфліктів. За умов, коли одні особи володіють підприємством, а інші ним управляють, часто виникають питання:

- як уникнути конфлікту інтересів у діяльності менеджерів (тобто конфлікту між особистими інтересами менеджера та його професійними обов'язками діяти в інтересах товариства та його акціонерів)?;
- як досягти балансу інтересів власників і менеджерів та ефективної роботи підприємства?;
- як здійснювати ефективний контроль за діяльністю осіб, які використовують отримані підприємством інвестиції та захистити інтереси інвесторів від можливих зловживань? Світовий досвід переконливо свідчить про те, що важливим засобом вирішення вищезазначених проблем та конфліктів, а також досягнення балансу інтересів у корпоративних відносинах є застосування на практиці загальноприйнятих принципів ефективного корпоративного управління, які ґрунтуються на таких

категоріях як чесність і справедливість, прозорість і відкритість, підзвітність і відповідальність [13, с. 34–37].

Корпоративний менеджмент (*corporate management*) і корпоративне управління (*corporate governance*) – не одне й те саме. Щодо першого терміна, то мається на увазі діяльність професійних спеціалістів з проведення комерційних операцій. Іншими словами, менеджмент сфокусований на механізмах ведення бізнесу. Другий термін трактується ширше: він означає взаємодію великої кількості осіб і організацій, що мають відношення до широкого кола аспектів функціонування фірми. Корпоративне управління перебуває на більш високому рівні керівництва компанії, ніж менеджмент взагалі. Пересічення функцій корпоративного управління і менеджменту має місце лише при розробці стратегії розвитку компанії.

Єдиної моделі корпоративного управління, що працювала б у всіх країнах, немає. У той же час існують певні стандарти, що використовуються в різних правових, політичних і економічних контекстах. На сьогодні принципи ОЕСР мають більш глобальний та інституційований характер. Консультативна група ОЕСР, що об'єднала 29 країн із розвинутою ринковою економікою, у 1999 р. сформулювала комплекс загальноприйнятих основних принципів корпоративного управління: справедливість, відповідальність, прозорість і підзвітність. **Принцип справедливості** полягає в дотриманні прав акціонерів і справедливому ставленні до всіх власників акцій, включаючи дрібних і іноземних акціонерів. **Принцип соціальної відповідальності** полягає в управлінні корпорацією зацікавлених осіб з метою збільшення суспільного багатства, створення робочих місць і забезпечення фінансової стабільності корпоративного сектору. **Принцип прозорості** полягає в розкритті достовірної інформації про всі істотні аспекти діяльності корпорації, включаючи відомості про фінансове становище, склад власників і структуру управління. Нарешті, **підзвітність** полягає в обов'язку ради директорів забезпечувати стратегічне управління бізнесом, контролювати роботу менеджерів і звітувати перед акціонерами. Корпоративне керування – це не просто набір процедур і правил, це інший погляд на бізнес: здатність бачити свої інтереси в інтересах інших. У сучасному бізнесі, де велика інтелектуальна складова, силові методи управління не працюють. Багато чого залежить від готовності взаємодіяти.

Консультативною групою ОЕСР було дано таке визначення корпоративного управління: "Корпоративне управління є внутрішньою складовою забезпечення діяльності корпорацій і контролю над ними... Одним із ключових елементів для підвищення економічної ефективності є корпоративне управління, що включає комплекс відносин між правлінням (менеджментом, адміністрацією) компанії, її радою директорів (наглядацькою радою), акціонерами й іншими зацікавленими особами (шерхолдерами). Корпоративне управління також визначає механізми, за допомогою яких формулюються мета компанії, визначаються засоби її досягнення й контролю над її діяльністю". Загалом глобальні принципи корпоративного управління можна згрупувати таким чином [8, с. 22–36]:

1. **Права акціонерів** (система корпоративного управління повинна захищати права власників акцій; наглядова рада має бути підзвітною акціонерам та мати можливість здійснювати нагляд за правлінням, а інвестори повинні мати можливість контролювати діяльність наглядової ради).

2. **Рівне ставлення до акціонерів** (система корпоративного управління повинна забезпечувати рівне ставлення до всіх власників акцій, включаючи дрібних та іноземних акціонерів).

3. **Роль зацікавлених осіб у управлінні корпорацією** (система корпоративного управління повинна визнавати

встановлені законом права зацікавлених осіб і заохочувати активне співробітництво між компанією й усіма зацікавленими особами з метою збільшення суспільного багатства, створення нових робочих місць і досягнення фінансової стабільності корпоративного сектору).

4. Розкриття інформації й прозорість (глобальні конкурентні ринки залежать від відкритості й надійності інформації, що надається корпораціями; система корпоративного управління має забезпечувати своєчасне розкриття достовірної інформації про всі істотні аспекти функціонування корпорації, включаючи відомості про фінансове становище, результати діяльності, склад власників і структуру управління).

5. Компенсація посадовим особам (компенсація, що сплачується посадовим особам, має бути пов'язана з довгостроковими результатами діяльності компанії).

6. Стандарти бухгалтерського обліку (компанії мають дотримуватися міжнародних стандартів бухгалтерського обліку).

7. Звітність про дотримання та кодекси найкращої практики (компанії мають дотримуватися положень, викладених у кодексах найкращої практики; компанії повинні звітувати акціонерам про дотримання положень Кодексу найкращої практики; усі ринки повинні розробити відповідні кодекси найкращої практики, якими можуть керуватися в своїй діяльності члени спостережної ради та посадові особи компанії).

8. Справедливість. Справедливе ставлення (компанії мають враховувати інтереси дрібних акціонерів. Компанії повинні однаково справедливо ставитись до всіх акціонерів; одна акція повинна надавати її власнику один голос під час загальних зборів акціонерів; матеріали довіреності повинні бути чіткими, зрозумілими та мають надавати достатню інформацію для акціонерів, а новітні технології повинні застосовуватися для спрощення процедури голосування за довіреністю; голоси всіх акціонерів, подані особисто або за довіреністю, повинні офіційно підраховуватися та оголошуватися).

9. Довгострокове бачення. Сутність (члени спостережної ради й правління повинні мати довгострокове стратегічне бачення діяльності компанії, в якому особливе значення акцентується на забезпеченні зростання вартості акцій компанії).

Рада директорів забезпечує стратегічне керівництво бізнесом, ефективний контроль над роботою менеджерів і зобов'язана звітувати перед акціонерами й компанією в цілому. Компанії, що дотримуються високих стандартів корпоративного управління, як правило, одержують більш широкий доступ до капіталу порівняно з корпораціями, які управляються неналежним чином, і перевершують останніх у довгостроковій перспективі. Ринки цінних паперів, на яких діють тверді вимоги до системи корпоративного управління, сприяють зниженню інвестиційних ризиків. Як правило, такі ринки залучають більше інвесторів, готових надати капітал за розумною ціною, і виявляються набагато ефективнішими, зводячи разом власників капіталів і підприємців, що мають потребу в зовнішніх фінансових ресурсах.

Ефективно керовані компанії вносять більш значний внесок у національну економіку і розвиток суспільства в цілому. Вони більш стійкі з фінансового погляду, забезпечують створення більшої вартості для акціонерів, працівників, місцевих громад і країни в цілому. Цим вони відрізняються від неефективно керованих компаній, банкрутства яких стають причиною скорочення робочих місць, втрати пенсійних відрахувань і навіть можуть підірвати довіру до фондових ринків.

Нові вимоги до реєстрації акцій, прийняті на багатьох світових фондових біржах, спричиняють необхідність дотримання компаніями більш виважених стандартів корпоративного управління. Серед інвесторів явно спостерігається тенденція включати практику корпоративного управління в перелік ключових критеріїв, що застосовуються у процесі прийняття інвестиційних рішень [11, с. 14–15]. Чим вище рівень корпоративного управління, тим більше ймовірність, що активи використовуються в інтересах акціонерів, а не розкрадаються менеджерами. Компанії, які дотримуються належних стандартів корпоративного управління, можуть домогтися зменшення вартості зовнішніх фінансових ресурсів, що використовуються ними у своїй діяльності. Усе це забезпечує зниження вартості капіталу в цілому. Зазначена закономірність особливо характерна для України, у якій правова система перебуває в процесі становлення, а судові установи не завжди надають ефективну допомогу інвесторам у випадку порушення їх прав. Акціонерні товариства, які змогли досягти навіть невеликого покращення корпоративного управління, можуть одержати в очах інвесторів досить істотні переваги порівняно з іншими АТ, що діють у тих же країнах і галузях.

Належне корпоративне управління може сприяти досягненню компаніями високих результатів і росту ефективності. У результаті поліпшення якості управління система підзвітності стає більш чіткою, поліпшується нагляд за діяльністю менеджерів, поліпшується практика мотивації менеджерів за результатами діяльності компанії. Крім того, удосконалюється процес прийняття рішень радою директорів завдяки одержанню достовірної й своєчасної інформації й підвищенню фінансової прозорості. Ефективне корпоративне управління створює сприятливі умови для планування спадкоємності керівників і стійкого довгострокового розвитку компанії. Проведені дослідження свідчать: якісне корпоративне управління впорядковує всі бізнес-процеси, що відбуваються в компанії, що сприяє росту обороту й прибутку при одночасному зниженні витрат [14, с. 38].

Впровадження чіткої системи підзвітності знижує ризик розбіжності інтересів менеджерів з інтересами акціонерів і мінімізує ризик шахрайства посадових осіб компанії й здійснення ними угод у власних інтересах. Якщо прозорість акціонерного товариства збільшується, інвестори одержують можливість проникнути в суть бізнес-операцій. Навіть якщо інформація, що виходить від компанії, що підвищила свою прозорість, виявляється негативною, акціонери виграють від скорочення ризику невизначеності. Таким чином, формуються мотивації до проведення радою директорів систематичного аналізу й оцінки ризиків.

Ефективне корпоративне управління, що забезпечує дотримання законодавства, стандартів, правил, прав й обов'язків, дозволяє компаніям уникнути витрат, пов'язаних із судовими процесами, позовами акціонерів і інших господарських суперечок. Крім того, поліпшується врегулювання корпоративних конфліктів між міноритарними й контролюючими акціонерами, між менеджерами й акціонерами, а також між акціонерами й зацікавленими особами. У компаній, що дотримуються високих етичних стандартів щодо прав акціонерів, кредиторів, фінансової прозорості і підзвітності, об'єктивно формується репутація "надійних охоронців" інтересів інвесторів. У результаті такі компанії є гідними "корпоративними громадянами", що користуються високою довірою громадськості.

Організація системи ефективного корпоративного управління веде до певних витрат, що необхідні для забезпечення роботи в даній сфері. У великих акціонер-

них товариствах впровадження належної системи корпоративного управління зазвичай відбувається набагато швидше, ніж у малих і середніх, оскільки перші мають для цього необхідні фінансові, матеріальні, кадрові, інформаційні ресурси. Однак витрати зі створення такої системи істотно перевищують ефект. Це стає очевидним, якщо при розрахунку економічної ефективності взяти до уваги збитки, з якими компанії та суспільство можуть стикнутися: працівники фірм – через скорочення робочих місць і втрати пенсійних відрахувань, інвестори – у результаті втрати вкладеного капіталу, місцеві громади – у випадку краху компаній. У надзвичайній ситуації систематичні проблеми в галузі корпоративного управління можуть навіть підірвати довіру до фінансових ринків і стати загрозою для стабільності ринкової економіки.

Звичайно, система належного корпоративного управління потрібна насамперед відкритим акціонерним товариствам із великою кількістю акціонерів, які ведуть бізнес у галузях з високими темпами росту й зацікавлені в мобілізації зовнішніх фінансових ресурсів на ринку капіталів. Однак її корисність безсумнівна й для відкритих акціонерних товариств із незначною кількістю акціонерів, закритих акціонерних товариств і товариств із обмеженою відповідальністю, а також для компаній, що діють у галузях із середніми й низькими темпами росту. Крім того, будь-яка прагнуча до збільшення своєї ринкової частки фірма рано або пізно стикається з обмеженістю внутрішніх фінансових ресурсів і неможливістю тривалого нарощування боргового тягаря без підвищення частки власного капіталу в пасивах. Отже, краще зайнятися реалізацією принципів ефективного корпоративного управління завчасно: це забезпечить майбутню конкурентну перевагу компанії й тим самим дасть їй можливість випередити суперників.

Упровадження корпоративного управління складається з кількох етапів [10, с. 44–46].

Розподіл стратегічного й оперативного управління.

Передача функцій оперативного управління бізнесом від власника бізнесу (акціонера) до менеджменту дає можливість власникові сфокусувати свою увагу на більш масштабних стратегічних завданнях розвитку свого бізнесу. Це добре розуміють найбільш далекоглядні власники, які замислюються про перехід на роль портфельного інвестора, що розробляє довгострокову стратегію розвитку напрямів власного бізнесу.

Організація роботи ради директорів і менеджменту.

Ефективна система корпоративного управління забезпечує мотивацію членів ради директорів і топ-менеджерів компанії на дотримання інтересів акціонерів. Як правило, загальний фінансовий результат компанії серйозно страждає від дисбалансу інтересів убк менеджменту, оскільки кожен окремий менеджер відповідає лише за свою частину діяльності компанії, не бачачи загальної картини.

Уведення фінансової й управлінської прозорості. Побудована за міжнародними стандартами система оперативної звітності дозволяє компанії "вгадати" фінансовий результат компанії до закінчення фінансового року й вчасно прийняти необхідні рішення для досягнення найкращого результату. За відсутності міжнародної звітності менеджмент компанії працює "наосліп", а власник бачить абсолютно несподіваний результат роботи компанії за рік.

Визначення чинників створення вартості компанії.

Менеджери компанії повинні мислити як власники, і для цього їх винагороду необхідно погодити з їх діяльністю зі створення вартості компанії. Вартісні чинники вимірюються ключовими показниками ефективності, тобто рі-

вень завантаження виробничих потужностей, коефіцієнт утримання клієнтів, валовий прибуток, складські витрати, витрати на доставку тощо. Мотивація окремих працівників повинна бути прив'язана до ключових показників ефективності, за досягнення яких вони відповідають.

Отже, корпоративне управління – це не модний термін, а економічна реальність. У країнах з перехідною економікою вона має досить істотні особливості (як, втім, і інші атрибути ринку), без розуміння яких неможливо ефективно регулювання діяльності компаній. Розглянемо специфіку української ситуації у сфері корпоративного управління, яку можна позиціювати за чотирма групами:

1. Прихильність компаній принципам належного корпоративного управління.

2. Діяльність ради директорів і виконавчих органів.

3. Права акціонерів.

4. Розкриття інформації й прозорість.

1. Прихильність принципам належного корпоративного управління. До теперішнього часу лише деякі компанії здійснили реальні зміни у сфері корпоративного управління (КУ), тому вона має потребу в серйозному вдосконаленні. Дослідження, проведене в 2003–2004 рр. показало, що тільки у 10 % компаній стан практики КУ можна оцінити як "відносно добре", у той же час частка компаній із незадовільною практикою КУ становить до 30 % вибірки. Багато компаній не знають про існування Кодексу корпоративної поведінки (далі – Кодекс). Багато компаній планують удосконалити свою практику КУ й хотіли б одержати у цьому допомогу з боку західних компаній і міжнародних фінансових інституцій і організацій. Понад 50 % опитаних фірм мають намір звернутися до послуг консультантів по КУ, а 38 % респондентів припускають організувати програми навчання членів рад директорів.

2. Діяльність ради директорів і виконавчих органів.

Один із інструментів, що забезпечують узгодження інтересів окремих зацікавлених груп, – це рада директорів (РД). Це свого роду куратор, що забезпечує впровадження системи корпоративного управління. Вона не тільки представляє інтереси акціонерів, а й у складному господарстві компанії є своєрідним "дворецьким", якому підкоряються менеджери. Найважливіше завдання ради директорів – стежити за тим, щоб результати діяльності компанії відповідали очікуванням акціонерів. А для цього вони повинні одержувати достовірну, незалежну експертну інформацію про фінансове становище компанії. Це передбачає своєчасну публікацію адекватної інформації про виробничі й фінансові результати діяльності компанії. Прозора фінансова звітність сприяє створенню чіткого "фотографічного зображення" про реальне фінансове становище компанії.

РД виходять за рамки компетенції, передбаченої українським законодавством. Для значної кількості компаній характерне або незнання меж повноважень РД, або свідоме ігнорування їх. Так, кожна четверта РД затверджує незалежного аудитора компанії, а в кожній четвертій компанії ради директорів обирають членів РД і припиняють їх повноваження за власним розсудом. Лише деякі члени РД є незалежними. Основний індикатор ефективного функціонування ради – наявність незалежних директорів. Сьогодні необхідність залучення незалежних директорів поступово завойовує визнання в Україні, і деякі компанії вже пишуться тим, що в їхніх радах працюють три незалежних директори (так рекомендовано Кодексом корпоративної поведінки). За цим показником українські компанії відстають від міжнародних стандартів, що вимагають, щоб більшість місць у раді належало незалежним директорам, а не менеджерам.

Крім того, викликає занепокоєність проблема захисту прав міноритарних акціонерів. У структурі рад директорів практично відсутні комітети. Засідання РД проводяться не регулярно. У середньому засідання рад директорів організуються 3–4 рази на рік – це менше, аніж зазначено в Кодексі, що рекомендує проводити такі засідання кожні 6 тижнів (або близько 8 разів на рік). Лише деякі компанії організують навчання членів РД, дуже рідко звертаються вони й по допомогу незалежних консультантів з питань корпоративного управління. Винагорода членів РД перебуває на низькому рівні порівняно з покладеною на них відповідальністю. Більшість компаній узагалі не оплачують роботу директорів і не компенсують їм витрати, пов'язані з їх діяльністю.

Одна з ключових фігур у системі корпоративного управління, якій приділяється ще недостатньо уваги, – це корпоративний секретар. Він відповідає за організацію виконання процедур, передбачених системою корпоративного управління, для захисту інтересів усіх зацікавлених груп. Він здійснює комунікації усередині системи, взаємодіє з головою й членами ради директорів, менеджментом компанії. Він відповідає за підготовку інформації для ради директорів. Корпоративний секретар у компаніях, що мають цю посаду, як правило, об'єднує свою основну роботу з виконанням інших функцій, тобто головними обов'язками його не є організація взаємодії з акціонерами й допомога в налагодженні співробітництва РД із іншими органами керування компанії.

У більшості українських компаній немає колегіальних виконавчих органів. Кодекс рекомендує формування колегіального виконавчого органа – правління, відповідального за повсякденну роботу компанії, однак такий орган є тільки в одній чверті українських фірм-респондентів. У деяких компаніях колегіальні виконавчі органи виходять за рамки компетенції, передбаченої українським законодавством. Як і у випадку зі РД, колегіальні виконавчі органи або не цілком розуміють, або свідомо ігнорують межі своїх повноважень. Засідання правління проводяться рідше, ніж рекомендовано Кодексом. Засідання колегіального виконавчого органа проводяться в середньому один раз на місяць. Тільки 2 % компаній дотримуються рекомендацій Кодексу про проведення засідань один раз у тиждень. У той же час результати дослідження показують: чим частіше проводяться засідання правління, тим вище рентабельність компанії.

3. Права акціонерів. У всіх опитаних компаніях проводяться річні загальні збори акціонерів відповідно до вимог закону України "Про акціонерні товариства". Більшість АТ виконують вимоги законодавства щодо інформаційних каналів, використовуваних для повідомлення акціонерів про проведення загальних зборів: повідомляють акціонерів про проведення зборів належним чином. У той же час у ряді компаній РД або колегіальні виконавчі органи привласнили деякі повноваження загальних зборів. Хоча частина АТ сповіщають акціонерів про підсумки загальних зборів, багато компаній не надають власникам акцій ніякої інформації із цього питання. Багато фірм не виконують свої зобов'язання з виплати дивідендів за привілейованими акціями. Нерідко виплата оголошених дивідендів здійснюється із запізненням або не відбувається зовсім. Результати дослідження показують, що більше третини компаній виплачували дивіденди після того, як минули 60 днів від дня оголошення про виплату, у той час як Кодекс рекомендує провадити виплату не пізніше, ніж через 60 днів після оголошення.

4. Розкриття інформації й прозорість. Понад 90 % українських компаній не мають внутрішніх документів щодо

політики розкриття та поширення інформації. Структура власності дотепер є секретом, що добре охороняється. Компанії не розкривають інформацію про великих акціонерів. Майже половина з цих фірм мають акціонерів, що володіють більш ніж 20-відсотковою часткою статутного капіталу, а до 40 % фірм має акціонерів, що володіють більш ніж 5 % розміщених акцій. Практика аудиту залишає бажати кращого, а в деяких фірмах аудит проводиться вкрай недбало. Існуючий у багатьох фірм порядок затвердження зовнішнього аудитора викликає серйозну занепокоєність щодо незалежності останнього. Відповідно до українського законодавства затвердження зовнішнього аудитора є винятковою прерогативою акціонерів. На практиці аудиторів затверджують у більшості компаній ради директорів, виконавчі органи, інші особи. Комітети РД по аудиту організуються дуже рідко. Жодна компанія із представлених у вибірці не має комітету з аудиту, що цілком складається з незалежних директорів. Починають поширюватися міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ), і особливо це характерно для компаній, що потребують залучення додаткових фінансових ресурсів. У той же час звітність відповідно МСФЗ готують лише 12 % опитаних фірм, а до 50 % фірм лише мають намір впровадити МСФЗ у найближчому майбутньому.

Прибуткове зростання має воістину чарівну чинність. І справа не тільки в тім, що воно створює нові робочі місця й дозволяє акціонерам одержувати прибуток. Важливіше інше. Завдяки йому звичайні компанії, співробітники яких стурбовані насамперед заробітною платою, перетворюються в співтовариства людей, об'єднаних високими й шляхетними цілями. Зростаючі корпорації переживають "бум" колективної й індивідуальної енергії, їхні співробітники охоплені загальною цілеспрямованістю й відчувають п'янке почуття належності до команди переможців. Не дивно, що такі компанії, як магніт, притягають до себе найбільш талановитих людей.

Перетворююча чинність росту нагадує середньовічну алхімію. Це дивне сполучення науки, філософії, мистецтва й духовного початку завжди було огорнуте таємницею й загадками, багато з яких так і не вдалося розгадати навіть найвидатнішим алхімікам. Проте всі вони були захоплені привабливою ідеєю – перетворення звичайного в неординарне. Так і сучасні топ-менеджери корпоративного управління, що заворожені магією росту, найчастіше не знають, як його досягти. Саме тому керівники компаній шукають ясний, прагматичний і випробуваний на практиці підхід до забезпечення стійкого росту. Сучасна концепція забезпечення стійкого росту використовується в трьох напрямках. По-перше, вона дозволяє менеджерам розгорнути широке обговорення проблем росту як зі співробітниками, так і з акціонерами компанії. По-друге, вона пропонує інструменти оцінки майбутнього росту, причому ці інструменти підходять для будь-якого рівня організації. По-третє, вона сприяє формуванню управлінської філософії, орієнтованої не тільки на підсумки кварталу, але й на довгострокову перспективу.

Таким чином, для українських компаній сьогодні дуже гостро стоїть питання підвищення рівня корпоративного управління. Ті з них, які зможуть домогтися успіхів у цій сфері, підвищать свою ефективність і інвестиційну привабливість, знизять витрати на залучення фінансових ресурсів, а в підсумку одержать серйозну конкурентну перевагу.

1. Євтушевський В.А. Основи корпоративного управління. – К., 2002.
2. Задихайло Д.В., Кібенко О.Р., Назарова Г.В. Корпоративне управління: Навчальний посібник. – Х., 2003.
3. Кашанина Т.В. Корпоративне право. Учебник для вузів. – М., 1999.
4. Кныш М.И., Пучков В.В., Тюни-

ков Ю.П. Стратегическое управление корпорациями. — СПб., 2002. 5. Козаченко Г.В., Воронкова А.Е., Коренев Е.Н. Основы корпоративного управления. — Луганськ, 2001. 6. Маер К. Корпоративне управління в перехідній та ринкових економіках / Пер. з англ. — К., 1996. 7. Управление акционерным обществом (корпоративное управление в Украине): Пособие МФК. — Киев, 1999. 8. Шеин В.И., Жуплев А.В., Володин А.А. Корпоративный менеджмент: опыт России и США. — М., 2002. 9. Шершньова З.Є., Оборська С.В. Стратегічне управління: Навчальний посібник. — К., 1999. 10. Fritz R. Corporate tides: the inescapable

laws of organizational structure. — San-Francisco, 1999. — P. 58–64. 11. Gompers P., Ishii J., Metrick A. Corporate governance and equity prices // NBER Working Paper. № w8449. — 2001, August. 12. Corporate Governance, Investor Protection and Performance in Emerging Markets // World Bank Policy Research Working Paper. 2818. — 2002, April. 13. Vives E. Corporate Governance: Theoretical and Empirical Perspectives. — New-Hampshire, 2000. — P. 17–19. 14. Weston J., Siu J., Johnson B. Takeovers, restructuring and corporate governance. — New-Jersey, 2001.

Надійшла до редколегії 20.12.05

О. Приятельчук, асист.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ МЕНЕДЖМЕНТУ

Досліджено процес становлення та розвитку національного українського стилю управління. Установлено, що різкий перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки привніс специфічні риси, якими характеризується як український бізнес-середовище, так і методи управління й характеристики власне топ-менеджменту, представлені на ринку України.

The process of the cretion of National Ukrainian management style has been investigated. Sharp transition from the order-administrative to the market economy created the specific features which characterizes both Ukrainian business-environment and the methods of management and characteristics of the top-management, which are represented at the market of Ukraine.

У системі міжнародного менеджменту український стиль ведення бізнесу та управління людськими ресурсами до цього часу не презентований чітко сформованою окремою моделлю. Не можна говорити про український менеджмент і як про похідну або складову так званого східноєвропейського або слов'янського стилю управління, оскільки: по-перше, даної одиниці як складової системи міжнародного менеджменту досі не існує (як розглядалося вище, виділяється західноєвропейський, американський та східний стилі управління), а країни-представниці даного регіону залишаються тимчасово витісненими із загальносвітової системи управління; по-друге, український бізнес, у тому числі й менеджери та працівники, наділені специфічними рисами, навичками, знаннями, моделями поведінки тощо, які докорінно відрізняються від усіх східноєвропейських країн, незважаючи на досить довгу історію спільного існування та розвитку.

Тому, розглядаючи український стиль ведення бізнесу, доцільно побудувати аналіз у кількох площинах: методи ведення підприємницької діяльності в умовах існування Радянського Союзу й після отримання Україною незалежності (тобто переломними слід вважати 1990-ті) й управління державними та приватними підприємствами середнього і малого бізнесу, що утворилися на початку 1990-х рр. і активно еволюціонують протягом останніх 10–15 років.

Опинившись на початку 90-х рр. у "двозначних" умовах, українським менеджерам довелося повністю переглянути власне бачення як формування економічних одиниць, так і управління ними. Отримавши після адміністративно-планової економіки вузькоспеціалізовані, розчленовані (коли одне підприємство становило лише окрему ланку виробничого процесу, що наразі опинилися відірваними один від одного в межах однієї, а іноді й різних країн) підприємства, обтяжені багатозатратною соціальною сферою, оснащенням, що не використовується, чітко орієнтованих на командну централізовану систему менеджменту працівників і власне управлінців, вироблені ідейно-політичні стимули діяльності персоналу, з одного боку, і неконтрольоване залучення України до глобалізаційних процесів, насадження ринкових умов господарювання як зовнішніми інвесторами, так і закордонним партнерами та споживачами, з іншого боку, призвело до економічної кризи країни загалом та управлінської кризи зокрема, яка була підкріплена відсутністю висококваліфікованих і адаптованих до нових ринкових економічних умов управлінців. Реструктуризація українського бізнес-структур, і формування та розвиток української системи управління відбувалися одночасно й дуже

часто несинхронно один з одним. Дана тенденція частково простежується і сьогодні.

У 1992–1996 рр. оперативна реструктуризація передбачала такі підходи: оптимізація схеми виробництва, часткова закупівля оснащення для покращення якості, виконання робіт під замовлення, впровадження методів контролю собівартості, створення маркетингових відділів. У середині 90-х рр. відбулася певна зміна в підходах. З 1996 по 1999 р. ці підходи полягали в наступному: зміна організаційної структури та управління ціноутворенням, затратами, договорами та замовленнями, каналами розповсюдження, якістю. Сьогодні ж менеджери говорять про необхідність управління процесом виходу нових товарів на ринок, управлінням людськими ресурсами, підготовкою до сертифікації. Щодо стратегічної реструктуризації, то в першому періоді підходи полягали в залученні інвестицій та вивільненні внутрішніх ресурсів, по-друге – менеджери засвоїли необхідність аналізу ринку, відмови від безперспективних видів діяльності, управління брендами, створення стратегічних кластерів, диференціації видів діяльності, планування результатів та розвитку бізнесу, реінжинірингу бізнесу. Подібна ситуація спостерігається і з результатами реструктуризації: якщо до 1996 р. з її допомогою досягалось лише скорочення браку у виробництві, то сьогодні наполовину зменшилась кількість робіт, що не приносять додаткової вартості, на 60 % скоротився час циклу на реалізацію бізнес-процесів, відбувається оптимальний розподіл людських ресурсів. Ці факти свідчать як про підвищення професійного рівня менеджменту, так і про підвищення якості тих процесів, що відбуваються на підприємствах [2].

У процесі формування ринкових відносин, приватизації в Україні утворилося і функціонують два непропорційні сектори – державний і приватний. Оскільки стиль управління на державних підприємствах, на жаль, докорінно не змінився (централізація прийняття рішень, відсутність делегування повноважень, участі у прибутках, виключно матеріальна мотивація працівників, яка часто поєднується з коротко- та середньостроковою заборгованістю по виплаті заробітної плати, суб'єктивізм у процесах добору та управління персоналом тощо), слід звернути більшу увагу на підприємства, що належать до приватного сектору. Однією з характерних рис, властивих сучасному українському менеджменту, є залучення найманих управлінців (так званих топ-менеджерів), що пов'язано з розробкою додаткових методів управління (мотивація та контроль представників вищого менеджменту).

Для того щоб проаналізувати, яким чином формувався сучасний український топ-менеджмент, необхідно звернутися до еволюції власне українського бізнесу (його приватного сектору безпосередньо). На рубежі 1980–90-х рр. вітчизняне підприємницьке середовище лише формувалося. У ньому переважали особистості харизматичного типу, які займалися всім, що приносило доходи, базуючись, насамперед, на власній інтуїції. У середині 90-х рр., коли в країні вже були закладені основи ринкових відносин, прийшло розуміння необхідності стандартизації технології ведення бізнесу. Якщо на першому етапі розвитку найманий топ-менеджер лише допомагав власнику, то на другому, в більшості випадків, окрім відповідальності, йому делегувалися й реальні повноваження. На початку ХХ ст. ситуація почала динамічно змінюватися. Новий стан бізнес-середовища (уповільнення темпів розвитку компаній, загострення конкуренції, зниження норми прибутку, концентрація виробництва та капіталу) потребувало від власників-управлінців специфічних знань у галузі економіки, якими самі власники не завжди володіли. В умовах цивілізованого та структурованого ринку за необхідності налагодження системи регульованого менеджменту найдоцільнішим став найм професійних управлінців.

Даний процес окрім позитивних наслідків мав і свої недоліки, серед яких:

- Наймані топ-менеджери зацікавлені передусім у надійності свого положення й компанії. У процесі розробки та реалізації стратегії розвитку компанії, як правило, менеджери схиляються до встановлення стійкого довгострокового балансу між ризиком і прибутком. Однак можливі й варіанти, коли цей баланс умисно порушується самим менеджером.

- Свої основні зусилля менеджери концентрують у компанії, в якій працюють. Однак це не виключає паралельного володіння власним бізнесом, часто нечесним, що паразитує на міцності фінансового потоку компанії-роботодавця (наприклад, дистриб'юторська компанія при великому виробничому заводі).

- Менеджери залежать від власників, зацікавлених у продовженні своїх контрактів на роботу та напрацюванні позитивної ділової репутації ("самобрендинг"). Зазвичай менеджери отримують винагороду у розмірі фіксованої заробітної плати, а додаткові стимули залежать виключно від волевиявлення власника.

- Менеджери безпосередньо взаємодіють із великою кількістю груп, що виявляють інтерес до діяльності компанії (персонал, кредитори, клієнти, постачальники, органи влади), що створює ґрунт для зловживань.

- На менеджера постійно впливає ціла низка факторів, не пов'язаних із завданнями підвищення ефективності діяльності та вартості компанії або навіть суперечать їм (наміри збільшення розмірів компанії, підвищення особистого добробуту та статусу, корпоративного та/або власного престижу тощо) [3].

Якісно відмінним є управління підприємств іноземних підрозділів міжнародних корпорацій в Україні. За роки ринкових реформ український бізнес суттєво змінився: сформувалася структура більшості галузевих ринків, встановилися більш-менш чіткі правила взаємовідносин із державою, накопичилася ретроспективна інформація, на основі якої можна будувати досить конкретні прогнози та плани. Але з позиції розвитку управлінських технологій та культури управління Україна відставала навіть від таких найближчих сусідів, як Росія, де раніше була усвідомлена необхідність впровадження західних стандартів менеджменту та почали запрошуватися західні управлінці, які одночасно з управлінням проводили навчання, підготовку нової формації вітчизняних менеджерів. Необхідність упровадження

передових управлінських технологій утвердилася в свідомості російських управлінців і власників вже давно. Нині до розуміння цього прийшли й в Україні, і відповідно виникла потреба в управлінцях нової формації, здатних забезпечувати конкурентоспроможність очолюваних ними бізнес-систем у довгостроковій перспективі. Певний час на керівні посади великих українських підприємств, особливо іноземних представництв МНК, запрошувалися російські управлінці, які володіли місцевою (для країн СНД) специфікою управління порівняно з їх західними колегами (представниками країни базування материнської компанії МНК) і, на відміну від українських менеджерів, були вже здатні застосовувати передові управлінські технології, впроваджувати системи внутрікорпоративних перетворень. Але, як зазначалося вище, бізнес-середовища країн СНД якісно відрізняються одне від одного.

Таким чином, можна умовно виділити два етапи формування управлінців на підприємствах, розміщених в Україні (включаючи тим самим до цієї групи як вітчизняні, так і іноземні компанії). У 1990-х рр. компанії очолювалися експатріантами, тобто застосовувався геоцентричний підхід до управління керівними кадрами, коли до управління компанії залучаються представники не країни базування і не приймаючої країни, а третьої країни, які мають достатній досвід роботи як усередині корпорації, так і всередині відповідного регіону, тобто достатньо досвідчені в специфіці діяльності власне компанії й характерних особливостей ведення підприємницької діяльності (а також мови, культури, традицій тощо) в певних територіальних межах.

Основним призначенням експатріантів була імплементація в українські представництва організаційної культури та управлінських технологій материнських компаній. На той час експатріанти значно переважали в заміщенні керівних посад представництв МНК. На сьогодні ситуація кардинально змінилася; серед основних факторів даної тенденції можна назвати наступні. По-перше, за умов більш як десятирічного функціонування іноземних МНК на ринку України основне завдання – заснування бізнесу на новій території та насадження властивої даній МНК корпоративної культури – експатріанти вже виконали, тому наступним еволюційним етапом розвитку іноземних підрозділів МНК є використання внутрішньої робочої сили, в тому числі й на топ-посадах. По-друге, з огляду на появу достатньої кількості вітчизняних кваліфікованих топ-менеджерів, власникам компанії немає сенсу в кілька разів платити більше іноземному працівнику (вища заробітна плата та додатковий компенсаційний пакет – видатки на оренду житла, утримання автомобіля з водієм, медичне страхування, оплата відряджень на батьківщину тощо). Дані кошти доцільніше інвестувати в підвищення кваліфікації вітчизняних кадрів, а працю іноземних співробітників використовувати на проектній основі для переймання позитивного досвіду. Даний фактор підкріплюється й характерною особливістю "пострадянських" працівників швидко вчитися й легко переймати іноземний досвід.

Але навіть за цих умов повністю відмовитися від використання праці експатріантів в Україні (що є загальним і для практики міжнародного бізнесу) неможливо. Залучаючи на керівні посади експатріантів, МНК намагаються забезпечити вкладений капітал (що виступає скоріше психологічним фактором, оскільки ступінь честності не визначається національною належністю керівника). Українські ж компанії звертаються до послуг експатріантів з метою впровадження нових технологій, навчання національного персоналу та, що особливо актуально, підвищення своєї інвестиційної привабливо-

сті для іноземних інвесторів. Адже іноземні інвестори відчують більше довіри до компаній, очолюваних експатріантами. Для компаній, що виходять на міжнародні ринки або займаються зовнішньоекономічною діяльністю, експатріанти є незамінними для виконання презентаційної функції, оскільки легко орієнтуються в неформальних правилах міжнародної ділової етики. У даному випадку праця експатріантів використовується зазвичай на початковому етапі створення бізнес-системи або на етапі її реструктуризації.

Необхідно відмітити й зацікавленість іноземних співробітників у праці в Україні, але основну увагу вони приділяють представництвाम МНК, аніж власне українським компаніям. Основною причиною даної неоднорідності є, в першу чергу, непрозорість бізнесу українських компаній і непередбачуваність власників.

Використання праці експатріантів на підприємствах, розташованих на території України, довело існування як позитивів, так і недоліків даного явища. Досвід роботи в жорстких умовах конкуренції та низької маржі, а також навички у використанні сучасних інструментів є беззаперечними перевагами експатріантів, але реалізація їх потенціалу в українських умовах ведення бізнесу є проблематичною.

Традиційними перевагами експатріантів є наявність профільної бізнес-освіти (МВА), досвід роботи в умовах уніфікованих управлінських процедур, здатність мислити глобально та відсутність кросскультурних відмінностей із співробітниками головного офісу. До негативних якостей відноситься висока вартість утримання, специфічна психологія "тимчасовості" (зацікавленість у короткострокових результатах і наслідках діяльності на час дії проекту або перебування на даній посаді в даній країні), низький інтерес до всього, що не стосується обумовлених в контракті функціональних обов'язків. Усі ці фактори підвищують імовірність виникнення конфліктів з національним персоналом на соціокультурному підґрунті. За умови використання експатріантів, кар'єрний ріст вітчизняних працівників має вертикальні обмеження, іноземні менеджери відрізняються від українських вузькофункціональним способом мислення. За даних умов звичайним явищем є використання штабквартирою подвійних стандартів оцінки результатів роботи – для іноземців постійним пом'якшувальним фактором є незнання української специфіки [1].

До переваг українських менеджерів слід віднести знання національних особливостей ведення бізнесу (хоча, враховуючи цивілізованість та інтегрованість української економіки в систему міжнародних відносин, даний фактор на сьогодні відходить на другий план), їх гнучкість, здатність до навчання, значно більша схильність до прийняття ризикованих рішень, наявність налагоджених зв'язків, відносно низька оплата їх послуг тощо. Тому за інших рівних умов національні кадри, що працюють у національному бізнес-середовищі, більш ефективні.

Загальною рисою менталітету представників пострадянського простору є орієнтація на відносини в колективі, а не досягнення конкретного, кількісно вираженого результату. Основним принципом етики виробничих відносин є: "якщо не можна, але дуже хочеться, то можна". До того ж у рамках однієї організації часто існують кілька субкультур, властивих різним групам співробітників.

Тому процес адаптації та застосування західних стилів управління на українських підприємствах досить важкий і неоднорідний. Використання західних менеджерів у даному випадку можливе, але занадто коштовне й неефективне. Західний топ-менеджер, завданням якого є організація та управління бізнесу в іноземному

представництві МНК, звик до того, що працівники здійснюють ефективну діяльність, мають достатню кваліфікацію для використання найновітніших технологій. Українські ж кадри потребують неодноразового роз'яснення, навчання, контролю і, що найголовніше, їх необхідно "переконати в необхідності роботи".

Іншим питанням залучення експатріантів є їх національність. У даному випадку вирішальне значення мають особисті якості: гнучкість і вміння пристосуватися до інших умов з погляду адаптації до менталітету та національних особливостей ведення бізнесу, явна перевага – у російських менеджерів. Щодо експатріантів з далекого зарубіжжя, то їх вагомими перевагами є системне ведення бізнесу, розуміння важливості роботи з персоналом і формування корпоративної культури, досвід застосування сучасних методів управління (ведення CRM-систем, оптимізація бізнес-процесів, стратегічне планування). Ризик залучення західних менеджерів полягає в тому, що для людини, яка звикла працювати в умовах стабільного та прозорого бізнесу, більшість особливостей української практики підприємництва можуть виявитися незрозумілими.

Основними складовими західної корпоративної культури виступають дисципліна та здоровий кар'єризм. Взаємовідносини співробітників у рамках компанії формалізовані, а відповідні процедури зафіксовані в корпоративних кодексах. Посадовими інструкціями чітко визначаються місце співробітника в корпоративній ієрархії, функціональні обов'язки, рівень його відповідальності, взаємозв'язки з іншими співробітниками. Будь-яке ділове спілкування в рамках прозахідної організаційної культури передбачає конструктивну конфронтацію. Цим вона радикально відрізняється від пострадянської традиції ділового спілкування (пошук аргументів – "чому не можна"). У результаті стандартизації внутрікорпоративних процесів вплив окремих співробітників на загальний процес обмежується їх функціональними обов'язками.

Відмінності між двома моделями корпоративної культури (західної та української) очевидні й досить значні. Тому в процесі їх інтеграції або свідомої взаємозаміни не виключеними є конфлікти між місцевим та іноземним персоналом, викликані міжкультурними протиріччями. Але, в будь-якому разі, саме західна культура повільно, але послідовно вкорінюється в Україні.

Тому не можна недооцінювати роль та необхідність присутності іноземних управлінців в українському бізнесі. Їх досвід побудови управлінських вертикалей, корпоративної культури, застосування технологій успішної побудови та розвитку бізнесу багато в чому унікальний, а отже, й необхідний, але до їх залучення треба підходити виключно ситуативно. Особливо актуальним залучення експатріантів постає в процесі реінжинірингу бізнес-процесів та реструктуризації компаній. У той же час управління вже створеними управлінськими механізмами досить успішно можуть здійснювати й національні кадри. Тому в найближчому майбутньому можна прогнозувати поступове збільшення кількості українських менеджерів на топ-позиціях представництв МНК та власне українських компаній; підвищення ліквідності вітчизняного управлінського капіталу (їх інтеграція до країн Східної Європи) тощо.

1. Бизнес-Рюрики // Бизнес. – 2003. – № 44 (563). 2. Колесник Л. Украинские менеджеры предпочитают пользоваться нерыночными методами управления, отпугивая потенциальных инвесторов // Компания. – 2000. – 17 мар. 3. Система "свой-чужой" // Бизнес. – 2003. – № 40 (559).

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ МІЖНАРОДНОГО ТУРИСТИЧНОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ

У розрізі зростання ролі інтеграції в сучасному економічному світі проаналізовано головні проблеми здійснення ефективного управління в галузі міжнародного туризму та сформульовано головні принципи, на базі яких має будуватися якісний менеджмент цього сегменту світового ринку послуг. Розглянуто основні аспекти організації та керування туристичним бізнесом в умовах нового специфічного конкурентного простору, що було сформовано саме завдяки розвитку інтеграційних процесів у світі.

In view of rising importance of integration in modern economic world, in this article it is analyzed main problems to manage effectively in traveling and tourism industry and it is formulated basic principles and requirements to build high-quality management of this world service market segment. It is examined general aspects of tourism business organization and directing under conditions of new specific competitive space created by development of integration processes in the world.

Одним із головних та важливих моментів процесу інтеграції виступає швидкий розвиток міжнародного туризму. За даними Всесвітньої туристичної організації, в 1980 р. у світі здійснили туристичні поїздки 287 млн осіб, на кінець 1995 р. – 595 млн, а до 2020 р. очікується, що ця цифра сягне 1,6 млрд осіб у рік. За статистикою Всесвітньої Туристичної Організації, у світі 80 % країн, де в'їзний туризм входить у першу п'ятірку провідних статей експорту, серед яких в більш ніж 40 % він є основною експортною статтею. Загалом у світі налічується близько 40 % держав, де прибутки від туризму перевищують 1 млрд дол.

Змістовний аналіз і дослідження організаційних та управлінських основ реалізації міжнародного туристичного бізнесу, особливостей ведення менеджменту в цьому секторі світової торгівлі послугами займає значне місце в дослідженнях видатних учених-економістів сучасності В. Кватальнова, А. Романова, І. Пирожника, В. Сапрунова та В. Сьоміна.

Міжнародний туристичний бізнес є одним із основних джерел значних надприбутків, при цьому виступаючи головним фактором формування іміджу країни або регіону на міжнародній арені. У той же час особливі переваги в цьому секторі світової торгівлі послугами мають ті регіони, де прискореними темпами розвивується процес інтеграції. Країни, що вирішили між собою всі питання та розв'язали всі суперечки з приводу перетину кордонів, грошового обігу, обліку туристичних потоків, тепер повною мірою користуються ситуацією, що склалася.

Як найбільш показовий приклад слід розглянути Європу. Так однією з головних переваг, що отримав західноєвропейський регіон після створення Європейського Союзу, є відносна легкість пересування туриста між країнами, що має відкриту візу лише в одну з держав цієї спільноти. І це все ще далеко не всі аспекти, що приваблюють туристичні потоки – сучасна соціокультурна парадигма, нові пріоритети і цінності, що народжуються сьогодні в Європі, уявляються багатьом людям більш близькими, ніж азіатська або особливо американська культурна модель і цивілізація, що представляє якісно іншу соціальну систему. Поряд із Сполученими Штатами Америки, Європейське співтовариство залишається одним із головних центрів світової прогресивної думки, технологій і, крім того, – історичних і культурних цінностей, що сприяють створенню якісно нового політичного і мультикультурного суспільного середовища, що завжди буде виступати об'єктом значного інтересу з боку мешканців інших держав.

Загальновідома європейська культурна традиція, основана на творчому самовираженні, яке не сприймає будь-якої соціальної однаковості та примхливого збереження всебічних традицій, навіть в умовах інтеграційних тенденцій та потреб. Яскравим прикладом тому, саме у сфері організації туристичного бізнесу, виступає кількісна перевага в Європі окремих приватних готелів

– близько 70 % від їхнього загального числа, тоді як у тих же США близько 85 % всіх готельних місць зосереджені в готелях, що належать різним готельним мережам та що побудовані за загальноприйнятими, іноді досить спрощеними стандартами.

Таким чином, європейська якість і європейські традиції в поєднанні з перевагами регіону як цільного інтеграційного простору сьогодні постають справжнім еталоном специфічної набутої конкурентної переваги, що виступає одним із головних факторів приваблення великої кількості людей із усього світу [1].

У цілому, інтеграційні процеси, що відбуваються у світовому господарстві, покликані вирішити низку проблем у сфері міжнародного туристичного бізнесу, знайти вірний шлях розвитку внутрішнього потенціалу країн, заохотити максимальну кількість іноземних громадян відвідати регіон. У туристичній практиці до найбільш важливих факторів, що негативним чином впливають на визначення місця для туристичного відвідування, відносять особисту безпеку, недовіру до місцевих туроператорів і незадовільний рівень сервісу. Усе це визначає конкретні кроки влади і учасників туристичного ринку на предмет його всебічного вдосконалення, і в багатьох випадках саме створення потужного інтеграційного угруповання стає певною "панацеєю", що дозволяє регіону піднятися на якісно новий рівень в організації туристичного бізнесу.

У туристичному менеджменті були вироблені в класичному розумінні, виходячи з особливостей виробництва і збуту туристичних послуг, свої власні методи і рішення. Однак унаслідок розвитку новітніх технологій та інтеграційних тенденцій вони в повній мірі не є відповідними для сучасної туристичної індустрії як багатоаспектного явища. Так нині деякими з базових вимог до створення та існування конкурентного ринку туристичних послуг є його гнучкість та швидка реакція на будь-які події, що впливають на кон'юнктуру туристичного попиту, пропозиція цілісних туристичних продуктів у вигляді ланцюжків послуг та збереження власних самобутніх рис в умовах певної інтеграційної уніфікації. Для того щоб туристичні підприємства могли ефективно функціонувати в нових умовах, постають питання про необхідність змін методів управління цими підприємствами та їхніми комплексами.

Глобалізація та інтеграція торкнулися туристичної індустрії (як у сфері в'їзного, так і виїзного туризму) з певним запізненням, якщо порівнювати з іншими галузями, – у середині 80-х рр. Саме в цей час з'явилися можливості зниження витрат унаслідок розвитку транспортних і комунікаційних технологій, тенденції до дерегулювання та лібералізацію туристичної галузі, зміни в поведінці туристів (наприклад, готовність туристів користуватися послугами не тільки вітчизняних, але й закордонних туроператорів, як наслідок – накопичення ними досвіду в поїзд-

ках). До цього можна додати також зміни попиту на туристичному ринку, викликані, з одного боку, насиченням ринку, з іншого – зміною структур цінностей споживачів. Наприклад, за результатами досліджень, туристи бажають одержати "гарну якість за менші гроші", "пропозиції, що дозволяють заощаджувати час", "емоційно заряджені пропозиції", "гнучкі і індивідуальні пропозиції" [3].

Усі ці фактори спричиняють різні вимоги, що повинні бути враховані при управлінні туристичним комплексом у нових інтеграційних умовах:

- необхідність своєрідного, відмінного від інших позиціонування власного туристичного продукту;
- нові якості туристичних послуг: послуги повинні бути індивідуалізовані, надавати туристові розмаїття альтернатив для вибору і задовольняти найвищі запити;
- кооперація у сфері пропозиції для створення ланцюжків зв'язаних між собою послуг;
- великі за розміром та одночасно ефективні суб'єкти туристичного бізнесу;
- можливість швидкого резервування: тенденція до більш моментного, спонтанного прийняття рішень про здійснення подорожі вимагає існування можливостей швидкого та безпроблемного резервування квитків, місць у готелях тощо;
- можливість швидкої реакції на зміни: швидке резервування безсумнівно призводить до сильних коливань попиту, тому необхідно забезпечити необхідний ступінь координації між попитом та пропозицією;
- нові методи залучення клієнтів: для цього необхідна розробка не лише програм із забезпечення лояльності з боку постійних клієнтів, але й використання в результаті кооперації потенціалу інших підприємств із залучення клієнтів.

У цілому можна відзначити, що в ході інтеграційних процесів основною концепцією управління у сфері туризму покликана стати концепція маркетингового менеджменту, або постійна орієнтація відповідних організацій та підприємств на потреби туристів. Це можна віднести і до багатьох інших галузей, однак у туризмі ця необхідність унаслідок особливого значення зовнішнього фактора (туриста) повинна бути дотримана особливо. Упровадження концепції маркетинг-менеджменту повинне здійснюватися як на стратегічному, так і на оперативному рівні. Це означає застосування як підходів стратегічного планування, спрямованих на розробку стратегічних переваг стосовно конкурентів, так і оперативних методів управління. Досягнення успіху може бути гарантовано лише при використанні комплексу методів і заходів, особливо роль в якому відіграє управління персоналом [8].

Так, серед розроблених та таких, що впроваджуються останнім часом методів і підходів до управління туристичними підприємствами в інтегрованих суспільствах, доцільно виокремити такі:

1. Менеджмент дестинацій. Концепція менеджменту дестинацій має своєю метою реінжиніринг структур у галузі в'їзного туризму. У важливих для туристів (географічних) просторах має бути забезпечене створення ланцюжків зв'язаних між собою послуг (власне туристичний продукт) і цілісне їхнє просування, незалежно від державних кордонів і масштабів окремого підприємства. Для цього необхідно об'єднання транспортних підприємств, концентрація маркетингових засобів тощо. При цьому ланцюжки послуг можуть бути оптимізовані на всьому їх протязі без значних трансакційних і координаційних витрат, тому що все суспільство контролює значимі елементи пропозиції та інфраструктури (наприклад, готелі, ресторани, школи катання на лижах, гірсь-

ка залізниця). Наприклад, азіатські готелі для туристів або американські центри лижного спорту функціонують сьогодні у своїй масі за принципом дестинацій (дестинація – місце найпривабливіше для туристів).

2. Застосування гнучких інструментів маркетингового менеджменту. На ринках, що можуть відчувати миттєві глобальні зміни, необхідно постійно врівноважувати попит та пропозицію. Важливими тут стають нові інструменти оперативного впливу на попит. Одним із таких інструментів є менеджмент за принципом "збору врожаю" (*Yield Management*). Традиційно цей вид менеджменту використовувався у швейцарському виїзному туризмі для управління попитом у періоди міжсезоння за допомогою спеціальних міжсезонних цін. У даний момент він також застосовується і для управління готельними мережами. За допомогою менеджменту "збору врожаю" може бути оптимізований прибуток шляхом визначення різних категорій клієнтів з різними умовами резервування. Передумовою для цього є ефективна диференціація різних ринкових сегментів з відмінною купівельною спроможністю, щоб запобігти виникненню "ефекту канібалізму" (поступове витиснення сегментів з високою купівельною спроможністю дешевими пропозиціями).

3. Нові підходи до позиціонування. Поряд зі стагнацією в туризмі, що мала місце на початку 90-х рр., і конкуренцією, спрямованою на витиснення, отримали розвиток два напрями профілювання: деякі регіони переслідують позиціонування, засноване на схильності (або мотиві). У центрі перебуває мета подорожі, наприклад вид спорту. Таким чином, в Австрії утворилися різні групи за інтересами: туристичні центри, де грають у гольф, і спеціальні гольф-готелі. Інша концепція – це концепція позиціонування за подією (орієнтованого на цілі події). Сьогодні ці концепції вдосконалюються більш прискільки, бо саме при цьому важливо знайти свою особливу, відмінну від конкурентів позицію. Стратегічний підхід до позиціонування може також принести додаткові конкурентні переваги.

4. Кооперація для досягнення спільних конкурентних переваг. При цьому підході можуть бути виділені три основних типи кооперації:

а) *горизонтальна кооперація*: підприємства однієї і тієї ж галузі, що мають подібне позиціонування, здійснюють кооперацію з метою підвищення ефективності маркетингових зусиль у результаті "економії на обсязі". Прикладами тому є численні групи готелів, які функціонують як організації, що здійснюють маркетингове обслуговування своїх членів, наприклад група "Alpine Classics";

б) *вертикальна кооперація*: різні підприємства кооперуються з метою пропозиції інтегрованих в єдину систему і послуг, що доповнюють одна одну, що дозволяє здійснювати "економію за рахунок збільшення охоплення". У цьому напрямі здійснювалося укладання ексклюзивних договорів про співробітництво між туроператорами і авіакомпаніями або мережами готелів;

в) *діагональна кооперація* з підприємствами з інших галузей для освоєння нового потенціалу попиту: в рамках подібної кооперації не лише робляться конкретні пропозиції клієнтам партнера, але і значною мірою отримується вигода від трансферу іміджу і марки, а також трансферу "ноу-хау" в галузі маркетингових методів.

5. Програми по роботі з постійними клієнтами і із залучення нових клієнтів. При цьому методі значно простіше підштовхнути постійного клієнта на чергову покупку, аніж залучити нового, а також легше завоювати довіру нових клієнтів через довіру вже існуючих. Програми щодо "прив'язування" клієнтів націлені сьогодні не лише на завоювання лояльності клієнтів стосовно окремого підприємства, скільки більшою мірою на їх утримання в рамках одні-

єї системи (одного туристичного центру). Це приводить до справжнього обміну клієнтами між авіакомпаніями, підприємствами з прокату автомобілів, готельними мережами тощо. Стимули цих програм ґрунтуються на різних компонентах. Матеріальні стимули мають форму знижок (наприклад, бонус-карти, які випускають окремі підприємства з прокату автомобілів для мереж кемпінгів) або форму послуг-подарунків (наприклад, безкоштовні польоти, включені в програми по "прив'язуванню" клієнтів авіакомпаній). Часто важливу складову частину таких стимулів утворюють нематеріальні компоненти, наприклад престижність або незвичайні ексклюзивні послуги [4].

Пошук нових рішень у сфері управління туризмом в умовах інтеграції не припиняється та відбувається за такими основними напрямками: пошук інноваційних послуг, інноваційне співробітництво з клієнтами, внутрішній маркетинг. При цьому головною метою пошуку та втілення новітніх підходів до менеджменту у сфері міжнародного туристичного бізнесу є побудова якісного рівня внутрішньої та транснаціональної конкуренції.

При поширенні інтеграційних процесів неодмінно постає питання конкуренції, її ефективності, тому що для багатьох учасників туристичного бізнесу інтеграція пов'язана саме з приходом нового більш потужного капіталу, що викликає певне занепокоєння. Слід зазначити, що можливості монополізації світового ринку туристичних послуг менші, ніж національних ринків. Причина цього полягає в тому, що на світовому ринку в конкурентній боротьбі бере участь велика кількість компаній, у тому числі великі національні компанії, що спираються на ресурси держав.

Ідеться про олігополістичну структуру світового ринку, коли виробництво окремих товарів або послуг здійснює переважно невелика група компаній різних країн. Олігополістична структура породжує потужні стимули до співробітництва між компаніями, однією з сучасних форм якого виступають стратегічні альянси. Компанії, як правило, об'єднують зусилля, щоб зміцнювати свої позиції на світовому ринку в конкурентній боротьбі з іншими компаніями. Тому ще однією особливістю сучасної ситуації є розвиток міжнародних міждержавних форм, однією з головних цілей яких є регулювання світового туристичного ринку послуг. Виникли як глобальні торговельні організації (ГАТТ/COT), так і регіональні інтеграційні (Євросоюз) [5].

У сучасних умовах на внутрішніх національних ринках збільшується кількість компаній, що займаються туризмом. Проте більша частина прибутку від міжнародного туризму надходить саме іноземним компаніям. Змінити несприятливу ситуацію можна за допомогою стратегії синергізму, тобто шляхом створення нових моделей організації і управління туристичною індустрією, що увібрали в себе останні досягнення теорії і практики глобального господарювання й управління. Під поняттям синергізму розуміють стратегію одержання конкурентних переваг шляхом з'єднання двох або більшої кількості організацій під одним спільним керівництвом. Тому можна впевнено стверджувати, що теорія синергізму не втрачає актуальності до сьогодення часу.

Значення цієї стратегії полягає в тому, що вона допомагає одержати більшу рентабельність від торгівлі туристичними послугами при взаємозв'язку організації, аніж у ситуації, коли управління здійснюється окремо. Проте необхідно зазначити, що головною небезпекою даної стратегії є недолік гнучкості, а також можливі компроміси і затримки в прийнятті рішень при створенні і функціонуванні організацій, що були створені в результаті злиттів та поглинань.

Глобалізація та інтеграційні процеси дозволяють суб'єктам туристичного бізнесу здійснювати економію на масштабах виробництва за рахунок стандартизації товарів і послуг, використати переваги міжнародного маркетингу. Інтеграційний ринок – це міжнародний ринок, попит на якому можна задовольнити пропозицією одного базового товару, підтримуючи цей попит інструментами продажів і маркетингу. Основна ідея інтеграції полягає у визначенні загальних характеристик ринків і цільових груп споживачів, що не залежать від особливостей окремих країн.

Інтеграція бізнесу в рамках туристичної організації сприяє формуванню сильних конкурентних позицій порівняно з організаціями-конкурентами. Конкурентні переваги організації залежать від можливості використання багатьох факторів: доступ до дешевих ресурсів; національне стимулювання інвестицій; подолання торговельних бар'єрів; доступ до стратегічно важливих ринків збуту і інших [7].

Глобальні туристичні об'єднання утворюються шляхом злиттів, придбань і поглинань туристичних організацій. У багатьох європейських країнах відбувається міжнародний поділ ринку шляхом придбання компаній. Для індустрії туризму, як і для інших галузей, характерним є вихід процесу концентрації підприємств за межі національних кордонів шляхом створення транснаціональних корпорацій.

Для проведення ефективної політики закордонного інвестування туристичні організації повинні враховувати можливості і рівень конкурентоспроможності пропонованих туристичних послуг, наявність управлінського досвіду, ефективність виробництва, розмір фірми і рівень концентрації, інвестиційний клімат приймаючої країни (політична і соціально-економічна стабільність, стан і перспективи розвитку економіки в цілому і галузей, що цікавлять інвестора) [10].

Поставлені туристичною організацією цілі і врахування факторів, що характеризують цю організацію, економіку і політику приймаючої країни, дозволяє їй вибрати той напрям діяльності, який при більш низьких витратах виробництва приносить додатковий прибуток.

При створенні інтеграційних об'єднань особлива увага приділяється вибору організаційної форми закордонного підприємництва:

- створення нової туристичної організації за кордоном;
- придбання діючої іноземної організації індустрії туризму;
- участь у капіталі іноземної туристичної організації, що дає право контролю;
- надання позик і кредитів іноземним філіям на розширення їхньої діяльності або іноземним фірмам.

Створення нової організації сфери туристичних послуг – одна з найбільш коштовних і складних форм менеджменту в міжнародному туристичному бізнесі, яка пов'язана зі значним ризиком через те, що при цьому доводиться діяти в незнайомій обстановці. Необхідно відмінне знання місцевих умов і особливостей ринку, бажано мати відоме й авторитетне ім'я та відповідний імідж. Така форма закордонної діяльності в туризмі може бути під силу лише потужним національним туристичним компаніям.

Придбання іноземної організації, що працює в індустрії туризму, дає можливість інвесторові швидко проникнути в місцеві структури, використати зв'язки і авторитет придбаної компанії. Перевага цієї форми інвестування полягає в тому, що вона дає можливість прискорити функціонування поглиненої організації, не потрібно здійснювати операції, пов'язані зі створенням нового підприємства. Тому при

інтеграційних процесах подібні кроки здійснюють більшість великих суб'єктів туристичного бізнесу.

Операції з придбання іноземного капіталу як цілком, так і частки участі в капіталі закордонної компанії пов'язані з такими проблемами:

1. Існування в багатьох країнах дуже високих (заборонних) цін на придбання організації.

2. Збільшення витрат на проведення операції через складне вивчення фінансового становища туристичної організації, яка здійснює купівлю, що припускає обов'язкове звернення до спеціалізованих організацій і фірм з перевірки рахунків, до консультацій банків тощо.

3. Модернізація або організаційна перебудова організації сфери туристичних послуг, яка купується.

У розвинених країнах контроль над компаніями частіше встановлюється шляхом придбання їхніх акцій, що обертаються на біржі або в позабіржовому обороті. Це можуть бути як дружні придбання, так і агресивні захоплення. Для операцій купівлі акцій у кожній країні розроблені і діють особливі правила і процедури.

Фахівці вважають, що створення глобального об'єднання та управління ним – складний процес, який вимагає чимало часу і ресурсів. Тому багато компаній за кордоном звертаються до іншої форми організації міжнародного співробітництва – стратегічним альянсам.

Найбільші міжнародні туристичні компанії діють у Великобританії, США, Німеччині та Японії. Найбільшим ринком туристичних потоків є Німеччина, де діють компанії Touristik Union International (TUI) та Neckermann und Reisen (NUR), що виробляють більше половини всіх турпакетів – відповідно 33 % і 18 % в Європі [9].

Таким чином, процеси інтеграції призводять до того, що туристичній організації з метою підвищення ефективності своєї діяльності, поряд з використанням наявних факторів виробництва турпродуктів або послуг, повинні також приділяти увагу:

– забезпеченню міцних позицій туристичної організації в цінній конкуренції в глобальному значенні;

– активній інноваційній діяльності туристичних організацій, постійному вдосконаленню продукції;

– використанню сучасних інформаційних технологій для просування своєї продукції на міжнародний ринок;

– формуванню відомої торговельної марки організації, підтримці її іміджу, завоюванню визнання в споживачів не лише всередині країни, а й поза її межами.

У перспективі конкурентні переваги будуть забезпечені лише тим організаціям індустрії туризму, які матимуть можливість ефективно боротися за споживача з іноземними компаніями як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

1. Квартальнов В.А., Романов А.А. Международный туризм: политика развития. – М., 1998.
2. Квартальнов В.А. Туризм. – М., 2003.
3. Пирожник И.И. Международный туризм в мировом хозяйстве. – Минск, 1996.
4. Салпунова В.С. Туризм: Эволюция. Структура. Маркетинг. – М., 1997.
5. Семин В.С. Организация международного туризма. – М., 2000.
6. Царенко Е. В. Світовий міжнародний туризм і його розвиток в Україні // Пробл. збільшення ефективності інфраструктури – К., 1996.
7. Честникова В.А. Развитие международного туризма // БИКИ. – 2000. – № 11.
8. Школа І.М., Ореховська Т.М., Козьменко І.Д. Менеджмент туристичної індустрії: Навчальний посібник / За ред. І.М. Школи. – Чернівці, 2003.
9. Catherine Dreyfus-Signoles. L'espace touristique. – Paris, 2004.
10. Georges Gautheret. Ventes et productions touristiques. – Paris, 2003.

Надійшла до редколегії 09.11.05

В. Мицик, д-р юрид. наук

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ШВЕЙЦАРСЬКОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Розглянуто питання щодо державної політики та національного законодавства Швейцарії стосовно регулювання статусу національних меншин та захисту прав і свобод осіб, які належать до таких меншин. Проаналізовано висновки Консультативного комітету Рамкової конвенції про захист національних меншин та резолюцію Комітету Міністрів Ради Європи стосовно імплементації країною положень Рамкової конвенції.

The article is dedicated to the the Switzerland national minority policy and national legislation concerning regulation of the legal status of national minority and protection of the rights of the persons belonging to such minority. Have been examined the Advisory Committee's of the Framework Convention for the Protection of National Minorities opinion and Council of Europe Committee of Ministers Resolution on the implementation of the Framework Convention by Switzerland.

Швейцарія ратифікувала Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин 21 жовтня 1998 р., яка набула чинності для країни 1 лютого 1999 р. Відповідно до вимог пар. 1 ст. 25 Рамкової конвенції (РК) 16 травня 2001 р. Генеральний секретар Ради Європи отримав першу державну доповідь з інформацією щодо імплементації принципів РК у національне законодавство та відповідну державну політику, де детально описані сучасна ситуація і способи захисту меншин у країні [1].

У Швейцарії захист національних меншин має свої специфічні риси. Основним елементом ідентичності швейцарців є не тільки національна мова або етнічність. Швейцарська Конфедерація забезпечує співіснування спільнот із різними мовами, культурами, релігіями.

Швейцарія визнає офіційними чотири національних мови: німецьку (нею користується приблизно 63,7 % населення), французьку (19,2 %), італійську (7,6 %) та романську (ретороманську) (0,6 %). Приблизно 8,9 % населення використовує як рідну інші мови.

Із 26 кантонів (округів) Швейцарії 17 є німецькомовними, чотири – франкомовними, один – італомовним (з незначною німецькомовною меншиною). Окрім цього, в країні налічується три двомовних кантони та один тримовний.

У країні існує справжнє розмаїття релігійних вірувань. Населення Швейцарії складається на 46,1 % із римських католиків, 40,0 % – протестантів, 2,2 % – мусульман, 1 % – православних християн, 0,3 % – іудеїв, 0,2 % – християн-католиків і 7,4 % – атеїстів (або тих, хто не визначається із своєю релігійною належністю). Представники інших релігій становлять разом приблизно 1,3 % населення.

У Швейцарії існують й інші групи меншин – так звані кочівники (travellers). Ними є різні представники ромського етносу (дженіш, синті), спільнота яких налічує від 25000 до 30000 осіб. Нині приблизно 4000–5000 із них ведуть кочовий або напівкочовий спосіб життя.

Федеральна Конституція не містить жодних спеціальних положень про захист національних меншин як таких. До того ж саме визначення поняття "національна меншина" в законодавстві Швейцарії відсутнє. Однак

гарантування деяких конституційних прав і свобод, таких як вільне вживання мови (ст. 18), свобода совісті і переконань (ст. 15), безпосередньо стосується захисту прав національних меншин.

Визначення поняття "національна меншина" було сформульоване Швейцарією в її декларації при ратифікації Рамкової конвенції. Враховуючи роль міжнародного права в національному правопорядку країни, ця дефініція є визначальною і для внутрішньодержавної практики виокремлення таких меншин. Декларація містить таке визначення: для цілей застосування РК у країні меншинами визнаються "чисельно менші від решти населення країни чи кантону групи осіб, члени яких є швейцарськими громадянами, котрі мають довготривалі, міцні й постійні зв'язки з Швейцарією та керуються спільним прагненням до збереження того, що є основою їхньої спільної самобутності, зокрема культури, традицій, релігії та мови" [2, с. 86].

У доповіді уряду підкреслюється, що індивіди вільні в своєму рішенні стосовно визнання своєї належності до певної національної меншини й отримання вигод від застосування до них чинного відповідного міжнародного і, зрозуміло, національного законодавства (що відповідає вимогам п. 1 ст. 3 РК). Однак це не передбачає, що особа вправі довільно відносити себе до якоїсь із національних меншин: таке бажання повинно ґрунтуватися на об'єктивних критеріях. У декларації зазначається, що тільки громадяни країни можуть розглядатися як представники меншин і користуватися спеціальними засобами захисту, призначеними для цього, тоді як інші жителі країни, що належать до таких меншин, захищаються положеннями ст. 27 МПГПП.

Необхідно зауважити, що деякі кантональні конституції теж використовують поняття меншин. Так, Конституція кантону Берн від 6 червня 1993 р. передбачає задоволення потреб мовних, культурних і релігійних меншин та визнає необхідність надання таким меншинам спеціальної правомочності (ст. 131, 212).

Доповідь Швейцарії свідчить про те, що захист прав національних меншин у країні здійснюється не за допомогою спеціального національного законодавства в цій царині, а на основі застосування загальних для всіх конституційних норм принципів рівності перед законом і заборони дискримінації, які застосовуються також у певних галузях національного права, та норм міжнародного права прямої дії, а саме віднесених до цієї сфери прав, які містяться в ратифікованих Швейцарією документах: Європейській конвенції з прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та деяких інших актах.

Слід зазначити, що Швейцарія належить до тих нечисленних європейських держав, які визнають безумовний примат міжнародного права над внутрішньодержавним. Стаття 5 федеральної Конституції Швейцарії вимагає від конфедерації і кантонів поважати міжнародне право (п. 4). Як наслідок, у тому випадку, коли невідповідність між національним і міжнародним правом не може бути усунута відповідно до принципів належного тлумачення міжнародного права або *lex specialis derogat generali*, сучасне прецедентне право віддає перевагу міжнародним договорам перед федеральними законами незалежно від того, прийняті вони до чи після набуття чинності договорів.

Із цього випливає, що Швейцарія застосовує моністичну доктрину співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права, відповідно до якої міжнародні договори, ратифіковані Федеральною Радою (колективний урядовий орган, кабінет, що складається із семи членів,

які обираються федеральним парламентом на чотири роки, з правом переобрання; кожен із них очолює певне міністерство), стають частиною національного правопорядку Швейцарії. Такі договори стають складовою національного законодавства з моменту набуття ними чинності в країні і не потребують трансформації у вигляді прийняття якогось спеціального закону. Це впливає зі змісту ст. 191 федеральної Конституції Швейцарії, відповідно до якої федеральний суд повинен застосовувати міжнародне право, і підпункту з п. 1 ст. 189, що зобов'язує суд розглядати заяви в разі порушення міжнародних договорів. Громадяни можуть звертатися до суду в тому випадку, якщо такі міжнародні норми є самовиконуваними (прямої дії). В іншому разі вони повинні бути точно встановлені і чітко визначені законодавчими органами Швейцарії.

Принцип рівності перед законом (п. 1 ст. 4 РК) закріплений у п. 1 ст. 8 федеральної Конституції. Він гарантує рівність індивідів у всіх державних установах, особливо в поліції і судових органах. На основі цього робиться висновок про те, що будь-яка дискримінація, основана на членстві в національних меншинах, заборонена.

Право кожної особи, яка належить до меншин, на свободу мирних зборів (ст. 7 РК) гарантується ст. 22 Конституції. Ця свобода захищена в Швейцарії також ст. 11 ЄКПЛ та ст. 21 МПГПП. Чисельність учасників зборів, їх тематика, місце і тривалість проведення не регулюються. Це можуть бути регіональні, культурні, політичні збори або ж зустріч приятелів, які можуть тривати кілька хвилин чи й кілька днів та проходити в громадському або приватному місці. Свобода зборів, як відмічається в державній доповіді, є фундаментальним правом людини, і як таке воно належить кожній фізичній особі, а отже, і кожній особі, що належить до національної меншини. Що стосується обмежень щодо свободи зібрань, то вони повинні бути визначені законом. Збори, що ставлять під загрозу конституційний порядок або відносять до іноземної державою, можуть бути заборонені чи піддані санкціям.

Свобода асоціацій (ст. 7 РК) гарантується ст. 23 федеральної Конституції. Ця свобода також захищена в Швейцарії ст. 22 МПГПП, ст. 8 МПЕСКП і ст. 11 ЄКПЛ. Свобода асоціацій гарантує кожній людині право утворювати разом з іншими організовану добровільну групу заради досягнення спільних цілей. Це право охоплює створення, добровільне приєднання або неприєднання до такої групи. Як особисте право свобода асоціації належить кожному індивіду, а отже, і кожній особі, що належить до національної меншини.

Право сповідувати свою релігію (ст. 8 РК) гарантоване ст. 15 та 16 Конституції. Як і всі інші фундаментальні права і свободи, свобода сповідувати релігію або дотримуватися певних вірувань надається кожному, а отже, також і представникам меншини. Право на свою релігію або вірування може бути обмежене на підставі його суперечності найважливішим суспільним інтересам.

Право на вільне використання своєї мови приватно і публічно усно чи в письмовій формі (п. 1, 2 ст. 10; ст. 9 РК) також гарантовано Конституцією (ст. 18). Свобода мови – передумова для здійснення інших свобод, які виражаються в таких специфічних свободах, як свобода преси і політичних прав. Свобода мови має подвійну мету: насамперед це розвиток людини і надання кожному можливості виразити себе за допомогою своєї рідної мови, а також і захист мовних меншин. У Швейцарії право використовувати рідну мову вільно і безперешкодно приватно і публічно в усній чи в письмовій формі розцінюється як фундаментальний принцип захисту осіб, що належать до національних меншин. У

доповіді підкреслюється, що використання мови національної меншини є для людей, що належать до неї, одним із основних способів підтвердження та збереження своєї ідентичності. Це є також засобом, за допомогою якого вони можуть реалізувати свою свободу самовираження в будь-якій сфері.

Свобода мови дає індивідам право на її використання в своїх відносинах із державою (державними, адміністративними органами влади). Індивіди можуть звертатися до посадових осіб адміністративних установ конфедерації однією з чотирьох національних (офіційних) мов та отримувати відповідь тією ж мовою. Проте такі установи частіше використовують німецьку мову. Крім того, заяви у федеральний суд можуть бути подані будь-якою з офіційних мов.

Право кожної людини, що належить до національної меншини, вживати своє прізвище та ім'я мовою меншини разом із правом на офіційне визнання таких імен (п. 1 ст. 11 РК) гарантується в Швейцарії з 1907 р. Цивільним кодексом, який передбачає, що людина, чие прізвище оспорується, може звернутися до суду для його визнання. Однак для реєстрації шлюбів, народжень і смертей використовується виключно латинська абетка.

У тих випадках, коли застосування принципів рівності і недискримінації для забезпечення дійсної рівності між індивідами і різними соціальними групами недостатньо, в країні вживаються спеціальні заходи (позитивна дискримінація – п. 2 ст. 6 РК), які на федеральному і кантональному рівні мають певне законодавче забезпечення.

Так дискримінаційні, ворожі дії стосовно представників мовних, етнічних, культурних або релігійних громад або їх загроза караються відповідно до положень кримінального права (як цивільного, так і військового). Такі захисні заходи кваліфікуються як заборона расової дискримінації.

Наприклад, ст. 261–2 Карного кодексу Швейцарії проголошує: "Кожен, хто публічно збурює ненависть або підбурює до дискримінації стосовно особи або групи осіб через їх належність до расової, етнічної або релігійної групи; кожен, хто публічно розповсюджує ідеї, які вочевидь принижують представників расових, етнічних груп чи релігію, або зводить на них наклепи; кожен, хто в тих самих цілях організовує або заохочує будь-які дії або бере участь у таких діях; кожен, хто публічно усно чи в письмовій формі, за допомогою зображень, жестів або будь-яких інших засобів висловлює негативне або упереджене ставлення до особи чи групи людей, принижуючи їх гідність особи з огляду на її расу, членство в етнічній групі або сповідання якоїсь релігії, або з тієї самої причини заперечує, гранично применшує або намагається виправдати геноцид чи інші злочини проти людства; кожен, хто відмовляється забезпечити державне обслуговування особи або групи осіб через їх належність до расової, етнічної групи або сповідання якоїсь релігії, буде покараний ув'язненням чи штрафом" [1, с. 49–50].

Пункт с ст. 171 Військового карного кодексу зокрема передбачає, що той, хто публічно збурює ненависть або підбурює до дискримінації стосовно особи або групи осіб через їх членство в расовій, етнічній або релігійній групі; публічно розповсюджує ідеї, які вочевидь принижують представників расової, етнічної групи або релігію, чи зводить на них наклепи; публічно усно чи в письмовій формі, за допомогою зображень, жестів або будь-яких інших засобів висловлює негативне або упереджене ставлення до особи або групи осіб, принижуючи їхню гідність з огляду на расу, членство в етнічній групі або сповідання якоїсь релігії, або з тієї самої причини заперечує, гранично применшує чи намагається виправдати геноцид або інші злочини проти людства, буде покара-

ний ув'язненням або штрафом. Незначна провина тягне за собою застосування дисциплінарної міри покарання.

У Карному кодексі Швейцарії міститься окрема стаття про запобігання злочинів геноциду, яка набула чинності з 15 грудня 2000 р. (федеральний закон від 24 березня 2000 на доповнення до Карного кодексу, Військового карного кодексу і федерального карного процесу). Цією статтею передбачено, що кожний, хто має намір знищити повністю або частково національну, расову, релігійну чи етнічну групи: а) вбиває членів групи або завдає серйозної шкоди їхній фізичній чи розумовій цілісності; б) створює умови, розраховані на цілковите або часткове винищення; в) наказує чинити або чинить дії, скеровані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; г) насильно передає або примушує передавати дітей з однієї групи людей до іншої, буде покараний довічним ув'язненням або щонайменш ув'язненням терміном на десять років (п. 1 ст. 264).

Комітет міністрів Ради Європи в резолюції ResCMN (2003)13 від 10 грудня 2003 р. про виконання Рамкової конвенції щодо захисту Швейцарією національних меншин вітає здійснені заходи, проте висловив зокрема такі рекомендації: посилити юридичні гарантії стосовно використання мов меншин у відносинах з адміністративною владою на інфракантональному рівні; в галузі освіти владні органи повинні гарантувати врахування потреб осіб, які належать до мовних меншин, у навчанні мовою меншини поза територію її традиційного розселення (особливо це важливо для італомовних і романомовних громадян). Зазначається також, що з особливою обережністю належить ставитися на муніципальному рівні до змін мови навчання в кантоні Граубанден (німецькомовний кантон, значна частина населення якого говорить романською та італійською мовами. – *В. М.*); мають бути вжиті належні заходи, які дозволять кочівникам розвивати суттєві елементи своєї ідентичності. З метою усунення основних труднощів, з якими стикаються ці люди (особливо нагальними є нестача стоянок, місць для зупинок та транзитних ділянок), владі належить ужити подальших заходів, включаючи законодавчі. Крім того, необхідно зміцнити механізми участі кочівників у суспільному житті [3].

Виходячи зі стислого аналізу законодавства, практики і рекомендацій Резолюції Комітету міністрів стосовно захисту національних меншин у Швейцарії, можна констатувати, що, незважаючи на високий рівень захисту прав насамперед мовних меншин, мовні проблеми в цій країні не можна вважати остаточно вирішеними. Так, на кантональному рівні потребу в подальшому урегулюванні має захист франкомовних жителів кантону Берн, німецькомовних жителів кантонів Фрибург та Валіс. Під загрозою зникнення перебувають романська та італійська мови в кантоні Граубанден. Самотньо на місцевому рівні існують романськомовні газета і радіостанція. Отримання повної початкової освіти мовою своєї меншини на практиці обмежене принципом територіальності, тобто визначенням в окремих кантонах певних протегованих національних мов та компетенцій місцевих органів, а не федеральної влади затверджувати навчальні програми.

В удосконаленні має потребу антидискримінаційне законодавство, яке охоплює лише окремі галузі національних правовідносин. Відсутні систематичні статистичні дані про акти дискримінації на ґрунті національної належності, раси, релігії та облік судових рішень у зв'язку з ними, що ускладнює визначення першочергових завдань у цій сфері.

Наявні інституційні і законодавчі заходи не дозволяють належним чином зберігати та розвивати свою культуру і найважливіші елементи ідентичності національної меншини кочівників. Захист прав, самобутність і саме існування

національної меншини ромів, офіційно визнаної в країні, потребує спеціального національного законодавства. Необхідно розв'язати проблеми розміщення й обладнання стоянок, маршрутів пересування, розвитку промислів, що історично склались у цій групі, торгівлі, навчання дітей кочівників та їх участі в суспільному і громадському житті країни. Через відверто негативне ставлення офіційної влади до кочівників у минулому жителі країни все ще не сприймають їх як складову швейцарського суспільства. На думку Консультативного комітету РК, ці та деякі інші проблеми захисту національних меншин у Швейцарії потребують належного врегулювання [4].

1. Report Submitted by Switzerland Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities // Council of Europe Doc. ACFC/SR(2001)2.— Strasbourg, 2001. 2. Reservations and declarations to the Framework Convention // Framework Convention for the Protection of National Minorities. Collected Texts. 2nd ed. Treaties and Reports. — Strasbourg, 2001. 3. Resolution ResCMN(2003)13 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Switzerland (adopted by the Committee of Ministers on 10 December 2003 at the 865-th meeting of the Ministers' Deputies) — http://www.coe.int/T/E/human_rights/minorities 4. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on Switzerland, adopted on 20 February 2003 // Collection of Opinions of the Advisory Committee on Framework Convention for the Protection of National Minorities (ACFC) // Council of Europe Doc. ACFC/1/Sect(02)1. — Strasbourg, 2003. — Rev. 4. — Vol. 2.

Надійшло до редколегії 29.11.05

Ю. Капіца, канд. юрид. наук, С. Ступак, доц.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВЛЕННЯ, ПУБЛІЧНОГО СПОВІЩЕННЯ ТА КАБЕЛЬНОЇ РЕТРАНСЛЯЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Розглянуто правове регулювання мовлення, публічного сповіщення та кабельної ретрансляції в Європейському Союзі та за багатосторонніми міжнародними угодами. Наведено напрями адаптації законодавства України до законодавства ЄС у зазначеній сфері.

The broadcasting and cable retransmission legislation of the European Union is analysed as well as international treaties in that sphere. The main directions of approximation of Ukrainian legislation to the legislation of the EU were suggested.

Вимоги Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною щодо приведення законодавства України у сфері інтелектуальної власності до законодавства ЄС зумовлюють інтерес до регулювання мовлення, публічного сповіщення та кабельної ретрансляції в Європейському Союзі, а також актуальність дослідження відповідності законодавства України та ЄС у зазначеній галузі.

Питання охорони в ЄС авторського права та суміжних прав в Україні розглядали В. Дроб'язко, Р. Дроб'язко, О. Коцюба, Т. Давиденко та інші фахівці. Проте спеціально законодавство ЄС щодо мовлення, публічного сповіщення та кабельної ретрансляції досліджено не було, що є метою цієї статті.

Причиною гармонізації законодавства держав-членів ЄС, пов'язаного з телерадіомовленням, став процес розбудови спільного ринку виробництва і розповсюдження програм організацій мовлення. Назріла також проблема ідентифікації європейської індустрії культури в контексті світової індустрії культури, у першу чергу кіновиробництва.

Основою для розвитку законодавства в зазначеній сфері були Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів у редакції 1971 р. та Римська конвенція 1961 про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення. Проте вказані угоди не врегульовували багатьох питань, пов'язаних із розвитком сучасних технологій. Для держав-членів ЄС була характерна суттєва відмінність у вирішенні зазначених питань.

Позиція, що кабельна передача підпадає під дію авторського права лише в тому разі, якщо така передача призначена для іншої аудиторії, ніж аудиторія зони прямого прийому відповідного ефірного сигналу, ще в 70–80 рр. була відхилена рішеннями Верховного суду Австрії, Апеляційного суду Бельгії, Апеляційного суду Нідерландів, Федерального суду Швейцарії [1]. Але існував й протилежний досвід судових рішень, зокрема Федерального суду ФРН [3].

Постановою Європейської комісії з прав людини було визначено, що авторсько-правові зобов'язання виникають у результаті акту публічного сповіщення незалежно від законності умов публічного доступу до сповіщення з позиції законодавства, що регулює сферу зв'я-

зку і комунікації. Тому, якщо має місце зазначений вище заборонений доступ, також має місце публічне сповіщення з порушенням правових зобов'язань щодо об'єктів авторського права і суміжних прав.

Наприкінці 80-х рр. було розглянуто низку справ щодо супутникової трансляції, яка відбувається з території інших країн. Так, Паризький апеляційний суд 19 грудня 1989 р. визнав трансляцію на територію Франції без дозволу суб'єкта права такою, що завдає шкоди державі, і тому є правопорушенням навіть у випадку, якщо такий дозвіл є не обов'язковим згідно із законодавством країни, що подає сигнал. Верховний суд Австрії постановив, що супутникова трансляція, "слід супутника" якої охоплює територію Австрії, не вважається "закордонною" [4]. Ці та інші рішення безперечно вплинули на формування положень майбутніх актів ЄС зазначеної сфери правовідносин.

Інше коло питань впливало з можливості індивідуального прийому програм за допомогою приватного обладнання окремими громадянами. Європейською комісією з прав людини було відмічено, що назріла необхідність концептуально поставити в залежність право на індивідуальний прийом сигналу з супутника до більш широкого права – права на одержання інформації, що охороняється відповідно до ст. 10 Європейської конвенції про права людини.

Європейськими організаціями була розгорнута активна діяльність з дослідження та врегулювання вказаних проблем. У 1983–1984 рр. Європейською Радою було прийнято досьє № 5 щодо засобів масової інформації, яке присвячено правам на інтелектуальну власність, ВОІВ, ЮНЕСКО та Міжнародним бюро праці – "Коментовані принципи охорони інтересів авторів, виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення у зв'язку з кабельним розповсюдженням програм" [2]. У той самий період Європейська комісія опублікувала Зелену книгу "Телебачення без кордонів", що була присвячена розкриттю правових проблем у телевізійному мовленні, у тому числі кабельному телебаченні.

Аналіз законів Австрії, Великобританії, ФРН, Швейцарії, Франції та Бельгії свідчить, що наприкінці 80-х рр. законодавство країн Західної Європи у сфері кабельної ретрансляції розділилося за двома основними питаннями: одне з них стосується теорії "зон обслуговування"

© Ю. Капіца, С. Ступак, 2006

кабельною мережею. Щодо другого питання, то йшлося про вибір між застосуванням виключного права чи системи примусових ліцензій для забезпечення збору виборів.

Проблема супутникового мовлення несла в собі не менше не вирішених питань, ніж проблема кабельної ретрансляції. Відповіді щодо авторського права і суміжних прав стосовно супутникового мовлення, знаходилися у площині інтерпретації положень, відповідно, Бернської і Римської конвенцій, які регламентують передачу в ефір. Але існували також специфічні проблеми, які не були вирішені конвенціями: трактування відмінності між публічним сповіщенням через супутник прямого мовлення і публічним сповіщенням через супутник зв'язку, принципи прирівнення цих двох видів сповіщення, питання взаємодії супутників і кабельних систем, питання про дотримання (у разі мовлення через супутник, сигнали з якого отримані безпосередньо) авторського права та суміжних прав тільки в країні трансляції або в усіх країнах прийому.

Директиву Ради 89/552/ЄЕС про координацію певних положень, визначених законами, підзаконними актами, та адміністративних заходів у державах-членах, що стосуються здійснення діяльності з телевізійного мовлення [5], так звану Директиву "Телебачення без кордонів" було прийнято 3 жовтня 1989 р. після кількох років активних дебатів в установах ЄЕС.

Директива була спрямована виключно на телевізійне мовлення. Значна її частина присвячена сприянню розповсюдженню і виробництву телевізійних програм, телевізійній рекламі та спонсорству, інформаційному захисту неповнолітніх. Окрім мети – розбудова спільного ринку, визначалося, що європейська продукція має займати переважний обсяг у телевізійних програмах усіх держав-членів.

Паралельно з прийняттям Директиви 89/552/ЄЕС йшла робота над проектом нової директиви, пріоритетом якої було вирішення проблем саме з авторського права – Директиви Ради 93/83/ЄЕС про координацію деяких положень авторського права і суміжних прав за застосування їх до супутникового мовлення і кабельної ретрансляції, прийняту 27 вересня 1993 р. [6].

Незважаючи на прийняття зазначених актів, низка проблем залишилася невирішеною. У законодавстві певних держав-членів була відсутня відмінність між телевізійним мовленням і кабельним телебаченням. У той же час Бернська конвенція передбачає такий поділ (ст. 11 bis та 14).

Принцип дев'яти згаданих Коментованих принципів визнає виключне право автора дозволяти кабельним операторам передачу через кабель їхніх власних програм. Тому передача кабельним оператором власних програм може прирівнюватися до публічного сповіщення. Проте правовий статус передачі через кабель інших програм є відкритим питанням.

Також невирішеним для держав-членів ЄС питанням є, яким чином слід тлумачити стосовно супутникових передач поняття "зона обслуговування". З правового погляду це поняття має визначатися уповноваженим державним органом так, щоб була можливість задовольняти потреби частки суспільства, що проживає на зазначеній території. Водночас поняття "зони прямого прийому" і "зони обслуговування" застосовувалися лише в деяких країнах.

Терміни, що застосовуються. Європейське законодавство дає визначення термінів "телевізійне мовлення" (директива 89/552/ЄЕС), "публічне сповіщення через супутник", "кабельна ретрансляція" (директива

93/83/ЄЕС), правильне застосування яких має суттєве значення для практичної діяльності.

З контексту наведених визначень вбачається, що поняття "програма" має тлумачитися максимально широко. "Акт передачі" у визначенні "публічного сповіщення через супутник" і "первинна передача" у визначенні "телевізійного мовлення" є дефініціями, диспозиція яких потребує більшої визначеності. Це також стосується понять "публіка" і "ретрансляція".

Вказані поняття були в подальшому розвинуті Директивою 2001/29/ЄС про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві, з аналізу якої можливо зробити висновок, що публічне сповіщення набуває більш широкого значення і включає в себе, зокрема, надання доступу для загального відома публіки.

Необхідно зазначити, що у випадку, якщо сигнали стають доступними для публіки, незалежно від застосування супутника прямого мовлення або супутника зв'язку, з позиції авторського права така операція є актом публічного сповіщення, оскільки в результаті твор, що охороняється, стає доступним для публіки. Також авторсько-правові зобов'язання виникають незалежно від законності умов публічного доступу. Тому, якщо перехоплення сигналів третьою стороною є незаконним, такі дії треба вважати порушенням Міжнародної конвенції електрозв'язку, відповідно до якої органи зв'язку зобов'язані припиняти незаконний прийом. Але, якщо на практиці здійснюється таке незаконне перехоплення сигналів і доведення їх до відома публіки, то фактично має місце публічне сповіщення з порушенням авторсько-правових зобов'язань.

Аналізуючи аналогічну термінологію, запроваджену українським законодавством, доводиться визнати, що вона є недосконалою. Законом України "Про авторське право і суміжні права" (далі – Закон) за авторами закріплені права на "публічне сповіщення" та "подання до загального відома публіки таким чином, що її представники можуть здійснити доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором" (ст. 15). За виконавцями закріплене публічне сповіщення незафіксованих виконань, а також розповсюдження через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором (ст. 39); за виробниками фонограм і відеограм – публічне сповіщення через будь-які засоби зв'язку таким чином, що будь-яка особа може отримати доступ з будь-якого місця і в будь-який час за їх власним вибором (ст. 40); за організаціями мовлення – публічне сповіщення своїх програм шляхом трансляції і ретрансляції (ст. 41).

До того ж у Законі наводяться визначення термінів "публічне сповіщення (доведення до загального відома)" та "розповсюдження об'єктів авторського права і (або) суміжних прав" (ст. 1). Отже, "публічне сповіщення" та "доведення до загального відома" синонімізуються, а термін "розповсюдження об'єктів авторського права і (або) суміжних прав" включає в себе поняття "доведення до відома публіки", яке вбачається аналогічним поняттям "доведення до загального відома" та "розповсюдження через будь-які засоби зв'язку".

У ЦК України визначення термінів наближено до норм директив ЄС. Проте, оскільки Закон не приведено у відповідність до норм ЦК, положення кодексу "використанням є також інші дії, встановлені законом" на даний час породжує в національному законодавстві ще більші протиріччя.

Необхідним є узгодити термінологію як нормативних актів України між собою, так і з законодавством ЄС.

Доцільно використовувати, за аналогією з законодавством ЄС, два основні поняття: "публічне сповіщення" та "забезпечення засобами зв'язку можливості доступу будь-якої особи до об'єкта авторського права і суміжних прав з місця та в час, обрані нею". Останній термін є очевидним аналогом "надання доступу для загального відома публіки".

При цьому слід передбачити, щоб публічне сповіщення містило в собі забезпечення засобами зв'язку можливості зазначеного доступу. Пропонується, щоб ці два терміни поширювалися на авторське право, а суб'єкти суміжних прав були наділені майновим правом лише щодо другого способу використання, за винятком права на публічне сповіщення незафіксованих виконань та передач організацій мовлення.

Права, пов'язані з публічним сповіщенням. Законодавство України про авторське право і суміжні права значною мірою відповідає нормам директив ЄС, тоді як законодавство про телебачення і радіомовлення потребує суттєвого доопрацювання.

Необхідно чітко розмежувати терміни "передача" і "програма" та надати визначення цих термінів або їхніх аналогів у ст. 1 Закону. У директивах 92/100/ЄЕС, 93/83/ЄЕС, 2001/29/ЄС "програма" скоріше означає об'єкт авторського права. Об'єктом права організацій мовлення визначено "передачі", тоді як у Законі та ЦК України без надання визначення будь-якому з термінів зазначено низку назв одного і того ж об'єкта (радіо- чи телевізійна передача, програма мовлення – ст. 1, 42 Закону, програма організації мовлення – ст. 1 Закону, програма – ст. 41 Закону, програма (передача) організації мовлення – ст. 449, 450 ЦК України, передача (програма) організації мовлення – ст. 35 Закону, 420, 451, 455, 456 ЦК, передача – ст. 38 Закону, передача організації мовлення – ст. 38 Закону).

Водночас потрібно зважено поставитися до запровадження або уточнення інших термінів, наприклад "виконання" тощо. Необхідно визначити, яку саме аудиторію охоплює поняття "широка публіка".

Колективне управління. Про колективне управління майновими правами як раціональний механізм забезпечення майнових прав уперше було зазначено в Директиві 92/100/ЄЕС. У подальшому Комісія розвиває питання колективного управління у Директивах 93/83/ЄЕС, 2001/29/ЄС та 2001/84/ЄС. Але саме в Директиві 93/83/ЄЕС закладено важливі принципи, які мали забезпечити основу розбудови цього нового для багатьох країн, у тому числі України, інституту правовідносин. Так, у Директиві 93/83/ЄЕС зазначається, що право суб'єктів авторського права і суміжних прав дозволяти або забороняти кабельному оператору кабельну ретрансляцію може здійснюватися лише через організацію колективного управління на підставі укладених договорів.

У Директиві надається визначення "організація колективного управління" (ст. 1(4)), що об'єднує сталу європейську практику щодо діяльності організацій колективного управління, за якою організація колективного управління може або лише управляти правами на підставі отриманого дозволу, або отримати від суб'єктів авторського права і суміжних прав такі права у власність і, у такому разі, розпоряджатися отриманими правами на користь первинних суб'єктів права.

На особливу увагу заслуговує норма Директиви, за якою використання об'єктів авторського права і суміжних прав способом кабельної ретрансляції має здійснюватися виключно через організації колективного управління, включаючи тих суб'єктів, з якими в організації немає відповідного договору на управління. Дирек-

тива не виключає, що правами певної категорії можуть займатися кілька організацій (ст. 9(2)).

Законодавство України в цілому відповідає положенням Директиви щодо колективного управління, за винятком здійснення контролю щодо застосування розширених колективних договорів.

"Європейський твір" та передачі (фільми), виготовлені в Україні. Важливо наголосити, що Директива 89/552/ЄЕС орієнтована на збереження оригінальності культур держав-членів та культурної багатогранності ЄС. Директива ставить за мету забезпечити підтримку осіб, діяльність яких пов'язана з виробництвом програм культурного призначення, визначити поняття "європейський твір", а також запровадити належні процедури задля підтримки діяльності і розвитку європейського аудіовізуального виробництва і розповсюдження.

Щодо "європейського твору" (ст. 6(1)), то основною його ознакою є його походження з території держав-членів ЄС або з третіх європейських держав, за виконання певних умов (ст. 6(2), (3)).

Підтримка діяльності і розвитку європейського аудіовізуального виробництва здійснюється через зобов'язання займати в ефірі мовника ЄС переважну частину його ефірного часу (ст. 4(1)). З метою підтримки організаціями мовлення незалежних щодо них виробників програм мовлення вони повинні резервувати для таких виробників принаймні 10 % від часу своєї трансляції або виділяти 10 % програмного бюджету на створення європейських творів (ст. 5).

Проблема захисту власного телевізійного продукту окреслена й у Законі України "Про телебачення і радіомовлення". Так, з метою захисту інтересів національного телерадіовиробництва і спрямування інвестицій на розвиток національної бази телебачення і радіомовлення (ст. 8), визначено, що не менше 50 % від загального мовлення мають становити передачі (фільми), виготовлені особами, які діють в Україні. Мовлення, загалом, має здійснюватися державною мовою (ст. 9). Але на певні регіони мовлення може здійснюватися також мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території. Необхідно відмітити, що такі поняття, як "певні регіони" або "компактне проживання на даній території" мають виключно побутовий характер.

На відміну від Директиви, у Законі "Про телебачення і радіомовлення" не згадано про культурний аспект телемовної діяльності.

Висновки. Відносини у сфері мовлення, публічного сповіщення та кабельної ретрансляції в ЄС не є повністю врегульованими. Для відповідного законодавства ЄС характерним є постійний розвиток, у тому числі завдяки судовій практиці. Порівняння законодавства ЄС та України свідчить про необхідність внесення змін до українського законодавства. Це стосується Законів України "Про авторське право і суміжні права", "Про кінематографію", "Про телебачення і радіомовлення", "Про рекламу", а також узгодження зазначених законів між собою.

Аналіз Директиви 89/552/ЄЕС та Директиви 93/83/ЄЕС у контексті наближення до них законодавства України дозволяє зробити такі висновки:

- поняття "мовлення", "публічне сповіщення", "кабельна ретрансляція" мають розглядатися крізь призму законодавства про мовлення і, водночас, про авторське право і суміжні права. Необхідним є здійснення адаптації актів цих двох гілок законодавства;

- європейська конвенція з транскордонного телебачення, яка неодноразово згадується в Директиві 89/552/ЄЕС (ст. 6(1)(b)), не має розглядатися як альтернатива положенням Директив ЄС, що іноді має місце на

практиці, а лише як нормативний акт, який врегульовує інші правовідносини, ніж ті, що регулюються Директивами;

– на відміну від законодавства України (ст. 35 Закону, 449–451, 455, 456 ЦК) поняття "програма" та "передача" в законодавстві ЄС не синонімізуються. Зокрема, саме "програма" має відповідно зміст, культурне призначення, тоді як "передача" є актом поширення сигналів, що несуть програми. Законодавство України потребує відповідних змін, зокрема, чіткої диференціації цих двох понять та надання визначення таким об'єктам прав, як "програма організації мовлення" та "передача", а також службовому твору у сфері мовлення.

Директива 93/83/ЄЕС припускає можливість запровадження в національному законодавстві лише єдиного випадку використання об'єктів авторського права і суміжних прав без дозволу відповідних суб'єктів: ретрансляції у межах території проживання суб'єкта авторського права і суміжних прав, якщо ним було надано дозвіл на первинну трансляцію відповідно до положень Директиви (ст. 9(3)). Оскільки загальна диспозиція Директиви передбачає при ретрансляції дотри-

мання вимог авторського права, умова "відповідно до положень Директиви" вказує на необхідність задоволення матеріальних інтересів автора (ст. 9(1),(2)). У даному випадку опосередковано йдеться про виплату справедливої винагороди, що потребує особливої уваги в контексті адаптації законодавства України, у тому числі щодо різних підходів до ефірного публічного сповіщення та кабельної ретрансляції творів. Стосовно даного питання вбачається за доцільне впровадити практику, прийняту в ЄС.

1. AKM проти Lampert, 24.06.1974 // *Revue internationale du droit d'auteur* (RIDA). — 1976. 2. Бюлетень з авторського права. — 1984. — Т. XVIII. — № 2. 3. Справа GEMA, 07.11.1980 р. 4. Справа RTL Plus, 13.12.1988 р. // *Revue internationale du droit d'auteur*. — 1990. — Vol. 33. — № 143. 5. Council Directive 89/552/EEC of 3 October 1989 on the coordination of certain provisions laid down by Law, Regulation or Administrative Action in Member States concerning the pursuit of television broadcasting activities // *Official Journal*. — 1989. — Vol. L 298. 6. Council Directive 93/83/EEC of 27 September 1993 on the coordination of certain rules concerning copyright and rights related to copyright applicable to satellite broadcasting and cable retransmission // *Official Journal*. — 1993. — Vol. L 248.

Надійшла до редколегії 15.12.05

Є. Калашнюк, асп.

ПРИНЦИПИ ТА МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Досліджено основні аспекти політики інформаційного суспільства (ІС) Європейського Союзу. Визначено вплив на регіональну політику. Розглянуто питання побудови інформаційної інфраструктури, поширення стратегії електронної комерції (інформаційного бізнесу), електронного уряду та інформаційних послуг як факторів включення країн у міжнародні політичні та світові комунікаційні процеси, а також вплив інформаційних технологій як невід'ємної частини інформаційного суспільства на розвиток повсякденного життя.

It was examined the main aspects of the EU's information policy. It was determined the impact on the regional policy and the main question of the building of information infrastructure, the propagation of the e-commerce strategy (e-business), e-government and information service as the factors of state integration in the international political and communicational process. It was also studied the impact of IT as an integral part of the IC on the development of the common life.

Мобільні телефони, які ще 15 років тому навіть не існували, сьогодні ми бачимо будь-де. Інтернет пропонує безперервний потік інформації on-line. Завдяки цифровим системам з великими можливостями, які з'єднують світи реальності та віртуальності, ми можемо вибирати різноманітні послуги та програми. ЄС своєю діяльністю та політикою з самого початку стежив за цією революцією інформаційних технологій, які на сьогодні є чинниками створення інформаційного суспільства.

Революція комунікацій завжди підтримується новими технологіями та ринковим побутом. Європейський Союз перебуває в центрі цього процесу, регулюючи відкриття ринків, надаючи рівні права та можливості всім учасникам, захищаючи інтереси споживачів та впроваджуючи технічні норми. Старі монополії у секторі телефонії, які в минулому захищали національні інтереси та ринки, сьогодні трансформовані. На ринку з'явилися нові суб'єкти, які пропонують нові послуги. Завдяки конкуренції ціни знизилися, а рівень якості підвищився.

Пересічні громадяни, як і великі компанії, можуть вибрати необхідні послуги за прийнятною ціною. На сьогодні 90 % шкіл та фірм ЄС мають зв'язок з Інтернет, у той самий час як пересічні громадяни є постійними споживачами електронних послуг. Сектор інформації та комунікації є одним із найдинамічніших секторів Європи та світу в цілому.

У 1987 р. для того щоб відповісти на перші сигнали лібералізації у секторі телекомунікацій, Європейська Комісія розробила робочу програму, яка повинна була стати фундаментом для проведення інформаційної політики. Завдяки цій ініціативі Комісія впровадила законодавчу базу для відкриття національних ринків ЄС для телекомунікаційної інфраструктури та послуг,

яку було повністю закріплено та розроблено в 1998 р. за допомогою повної лібералізації ринку телекомунікацій. Із того часу зближення комунікаційних технологій та інформації, що передається по радіо та телевізору за допомогою цифрових засобів, примусило ЄС переглянути нормативну базу з метою детального вивчення електронної сітки та комунікаційних послуг. У 2003 р. Європейська Комісія представила новий проєкт нормативного законодавства, який був затверджений у липні 2003 р. [8].

Завдяки постійній роботі ЄС працювати в секторі комунікацій стає простіше: швидке підключення до Інтернет, телефонія та інші послуги. Метою нової нормативної бази ЄС можна виділити три аспекти: зменшити нормативне навантаження на компанії, які пропонують послуги для інформаційного суспільства; гарантувати, у кліматі, де домінує конкуренція, всім споживачам право на основні послуги за доступною ціною (телефон, факс, підключення до Інтернет, безкоштовні екстрені дзвінки); стимулювати конкуренцію, зменшуючи вплив монополій.

Окрім виконаних проєктів, метою яких є розширення ринку, одним із пріоритетів є зменшення різниці в інформаційній освіті між більш багатими та бідними регіонами (найчастіше периферії), де доступ до Інтернет та до нових інформаційних технологій є низьким, а також збільшення рівня знань між країнами-членами ЄС та країнами, що приєдналися в травні 2004 р.

Як вже було зазначено, велику роль у формуванні інформаційної політики ЄС відіграє Європейська Комісія. Так, Європейська Комісія, яка протягом багатьох років вирішувала виключно технічні питання, сьогодні займає одну з центральних позицій на політичній арені ЄС. Наприклад, Європейська Рада є органом, що представляє

© Є. Калашнюк, 2006

інтереси країн-учасниць, а Європейська Комісія захищає інтереси самого європейського об'єднання. Комісія виконує роль стимулятора щодо країн-учасниць.

До компетенції Європейської Комісії входить:

- контроль за провадженням та дотриманням норм Договору;
- формулювання пропозицій у сферах, передбачених Договором, коли це необхідно;
- можливість брати участь у прийнятті рішень та в розробці законодавчих актів Європейської Ради та Європейського Парламенту;
- виконання компетенцій і норм, які належать та встановлені Європейською Радою.

Як бачимо, Комісія як виконавчий орган несе відповідальність за виконання політики різного напрямлення. Що стосується інформаційного суспільства, то Парламент та Рада виконують законодавчі обов'язки; Комісія надсилає законодавчі пропозиції та впроваджує в життя аналітичні роботи та розробки щодо індустріальних та соціальних тенденцій у цьому секторі [4; 8].

Європейський Союз приділяє багато уваги цьому питанню, таким чином, можна вже виділити політику ЄС у сфері інформаційного суспільства, з якою необхідно узгоджувати національну політику країн-учасниць. Європейський Союз став виконувати роль законодавчого органу, координатора та активного ініціатора такого феномену, як інформаційне суспільство. Діяльність ЄС сконцентрована на таких діях:

- розвиток у нормативному та юридичному контексті;
- впровадження інформаційних та комунікаційних технологій;
- моніторинг та аналіз впливу інформаційного суспільства на культурні та соціальні ланки суспільства;
- пропаганда інформаційного суспільства;
- міжнародна стратегія для створення глобального інформаційного суспільства;
- лібералізація міжнародного ринку телекомунікацій в контексті WTO.

Розвиток інформаційного суспільства вже не перший рік є одним із головних пріоритетів ЄС. Європейський Союз збудував свою власну програму щодо розвитку інформаційного суспільства, приймаючи до уваги принципи основних договорів та статей Амстердамського Трактату 1997 р., який почав діяти 1 травня 1999.

У Білій Книзі від 1983 р., у так званій Доповіді Делорса, вже достатньо чітко можна побачити риси появи інформаційного суспільства та соціальні, економічні, технічні зміни, що його супроводжують [4].

Унаслідок цієї ініціативи Європейська Рада у 1993 р. готує доповідь, яку потім представляють у червні 1994 у Раді Європи. У подальшому Доповідь Бангемана ("Europe And The Global Information Society") була як революція, яку можна порівняти із індустріальною, що базувалася на інформаційних та комунікаційних технологіях. У доповіді наголошувалося, що Європа вже є частиною цієї революції, але помітні також критичні ремарки щодо часткової участі Європи в цьому процесі.

Головне завдання ЄС було сформульовано Рішенням Ради від 30 березня 1998 р., яка приймала програму, метою якої було реалізація інформаційного суспільства в Європі.

10–11 грудня 1999 р. у Гельсінкі Президент Європейської Комісії Романо Проді запропонував нову ініціативу "е-Європа – Інформаційне суспільство для всіх", мета якої – поширення можливостей інформаційного суспільства на весь континент. Окрім цього, ЄС ставив собі за мету впровадження конкуренції між компаніями,

підвищення ефективності вже існуючих організацій, обмін знаннями, лібералізація ринку інформаційних та комунікаційних продуктів, концентрація інвестицій у сферу ІКТ та налагодження нових зв'язків між приватним та державним секторами [2].

Вирішальним кроком у процесі впровадження європейської ініціативи щодо розвитку інформаційного суспільства була Надзвичайна Європейська Рада в Лісабоні 23 та 24 березня 2000 р., протягом якої було наголошено на необхідності створення відкритої політики з метою підвищення розвитку інформаційного суспільства. Як наслідок цих переговорів та приймаючи до уваги пропозиції окремих країн, Європейська Комісія підготувала нову ініціативу, яка сьогодні має назву "е-Європа 2002. Інформаційне суспільство для всіх" [2].

У червні 2000 р. на саміті було підписано ще один договір щодо Плану дій "е-Європа 2002. Інформаційне суспільство для всіх", що базується на трьох основних принципах:

- **більш економічне, швидке підключення до Інтернет;**
- а) **більш швидке підключення до Інтернет** з метою збільшення конкуренції та зниження тарифів, надання більш широкого вибору користувачам;
- б) **більш швидке підключення до Інтернет для студентів та наукових робітників** з метою прискорення процесу навчання та наукового співробітництва;
- **вкладання інвестицій у "розумові" ресурси;**
- а) **молодь Європи в період цифрових технологій:** запропонувати Інтернет та мультимедійні інструменти у школах з метою адаптації молоді у сфері цифрових технологій;
- б) **економіка, що базується на знаннях:** розвивати нові рішення та підходи;
- в) **участь кожного в економіці, яка базується на знаннях:** інформаційне суспільство приділяє увагу в першу чергу науковим знанням та розробкам;
- **пропаганда користування Інтернет;**
- а) **розвиток електронної комерції:** прискорити розвиток е-комерції та розробити законодавчу базу;
- б) **адміністрації on-line – вільний доступ громадян:** надати можливість громадянам вільно користуватися інформацією державного характеру та вільно переглядати засідання on-line;
- в) **медична допомога on-line:** збільшити можливість використання електронної сітки та технологій для моніторингу охорони здоров'я та медичної допомоги;
- г) **"розумні" перевозки:** перевезення за допомогою цифрових технологій [2; 5].

Отже, План дій щодо реалізації програми "е-Європа" на 2002 р., розроблений Європейською Комісією, встановлює загальну стратегію співпраці, єдині цілі країн-учасниць, загальні принципи і скоординовані механізми прискорення і розширення масштабу дій, а також містить конкретні заходи з чітко визначеними цілями.

12 липня 2000 р. Європейська Комісія публікує документ "Регіони нової економіки", який містить основні рішення Надзвичайної Ради в Лісабоні. Основні цілі, що були представлені у "стратегії Лісабону", – швидкий розвиток, більше робочих місць та соціальне охоплення або інклюзивність – передбачали використання інформаційних технологій. Ці технології підвищують продуктивність, ефективність та якість загальних послуг, рівень життя, пропонуючи доступ до послуг, які раніше не були доступні.

У березні 2001 р. Європейська Комісія у Стокгольмі представила нову програму "е-Європа. Вплив та пріоритети". Протягом зустрічі між європейськими міністрами була прийнята Резолюція щодо е-уряду та створена спеціальна група координації дій. Підвищення безпеки

роботи в електронних мережах і довіри до них – ці два фактори є найбільш важливими при організації послуг е-уряду. У зв'язку з цим міністри прийняли зобов'язання щодо посилення в межах Європи координації дій для забезпечення безпеки мереж, з гарантування безпечно-го доступу до послуг е-уряду і сприяння використання електронного підпису [3].

У червні 2002 р. був запропонований План дій "е-Європа 2005" (затверджений на Севільському саміті), мета якого – створення інклюзивного суспільства. На відміну від Плану дій 2002 р. увага фокусується на ефективному використанні послуг Інтернет. У центрі плану дій – користувачі. На всіх рівнях і в усіх заходах акцентується е-охоплення (іншими словами, е-включення), включаючи е-доступність для людей з різними соціальними потребами. Е-охоплення означає те, що ключові послуги повинні бути доступні не лише через персональний комп'ютер, але також і через інтерактивне цифрове телебачення, третю генерацію мобільних телефонів і кабельних мереж. Новий план дій фокусується на використанні широкопasmових мереж у країнах ЄС та на безпеці мереж і інформації, е-уряді, е-навчанні, е-здоров'ї та е-бізнесі. Зусилля ініціативи е-Європи спрямовані не на створення нових інститутів чи законів, а на породження координації та спільних цілей для політичних дій, які вже мають місце в багатьох різноманітних контекстах.

Для того щоб впровадити в життя програму будівництва економіки, що базується на знаннях, план е-Європа

2002 концентрував свої дії на збільшенні кількості користувачів послуг Інтернет. Для того щоб отримати позитивні показники, необхідно підтримувати також економічний сектор. Саме на це спрямовані дії е-Європа 2005: стимулювати використання послуг, створити нові ринки, зменшити ціни на ІКТ та якомога більше підвищити продуктивність у всій економічній сфері.

1. Hobley C. Just Numbers. Numbers On Internet Use, Electronic Commerce, IT And Related Figures For The European Community. – 2001. – January. 2. e-Europe – Impacts And Priorities. Communication to the Spring European Council in Stockholm. – 2001. – 3–24 March. 3. e-Government Applications: From Policy to Practice. – http://europa.eu.int/information_society/eeurope/egovconf/indexen. 4. Information Society Technologies: Content, Multimedia Tools and Markets. A multiannual Community programme to stimulate the development and use of European digital content on the global networks and to promote the linguistic diversity in the Information Society Work Programme 2001–2002. European Commission Directorate- General Information Society. 5. Internet and the public at large, Report by EOS Gallup Europe upon request of the European Commission. – 2003. – May / June. 6. Strengthening International Co-operation In The Global Information Society For An Early Analysis And Conclusions – Accelerating European Integration, Ministerial Conference. – Warsaw, 2000. – 11–12May. 7. Summary Report. Web-Based Survey on Electronic Public Services. Results of the first measurement, European Commission, DG Information Society. – 2001. – October. 8. Towards A Knowledge-Based Europe. The European Union And The Information Society. Manuscript for information brochure for the general public European Commission, Directorate General for Press and Communication. – 2002. – October.

Надійшла до редколегії 25.11.05

А. Рубцов, студ.

ПРОБЛЕМА АРАБСЬКОЇ ЄДНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Розглянуто вплив геополітичних інтересів США на проблему арабської єдності в країнах Перської затоки.

In the article influencing geopolitical concerns of USA on a problem of Arabian unity in countries of the Persian Embayment is reviewed.

Останні події на Близькому Сході, війна в Іраку та повалення режиму С. Хусейна спричинили геополітичний землетрус і особливо позначилися на політичному, соціальному й культурному становищі країн регіону. США посилили свою присутність, намагаючись перетворитись на найвпливовішу силу в регіоні. Будь-які зіставлення сукупного потенціалу арабських або загалом країн Близького і Середнього Сходу із потенціалом США у військовій, економічній галузях стають недоречними. І тут має значення вже не стільки обсяг американського потенціалу, скільки методи його використання. США тепер відкидають будь-яку опозицію щодо своєї політики з боку регіональних держав. Підхід адміністрації Буша-молодшого до Близького Сходу відображає її загальний силовий підхід до світової політики, зміст якої полягає в тому, що світ – це небезпечне місце і Сполучені Штати повинні використовувати свою силу, навіть в односторонньому порядку, якщо це необхідно, щоб обмежити вплив негативних чинників і особистостей.

Але такий підхід не бере до уваги інтереси ні союзників, ні супротивників. На Близькому Сході також у США вбачають таку байдужість, через що підтримка Америки в арабському та мусульманському світі знижується.

Нині геополітичні зміни відбуваються відповідно до інтересів США. Проте ці зміни будуть відбиватися не тільки на геополітичній ситуації в регіоні, але й на соціально-політичних трансформаціях, зокрема на процесах демократизації в арабському світі.

Нова політика Вашингтона щодо арабських країн – докорінна перебудова внутрішньої структури регіону,

взаємовідносини між регіональними державами, їх роль і межі впливу на близькосхідні процеси. Так, Саудівська Аравія стоїть перед перспективою втрати своєї стратегічної й політико-економічної ролі як єдиного прозахідного виробника нафти, який здатний компенсувати зниження видобутку в інших країнах. Якщо Ірак буде перетворений на американський "заповідник", роль Саудівської Аравії як стратегічного партнера США зменшиться. Єгипет продовжуватиме, швидше за все, відігравати важливу практичну роль у регіоні, але його положення і відповідно здатність ефективно впливати на політику регіональних держав будуть обмеженими.

На фоні таких подій значення Ліги арабських держав знижується, а арабська єдність перебуває під загрозою. Склад країн, залучених до обговорення й вирішення регіональних проблем, визначається зовнішніми силами і не керується принципом належності країн до Ліги арабських держав. Зокрема, на конференції міністрів закордонних справ країн-сусідів Іраку, коли були присутні Туреччина й Іран, але не було ні Єгипту, ні інших держав Магрибу, свідченням занепокоєння Єгипту, Саудівської Аравії і Сирії невизначеною долею загально-арабських інститутів стала заява цих трьох держав, вироблена на зустрічі в серпні 2003 р., про "Посилення арабського співробітництва і Ліги арабських держав". Проте відцентрові тенденції в арабському світі зберігаються.

Про це свідчить і остання невдала спроба зібрати арабський саміт. Ліга арабських держав за два дні до відкриття саміту, призначеного на 29 березня 2004 р., оголосила про його "перенесення" на невизначений

термін. Причиною стали глибокі розбіжності в поглядах щодо всіх центральних питань, які виявилися під час переговорів міністрів закордонних справ. Це і реформаторські пропозиції Єгипту, Ємену, Катару, Йорданії, Саудівської Аравії й Тунісу, і проект реновації Ліги, і арабський план мирного врегулювання. Розбіжності засвідчили відсутність спільної стратегії арабських держав і неспроможність розробити єдине колективне уявлення про процес реформування. Схоже, арабський світ втрачає свій політичний зміст.

У лютому 2004 р. адміністрація Дж. Буша-молодшого оприлюднила "Велику близькосхідну ініціативу" ("Greater Middle East Initiative") – широку програму реформування Близького Сходу, яка передбачає впровадження вільних виборів і демократичних партій, емансипацію жінок і створення незалежних засобів масової інформації, розвиток системи шкільної освіти й розробку програми розвитку економіки та вступу арабських держав у Світову організацію торгівлі.

Арабські лідери підтримують саму необхідність реформ, але вважають, що вони повинні "виходити зсередини і проводитися в нашому ритмі, з урахуванням нашої соціальної й культурної специфіки". Єгипетський президент Х. Мубарак заявив в інтерв'ю "Le Figaro": "Модернізація регіону ніяким чином не може бути нав'язана йому ззовні". Крім того, в арабських соціумах живе стійке переконання, що США нав'язують арабам шлях, який вони не вважають своїм, і сучасна американська політика тільки посилює це переконання.

Не можна не враховувати й посилення ролі ідеологічного підґрунтя в зовнішньополітичній діяльності держав щодо консолідації мусульманських суспільств. Для ісламського світу релігія є системотворчим цивілізаційним компонентом, домінуючою формою суспільної свідомості, яка, швидше за все, буде і надалі існувати поряд або всупереч процесам регіональної інтеграції.

У даному разі релігія може стати або знаряддям тиску країн Затоки на своїх "стратегічних партнерів" – держави Півночі, або проявитися як внутрішня опозиція. На світовому рівні зберігається реальна можливість оперативного розгортання наступу ісламських фундаменталістів, адже в ісламському світі зберігається кілька "полігонів" (як Палестина, Афганістан, Судан та ін.), де угруповання ісламських бойовиків підтримуються в активному стані і отримують фінансові дотації від нафтових королів Перської затоки. Звичайно не йдеться про переможну війну, але психологічний ефект ісламістської атаки на Захід може бути відчутним, враховуючи одіозний імідж фундаменталістів, який глибоко і очевидно надовго укоренився в масовій свідомості західного суспільства.

На регіональному рівні релігія традиційно використовується для посилення впливу окремих держав. Особливі претензії має, звичайно, Саудівська Аравія. На правах батьківщини ісламу і охоронця мусульманських святинь, а також найбільшого в ісламському світі фінансового донора королівство претендує на лідерство і в ісламському світі, і в Перській затоці.

А на державному рівні країни Затоки ретельно контролюють діяльність власних релігійних діячів. Враховуючи високий ступінь релігійної свідомості і в Саудівській Аравії, де населення зберігає ваххабітські погляди, і в Ірані, де двадцятилітня політика ісламізації не пройшла безслідно для масової свідомості, релігійна форма опозиції є найбільш небезпечною. Отже, не виключено, що в разі надтисного зближення політичних еліт арабських країн із Заходом, можливе об'єднання радикальних релігійних угруповань, які повністю зберігають контроль

над ситуацією і можуть привести до загострення ситуації в регіоні.

У той же час проникнення західних транснаціональних корпорацій у регіон привнесли роз'єднуювальні процеси в соціокультурному середовищі країн Близького Сходу. Відбувається процес, коли цінність земна бере верх над цінністю релігійною, ряд арабських держав, заохочені членством в СОТ, контактами з європейськими державами, відкритістю ринків позитивно сприймають ринкові провила. Таким чином, відбуваються певні зміни в культурі держав, де більшість мусульман – це суніти, перейняття окремих західних цінностей і західноєвропейського способу життя.

Зовсім інша політика проводиться щодо держав, де ісламська релігія має суттєві радикальні ознаки. Категоричне несприйняття західних цінностей і як наслідок – посилення впливу релігії робить такі держави політично та економічно ізольованими від іншого світу, а з іншого боку, обмежує вплив США та ЄС на внутрішню ситуацію в країні.

Останні силові дії США в Іраку, ядерне питання Ірану, демократичні вибори парламенту в Палестинській автономії, а також намагання побудувати законодавчу гілку влади демократичним шляхом є проявом політики прискореної демократизації, яка зазнала невдачі. США фактично втратили контроль над країнами Близького Сходу, а так званий карикатурний скандал призвів до часткової політичної ізоляції країн ЄС, наслідком стало те, що питання іранської ядерної програми повисло в повітрі і нема ані позитивних, ані негативних тенденцій. Утворився певний вакуум, який нині намагається заповнити Росія.

Розуміння об'єктивності трансформацій, що відбуваються, змушує провідні держави регіону шукати адекватні шляхи до взаємодії. В економічній галузі на даний момент реструктуризація відбувається за "західним сценарієм" через лібералізацію. У той же час така політика є скоріше стратегією виживання, ніж добровільним кроком. Усвідомлюючи однакову небезпеку як опинитись поза глобалізаційними процесами (що для видобувачів вуглеводнів мало ймовірно), так і стати "потерпілою стороною" внаслідок його руйнівної дії (зокрема на культуру і традиційне середовище, що, без сумніву, викличе відповідний опір ісламського суспільства), політичні еліти Затоки зайняті пошуком "золотої середини", яка б дозволила їм зберегти максимум суверенітету у світових економічних і політичних відносинах.

Для цього, швидше за все, будуть використовуватись всі доступні можливості. Держави регіону гратимуть на зіткненні інтересів і суперництві між основними провідниками глобалізації – США, ЄС, Росія – за вплив на світові джерела енергоресурсів, де Перська затока фігурує як найбільша за обсягами видобутку і найприєдливіша за собівартістю. Не можна виключати і об'єднання ісламістських рухів для підсилення впливу арабських режимів в діалозі із Заходом.

Так чи інакше різниця у сприйнятті західних поглядів країн Близького Сходу призвела до цілої низки суперечностей у відносинах країн регіону, суперечності постійно лунають на саміті Ліги Арабських Держав, не даючи можливості лідерам держав узгодити конкретні спільні дії у тому чи іншому напрямі. І саме це є наслідком того, що поняття арабської єдності втрачає свою силу, прикладом може слугувати те, що далеко не в усіх арабських країнах відбуваються протести мусульман з приводу карикатурного скандалу.

Можна констатувати, що арабський світ стоїть перед потужним зовнішнім викликом, який торкається інтере-

сів і долі кожної арабської країни. І значною мірою від політичної мудрості й сміливості лідерів арабських держав залежить консолідація зусиль арабської нації перед обличчям нових викликів сучасності. Адже арабський світ має спільний цивілізаційний і культурний фундамент, що спричиняє схожу реакцію на проблеми сучасності, схожу логіку мислення й уявлення про зміст і мету розвитку. Але цим фактично й обмежується зміст арабської єдності. У реальній політиці арабські країни одноосібно шукають шляхи виходу з ситуації, що склалась, і мінімізації втрат. Пріоритетними залишаються державні інтереси, а ідея арабської єдності й ті позити-

ви, які вона може дати, використовуються виключно як тактичні засоби, а не як стратегічний напрям розвитку арабського світу.

1. Приходько О.В. Борьба с международным терроризмом: Россия, США и Европа // США: экономика, политика, идеология. – 2003. – № 5. – С. 4. 2. Пророченко Н.В. Проблемы эволюции арабской едності в контексті політики США на Близькому Сході: 3б. наук. пр. Дослідження світової політики – К., 2004. – Вип. 28. 3. Скороход Ю.С. Еволюція політики Росії на Близькому Сході // Актуальні пробл. міжнар. відносин. – 2002. – Вип. 31 (Ч. 1). 4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: Пер. с англ. – М., 2003. 5. Al-Jazzier. – 2004. – 20.01. 6/ The Star. – 2003. – 21.11. 7. Al-Ahram. – 2004. – 27.02.

Надійшла до редколегії 18.11.05

Ю. Зоріна, здобув.

ОКРЕМІ АСПЕКТИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В РЕКЛАМІ

Розглянуто окремі питання охорони та захисту авторського права в рекламі відповідно до законодавства США та держав-учасниць Європейського Союзу, а також перспективи їх розвитку та проблеми вдосконалення українського законодавства в цій сфері.

The article enlightens some notions of securing and protection of copyright and related rights according to legislation of the USA and states-members to the European Union and perspectives of development and problems of modernizing of the Ukrainian legislation in this sphere.

У рекламі значне місце відводиться об'єктам авторського права. Адже сценарій, сюжет, вислів у рекламі є літературними творами, вже не кажучи про музику, малюнки тощо.

У різний час питання використання об'єктів авторського права в рекламі вивчали: В. Ситцевий, І. Кириченко [10; 11], В. Усков [12], Г. Андрощук [1; 2], Р. Вайт [16], У. Лейн, Дж. Рассел [5] та ін. Проте з розвитком нових технологій невисвітленим в українському законодавстві та судовій практиці залишається питання так званих зовнішніх аспектів авторського права в рекламі, а саме врегулювання прав власників баз даних, які містять рекламу.

Об'єкти авторського права супроводжують рекламу з початку її створення. Можна виділити внутрішні і зовнішні аспекти використання об'єктів авторського права в рекламі. До внутрішнього аспекту використання авторського права в рекламі належать сценарій, сюжет, вислів як літературні твори, малюнки, фотографії, дизайн, музичні твори з текстом і без. Зовнішнім аспектом використання об'єктів авторського права в рекламі є технічний процес доступу до самої реклами. Серед різновидів останнього можна виділити дів-лінкінг, тобто "глибоке посилання". Нижче ми зупинимось більш детально на висвітленні окремих питань використання авторського права в рекламі, а саме питань прирахування Інтернет-сайтів, на яких міститься реклама, до об'єктів авторського права, страхування "рекламної шкоди" у сфері інтелектуальної власності тощо.

На сьогоднішній день в Інтернет-середовищі стосовно пошукових сайтів є доцільним виокремити кілька типів дій, що порушують авторські права законних власників. Веб-сайти є інтерактивними та мають певну глибину – з великою кількістю сторінок, пов'язаних разом, та екрани, що з'являються, які можуть мати вплив на відвідувача сайта та вказувати на відомості, що деталізують інформацію сайта. Зазначене можна назвати гіперпосиланням. У гіперпосиланнях повинні дотримуватися вимоги щодо етикетування (позначення) чи опису посилання; логічності, пов'язаності використання стилів гіперпосилання; розташування та помітності на Інтернет-сторінці та розкриття істотних умов на сторінці, що обирається за допомогою натискання ("click-through"). Така практика "глибокого посилання" ("deep linking") робить можливим для оглядача направитися безпосередньо до сторінки, що становить інтерес, тим

самим обходячи першу сторінку та рекламу, що міститься на першій сторінці.

Стосовно заборони практики дів-лінкінг немає єдиної політики. Так, у США було прийнято Окружним Судом Каліфорнії рішення щодо справи Тікетмастер проти Тікет. ком (Ticketmaster v. Tickets. com), а пізніше мовчазно підтверджене рішенням Суду Дев'ятої Округи у справі Келлі проти Арріба Софт (Kelly v. Arriba Soft), стосовно якого діяльність з дів-лінкінга не становить порушення авторського права, недобросовісної конкуренції.

В Європі ситуація є дещо іншою. В Європейському Союзі були запроваджені законодавчі положення, які недвозначно захищають бази даних. Якщо справи щодо "глибокого посилання" (дів-лінкінг) в США здійснюються на підставі порушення авторських прав чи недобросовісної конкуренції; права на бази відомостей надають європейським власникам збірки інформації більш сильне знаряддя, яким можна відвернути організаторів дів-лінкінга.

Права на бази даних в Європейському Союзі були закріплені в Директиві 96/9/ЕС. Серед цілей вищезазначеної Директиви можна виділити гармонізацію законодавств країн-членів ЄС стосовно саме баз даних, які захищаються в деяких країнах-членах ЄС законодавством про авторське право. У Директиві підтверджується захист авторського права, що існує в певних країнах-учасниках Європейського Союзу та запроваджені додаткове право *sui generis* для баз даних, що відповідають певним вимогам. Зокрема за Директивою база даних визначається як колекція самостійних робіт, відомостей чи інших матеріалів, зібраних систематичним чи методологічним шляхом та індивідуально доступних через електричні чи інші засоби. Право на базу даних, що існує незалежно від авторського права, дозволяє створювачу бази даних попередити витягування та/або реутилізацію всієї чи істотної частини бази даних за умови, що створювач зможе показати, що було здійснено суттєве інвестування в отримання, контроль, перевірку чи представлення наповнювань. В українському законодавстві закріплено положення стосовно того, що складові частини бази даних є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів [9]. Таким чином, відповідно до положень українського законодавства дії з доступу

© Ю. Зоріна, 2006

до кожного окремого елемента в складі бази даних за допомогою спеціальної електронної пошукової системи не становлять порушення авторського права.

В Європейській судовій практиці порушується питання стосовно того, чи є колекція статей газети базою даних і чи становить діяльність з діп-лінкінгу до такої колекції порушення прав створювачів баз даних.

Зважаючи на практики в США та Європі як такі, що суперечать одна одній, онлайніві організації, які прагнуть встановити глибокі посилання на комерційні сайти, мають зустрітися з певними застереженнями. На сьогодні суди в Європі не досягли чіткої позиції стосовно заборони глибокого посилання, тенденція в Данії та Німеччині тяжіє до сприяння захисту прав власників баз даних, аніж прав осіб, що здійснюють посилання на певні сторінки веб-сайта. США не прийняли законодавства про бази даних, що містить положення, аналогічні законодавству, прийнятому в Європейському Союзі. Такі альтернативні теорії, як "віртуальні правопорушення" ("cybertrespass"), що з'являються, надають власникам онлайнівих баз даних у США можливість попередити небажаний доступ до їх відомостей [14].

Актуальність зазначеної проблеми пояснюється тим, що власниками веб-сайта ставиться за мету захист та збільшення кількості рекламодавців, що заплатили кошти за розміщення своєї реклами на сторінках веб-сайта. Тобто, якщо розглядати веб-сайт як об'єкт авторського твору, то посилання на певну сторінку веб-сайта є порушенням цілісності авторського твору. У цьому зв'язку постає питання щодо відвідування Інтернет-сайтів як баз даних, тобто, як правило, безоплатного користування об'єктами авторського права. Оскільки майже повсюдно в законодавствах багатьох держав закріплена норма щодо розміру та порядку виплати авторської винагороди, що носить диспозитивний характер, автор наділений правом вимагати виплати винагороди, проте він цим правом може і не користатися. Виходячи з таких міркувань, а також із того, що користування об'єктами авторського права по своїй суті не є безоплатним, можна визначити відвідування сайту з першої сторінки як своєрідну плату за користування об'єктами авторського права, яким є сайт.

Слід виділити аспект, коли саме реклама як діяльність може бути незаконною, оскільки внаслідок цього порушуються авторські права інших власників [3]. Поряд з розповсюдженням реклами можна виділити аспект реалізації авторського права власника передачі, фільму. Так, відповідно до ст. 30 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" не можуть суміщатися з рекламною інформацією без погодження з власником авторського права телепередачі тривалістю понад 10 хв. Проте виникає питання про порушення з боку телевізійних організацій авторських прав власників передач, фільмів тривалістю понад 10 хвилин (які не бажають, щоб їх авторський вір був перерваний), що транслюються на відповідному телевізійному каналі, в результаті чого може бути порушено таке право автора, як право на цілісність твору.

Власники телевізійного каналу розміщення реклами не набувають авторських чи суміжних прав на телепередачу, яка створена незалежною юридичною чи фізичною особою поза межами телевізійного каналу і транслюється на зазначеному відповідному каналі і рекламу як об'єкт авторського права та/або суміжних прав, що розповсюджується під час трансляції передачі [9]. Аналогічно можна тлумачити і права видавців газети, в якій розміщено рекламу, стосовно набуття останніми прав на матеріал, створений поза межами

редакції, що публікується на сторінках відповідного друкованого засобу масової інформації. Це підтверджується практикою судів. Наприклад, у США зазначається, що "...видавець газети не може претендувати на копірайтну охорону індивідуальних реклам, опублікованих у газетах, через відсутність на цих рекламах повідомлення про копірайт, навіть, якщо повідомлення було загальом належно розміщене в газеті" [4]. Зазначене можна застосувати і до реклами на радіо, телебаченні, хоча роботи, які лежать в її основі, назвати публікацією не можна. Проте відповідно до "Акту про копірайт" у США тексти реклами, яка передається по радіо, мають містити повідомлення про копірайт. Повідомлення охороняє звукозапис саме як звукозапис (форму виразу твору), але не роботу, що лежить в основі звукозапису.

У Міжнародному кодексі рекламної практики [7], що використовується в судовій практиці, а також при розробці національних стандартів реклами з метою забезпечення уніфікації вимог до торгівлі" на благо покупців та всього людства" [6] встановлюється, що рекламне звернення не може імітувати загальну композицію, текст, слоган, зображення, музику, звукові ефекти інших рекламних послань так, щоб це могло ввести в оману або призвести до плутанини. У цьому зв'язку слід відзначити використання висловів, торгових марок як перехідних ярликів (мета-ярлики, "meta-tags"), як ключових слів у пошуковій системі; порушення прав на використання торгових марок на веб-сторінці конкурента.

Мета-ярлики [13] є текстом, уведеним до структури Інтернет-сторінки, які не можуть бути видимими, але відіграють важливу роль, допомагаючи пошуковим системам надати відповідь, коли їх відвідувачі здійснюють пошук. Для рекламодавців мета-тагс можна визначити як забезпечення того, що їх реклама з'являтиметься так часто, наскільки це є можливим у випадку проведення відповідного пошуку в пошуковій системі. У цьому разі власники пошукової системи виступають рекламістами (виконавцями), що продають ключові слова, і кожного разу, коли відвідувач натискає на рекламне оголошення на певній пошуковій сторінці, рекламодавець сплачує власнику пошукової системи кошти. Чим більшою є сума оплати, тим більше підвищується вірогідність появи певної реклами серед інших рекламних оголошень на відповідній сторінці.

Проте мають місце закупівлі ключових слів конкурентами, внаслідок чого наноситься серйозна шкода діловій репутації та комерційній діяльності особи. У зазначеному випадку можна виділити двох потенційних порушників: пошукову систему, що продала вислів, торгову марку як ключове слово та конкурента, який використовує вислів, торговельну марку іншої особи як мета-тагс або придбав у пошуковій системі вислів, торгову марку іншої особи як ключове слово.

У США та державах-учасницях ЄС судові провадження з інтелектуальною власністю розглядалися як ризик, що є невід'ємною частиною бізнесу, пов'язаного з технологіями. Таким чином, на сьогодні ідея захисту за допомогою страхування вимог з інтелектуальною власністю є принципово новою концепцією [15]. Стандартами загальної комерційної відповідальності (Standard commercial general liability – CGL) страхової політики у США передбачається охоплення певних вимог, які виникають в інтелектуальній власності стосовно "реklamної шкоди", що визначається як шкода, яка виникає з рекламної діяльності. Як вважають С. Ворен та К. Емануелсон [15], зазначене більшою мірою стосується авторського права, аніж порушення прав на торгову марку. Більшість компаній задіяні в різноаспектних видах діяльності, яку

не можна назвати рекламною в чистому вигляді. Відповідно до стандартів загальної комерційної відповідальності, вимоги щодо порушення інтелектуальної власності, які виникають не з рекламної діяльності, не можуть вважатися такими, що підпадають під регулювання зазначених стандартів. Також є доцільним розрізняти дії з порушення, що вважаються такими, відносно яких мали місце намір і дії, які вчиняються без наміру. Що стосується першого виду дій, то вони, як правило, заперечуються страховиком. Слід відмітити, що у США велика кількість компаній виробили спеціальні страхові програми для захисту проти вимог, що лежать поза визначенням "рекламної шкоди". Для найбільш поширених форм страхового охоплення інтелектуальної власності є "захисна" програма, яка покриває витрати щодо захисту в судовому позові відносно порушення інтелектуальної власності та будь-які подальші врегулювання чи рішення. Також можна назвати такі страхові програми, як "примус" чи "переслідування", призначення яких допомагати власникам страхових полісів у переслідуванні порушників. До вищевказаних страхових програм як доповнення до страхової програми "захист" звертаються компанії, що володіють цінними об'єктами інтелектуальної власності. Страхові програми "примус" чи "переслідування" набувають особливої значущості для малих компаній, які зацікавлені в тому, щоб їх права на цінний об'єкт інтелектуальної власності не були порушені більш значимим конкурентом. Зазначений вид страхування є особливо цінним для невеликих компаній, що мають певну кількість об'єктів інтелектуальної власності, які без страхової програми "примус" є вразливими перед більш великим конкурентом. Невелика компанія або дозволяє і надалі порушувати їх права, або подає позов за власні кошти, що є фінансово небезпечним. Також зазначений вид страхування є доцільним для компаній, що лише тільки виходять на ринок, де основною цінністю є інтелектуальна власність.

Зважаючи на зазначене вище, зробимо такі висновки:

— вважається необхідним запровадити в українське законодавство положення стосовно захисту авторського права в рекламі, предметом яких було б регулюван-

ня технологічних аспектів доступу до реклами в Інтернет-середовищі, так, зокрема, здійснення гіперпосилання на інформацію з іншого сайту. Є доцільним перейняти досвід певних європейських держав (Данії, Німеччини) стосовно баз даних в електронній формі, тематичні гіперпосилання на які повинні здійснюватися на першу сторінку відповідної бази даних;

— страхування є одним із головних показників стану економіки будь-якої держави. Враховуючи зародковий стан реклами в нашій державі, також слід відмітити актуальність захисту об'єктів інтелектуальної власності в рекламній діяльності. Таким чином, пропонується в Україні у сфері страхування передбачити страхування ризиків рекламної шкоди в галузі інтелектуальної власності.

1. Андрощук Г. Захист від недобросовісної реклами: досвід регулювання рекламної діяльності у Великобританії (ч.1) // Інтелектуальна власність. — 2004. — № 6. 2. Андрощук Г. Захист від недобросовісної реклами: досвід регулювання рекламної діяльності у Великобританії (ч.2) // Інтелектуальна власність. — 2004. — № 7. 3. Афанас'єва К. Авторське право на збереження цілісності аудіовізуальних творів на телебаченні // Інтелектуальна власність. — 2003. — № 10. 4. Дахно І.І. Антимонопольне право. — К., 1998. 5. Лейн У.Р., Рассел Дж.Т. Реклама. — СПб., 2004. 6. Лук'янець Т.І. Рекламний менеджмент. — К., 1999. 7. Международный кодекс рекламной практики / Пер. с англ. Н.В. Гениной, В.Е. Демидовой. — К., 1995. 8. Обритько Б.А. Реклама і рекламна діяльність: Курс лекцій. — К., 2002. 9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993. № 3792-XII // www.rada.gov.ua. 10. Ситцевой В.В., Кириченко І.А. Нова редакція Закону України "Про рекламу" з огляду на право інтелектуальної власності // Інтелектуальна власність. — 2004. — № 2. 11. Ситцевой В.В., Кириченко І.А. Изменения в законодательстве о рекламе: лестница приоритетов. Доклад на заседании круглого стола, посвященного принятию новой редакции Закона Украины "О рекламе" 26.10.2003 // АПТЕКА. — 2003. — № 43(414). 12. Усков В. Обзор споров по рекламе // Образование и Бизнес. — 2000. — № 10 (34). 13. Goldberg S., Marchini R. Internet Advertising: Is Your Brand Fully Protected? — www.europa.int.eu.- 10 September 2004. 14. Contreras J., Breuer Chr., Penfold L. The tangled Web of Global Deep-Linking Rules — www.europa.int.eu.- October 3, 2002. 15. Warren S.Jr., Emanuelson K. Intellectual Property Coverage: Are You Naked? — www.europa.int.eu.- May 2001. 16. White R. Advertising. Fourth Edition. McGraw — Hill Publishing Company, 2000.

Надійшла до редколегії 22.12.05

Наукове видання



ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуски 33-34

Редактор І. Нечаєва

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець О. Чернецька

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28



Підписано до друку 16.10.06. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 281. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 12,2. Обл.-вид. арк. 17,6. Зам. № 26-3614.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua

WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>